

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ
İKTİSAT VE İÇTİMAİYAT ENSTİTÜSÜ NEŞRİYATI No. 3

OSMAN ERGİN
İstanbul Vilâyet Mektupçusu

Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı



— CUMHURİYET —
GAZETE VE MATBAASI
İstanbul : 1936



İçindekiler

Sahife

III

ONSOZ

1

Giriş

BİRİNCİ KISIM

ŞEHİRCİLİKTE FERDİYET SİSTEMİ

I — Ferdi hizmetler ve ferdi müesseseler	5
II — Ferdîyetin eseri: İmarat — Medeniyet	34
III — Ferdîyetin usulü: Vakıf — Tesis	46
IV — Vakıfların hükümetleştirilmesi: Nezaret teşkilâtı	58
V — Şehirlerin idare tarzı: ferdi hâkimiyet	77

İKİNCİ KISIM

TÜRKİYEDE AZLIKLARIN İDARE TARZI: PATRİKHANE İMTİYAZI

83

ÜÇÜNCÜ KISIM

ŞEHİRCİLİKTE CEMİYET SİSTEMİ

I — Mahallelerin idare tarzı: Ferdîyetten cemiyete ilk geçiş	103
II — Türkiyede garp tarzında belediye teşkilâtı	122
III — Türkiyede nahîye teşkilâtı	148
IV — Türkiyede köy idaresi	149
V — Belediyeler, köyler ve hususî idareler birliği	151
İçinde geçen meseleler	155
İçinde geçen adlar	157

Türkiyede şehirciliğin tarihi inkişafı

Söylöyen : İstanbul Vilâyeti Mektepçusu
Osman Ergin

İstanbul Üniversitesinin içtimaiyat ve İktisadiyat Enstitüsünde bir komün, yani belediyeçilik kürsüsünün kuruluşunu sevinç ve şükranla karşılarım.

Türk şehirlerinin tarihi inkişafından bahis olmak üzere bu kürsüde lûtfen ve tenezzülen bana ayrılan bir konferansta o inkişafı temine yarıyan belediyeçiliğin ilmi seyrine temas etmeden geçmeği doğru bulmadım. Onun için konferansa şehirlerden önce şehirciliğin daha doğrusu belediyeçiliğin tarihi inkişafından bahsetmekle başlayacağım.

Belediyeçilik Cümhuriyet devrinde ilk önce 1930 da bir meslek dersi olarak - fakat muhtasar bir şekilde - İstanbul polis mektebine girmiş ve yine bu seneden itibaren ekleme suretile idare hukuku dersinde gösterilmek üzere Mülkiye mektebinde bir mevki almış, fakat 1936 da Üniversitede bu kürsüye kadar çıkmakla varlığını göstermiş ve itibarını çok arttırmıştır.

Söze başlarken Üniversitenin sayın idare âmirleriyle değerli profesörlerinin bu teşebbüslerini sevinç ve şükranla karşıladığımı söylemeğe cür'et edişim, belediyeçiliği ötedenberi kendisine meslek edinmiş ve derme çatma bir kaç eser yazmış bir meslek âşıkının bugün o mesleğin yükselmiş olduğunu görmek gibi en büyük idealine kavuşmuş olmasından ileri geldiği için bu cür'etimin Üniversitenin yüksek idare ve tedris heyetleriyle genç dinleyicileri tarafından hoş görüleceğinden eminim.

Polis meslek mektebinde altı senedenberi devam eden tedrisat (Beledi bilgiler) adında üç senede iki defa basılan bir ki-

tapla hizmetini yalnız oraya değil, memleketin (600) e yakın belediyesine teğmil etmiş ve Mülkiye mektebinden çıkan gençlerin öğrendikleri bilgiler idaresine memur oldukları vilâyet ve kazalardaki belediyeleri teftiş ve mütakahede çok işlerine yarıyacağına şüphesiz bırakmamıştır.

Hale bu kürsüde verilen konferansların bastırılacağı hakkındaki vait ve tebhir ise belediyeçiliği bu kültür müessesesine sokmak hususunda istihdaf edilen gayeyi tahakkuk ettirmeğe hepsinden ziyade yarıyacağı için bu teğebbüsü bir defa daha alkışlamadan geçmek benim için imkânsız görülmüştür.

Kısaca şunu söyleyerek mevzuatı geçmek isterim:

Belediyeçilik: bir meslek, bir ders ve nihayet bir ilim olarak Türkiyede ortaya çıkıpını Cumhuriyet rejimine ve o rejimi kuramları borçludur. Bunun devamını ve daha ziyade tekmül ve tekmül etmesini dilerim.

Gösterilen programa göre ben burada belediyeçiliğin umumî tarihini ve cihanşumul inkişafını söyleyecek değilim. Yalnız Türk belediyeçiliğinden bahsedeceğim ve Türk belediyeçiliğinin de yalnız Osmanlı devrine kısaca bir göz gezdirmekle iktifa edeceğim.

Her milletten önce Orta Asyada büyük bir medeniyet kurmuş ve o medeniyeti dünyanın her tarafına yaymış olan Türk milletinin islâmlıktan çok evvel bir belediye sistemi, bir şehir kurumu ve onu idare tarzı bulduğunda şüphesiz yoktu. Bunu Türk tarihinin, Türk medeniyetinin ve tek kelime ile Türk kültürünün hatırlatma kelimesi olan diğer bir çok köşelerini açan ve aydınlatan (Türk Tarihî Tetkik Cemiyeti) nin beklenen neşriyatından yakından albetiz öğreneceğiz.

Osmanlı Türklerinin belediye teşkilâtına gelince:

Osmanlı Türkleri idare tarzlarında eski Türk türlelerinden bir haylisini muhafaza etmekle beraber bu tarzın en çok göz çarpan tarafının kendisinden evvel gelip geçen islâm hükümetlerininkinin aynı olduğunu görüyoruz. Bütün idare işlerinin afilları - Vali, Kadi ve Muhtesip - gibi önceki islâm devletlerinin kullandıkları kelimeler olduğu gibi idare kanunları da periate ve

ondan çıkarılmış olan fıkha dayanmakta idi. Bunun gibi belediye için idare kanun ve meazimleri da yine esasları şeriat olan ve (hisabe) hayut (ihtisap) adlarını taşıyan fıkıh kitaplarında görüyoruz.

Bu devirlerde belediyeleri kimlerin nasıl idare ettüklerini, şehirciliğin ne suretle inkişaf eylediğini anlıyabilmek için daha evvel belediye işlerinin nelerden ibaret olduğunu tayin ve tahdit etmek, sonra bu işlerin kimler tarafından ne suretle yapıldığını araştırmak icap eder. Bunu yapmak için de ne tashih karamlık sahifelerine kadar inmek, ne de emsal aramak için Türklerden başka milletlere başvurmak lâzımdır. Tarihînin hangi çağında ve dünyanın neresinde bir köy, his kasaba veya bir şehir tecrübe etmişse bir çok kimseler orada toplu bir halde yaşamakta bulunmuşlarsa o yerlerdeki topluluğa ait bir takım mahallî işlerin umumî ihtiyaçlarını karşılamış ve bunları birer suretle beha-mahal karşılamış lâzım gelmiş olduğunu bugün bile etrafımıza şöyle bir göz gezdirmekle kolayca anlarız.

Bu mahallî işler ve umumî ihtiyaçlar her milletin köy ve belediye kanunlarında gösterilmekte olduğu gibi bizim eski ve yeni kanunlarımızda da yazılıdır. Yazılı olmasa bile içinde yaşadığımız köy, kasaba ve şehirlerde etrafımıza şöyle bir göz gezdirmekle, köy ihtiyar heyetleriyle kasaba ve şehir belediyelerinin her zaman yapmakta oldukları işleri şöyle bir hatırlamakla bunu kendiliğinizden bulabilirsiniz.

Haydi sizi yormamak için bahsedilen mahallî işlerle, umumî ihtiyaçların bağlancalarını şöyle bir kaç maddede hen topluyalım:

Aydınlık ve temizlik işleri; yenilecek, içilecek ve yakılacak şeylerinin temini; köprü, lâğım, kaldırım ve umumî halâ inşaatı; okuma, dinleme, gezinti ve toplantı yerleri tahsis; hastahane, darülaceze, lokanta (aşhane) gibi sağlık, doyum ve içtimai yardımlar müesseseleri yapılması; yabancılar, yokular ve soygunklar için barınacak yerler ve kolaylıklar gösterilmesi; ölümler için gömülecek yerler ayrılması; halkın zarardan ve tehlikeden korunması; halka para ile yardım edecek müesseseler vücuda getirilmesi...

Biliyorsunuz ki bütün dünyada, eski ve yeni zamanlarda bu türlü işleri yn tamamen hükümet kendisi yapar, yahut - masraflı şehir halkının sırtına yükletilmek üzere - yapılmasını mahallî idarelere, yani belediyelere bırakır veya imtiyaz ve inhisar tarzında umumun menfaatine yarıyan anonim şirketler yaptırır.

Türkiye şehirciliğinin tarihi inkişafını iyi takip edebilmek için bunu bir Tanzimattan 1839-1255 evvel, diğeri Tanzimat-ı sonraya ait olmak üzere ikiye ayırıp öylece tetkik etmeği ve Tanzimattan evvelkine ve biri (ferdiyet) diğeri (cemaalet) Tanzimattan sonrakine ise (cemiyet) sistemi demeği muvafık buluyorum. Şu halde Türkiyede şehircilik mevzuunu üç kısımda tetkik etmiş olacağız.

Şehirciliğin **Cité**, **Municipio**, **Commune** adlarıyla üç terakki mezhale-i geçtiğini ve bunlardan medine veya şehir denilen **Cité** nin Yunanlılar, serbest veya imtiyazlı şehir denilen **Municipio** in, Romalılar ve müsterek idare denilen **Commune** ün Romalılardan sonraki hükümetler zamanında tatbik edildiğini ve nihayet 1789 da Fransızların büyük ihtilâkını müteakip bu idarelerin eskiden hâiz oldukları kudretler ve saltâhiyetler ellerinden alınarak ancak ancak hükümetin tayin edeceği hadler dahilinde olmak ve onun murakabesine tâbi bulunmak şartla şehirle mahallî ve beledi işlerde biraz serbestli verilmiş ve bunun adına belediye **Municipalité** denilmiş olduğunu cihan belediye tarihinde görüyoruz.

Bu son şekli 1789 danberi az çok farkla her hükümet almış olduğu gibi yetmiş senadenberi birce de kabul ve tatbik edilmemiş olduğunu söylemek konferansın ana hattını teşkil eder.

Fakat bu neticeye varmak için Türkiyenin altı asırlık şehir veya mahallî idaresinin garbın bahsi ettiğim dört sisteminden hangilerine vakit vakit tekebbül ve temas ettiğini, Türklerin belediyeçilikte garptan, hattâ şarktan neler almış, kendileri bu aldıklarına neler eklemiş olduklarını mukayeseli bir şekilde söylemek isterim.

Sözlerimi sonuna kadar dinlemek zahmetine katlanırsanız göreceksiniz ki bizim de ilim âleminde hattâ iftihar ile ortaya atılacak güzel ve faydalı beledi usullerimiz varmış.

Bahsedeceğim mevzuların çoğu şimdiye kadar ya vakıf bulunamamış, yahut sırası gelmemiş olacak ki kıymet tarafından etrafı, toplu ve mukayeseli bir tarzda tetkik edilmemiştir. Tetkikatının çoğu henüz başlanmamış ve negredilmemiş vesikalara ve mehazalara istinat etmektedir.

Aczimi unutarak temas ettiğim bu yühsak mevzulardan dolayı tenkit ve techil edilmekten pek o kadar çekinmiyorum. Bilkis tenkit edilirse memnundurum. Çünkü hakikat yıldırımının fikirlerin çarpışmasından doğacağını biliyorum.

Bilgiler (sadır) dan (satır) a geçmeli ki herkes tarafından görülsün, yanlışları düzeltilsin. Benim sözlerimdeki ve mukayeselerimdeki yanlışları düzeltecek ilim adamlarımıza peşin olarak huzurunuzda tevhidkürlerini sunuyorum.

Bir de şunu söyleyeyim ki: Bahsettiğim müesseseler asırlardanberi zollerini oynamış, aslık tarife katmış oldukları için bugün bunlar üzerinde serbestçe münakaşaya hem zemin, hem zaman müsattir. İşte ben de bundan istifade edeceğim.

BİRİNCİ KISIM

Şehircilikte Ferdiyet Sistemi — Cilt

1

Ferdi Hizmetler ve Ferdi Müesseseler

Osmanlı Türklerinin Tanzimattan önceki belediye sistemi benzeri başka yerlerde hulunıniyacak bir tarzdadır ve ikilili göstermektedir. Yani Türkiyede tanzimattan önce hükümet, belediye işlerini kendi üzerine almayarak bu işleri görmekte tebaasını serbest bırakmış, fakat onları (islâm olan) ve (islâm olmayan) diye ikiye ayırıp islâmların belediye işlerini ferde, islâm olmayanlarınkini cemaate gördürmüştür. Cemaate ait işleri ikinci kısımda tetkik etmek üzere evvelâ islâmlarınkinden bahsedeceğim.

Evvelî Atalarımız islâmlara ve Türklere ait bütün mahalli işleri hükümete, belediyeye ve cemaatlara değil ferde, ferdin hamiyet ve gayetine yükletmişler, yahut fert kendi arzusuyla bu işlerden bir veya bir kaçını üzerine almıştır.

İdare hukukçuları bu sistemlerden bahsederken mahalli ve beledi işleri hükümet görüme (merkeziyet) ve halka bırakırsa (ademi merkeziyet) usulü diyorlar. Fakat ademi merkeziyet halinde de ferde görülen usulden hiç bahsetmiyorlar. Burada izah edeceğim bu sonrakine de (ferdiyet usulü) denilse acaba nasıl olur? Bunun tetkik ve münakaşasını muhterem hukukçularımızdan beklemek hakkımızdır.

İslâm ve Türk idare hukukunda ehemmiyetle incelenmesi lâzım gelen ve şimdiye kadar idare hukuku kitaplarına girmemiş ve bu yüksek kürsülerde bahsedilmek şerefine mazhar olmanın ulan bu ferdiyet sistemi üzerinde müsaadenizle biraz duracağımı. Ve anlatmağa başlamadan önce de istisnaden bir nokta üzerine dikkat gözünüzü ehemmiyetle çekeceğim.

Şimdi vereceğim izahatı dinlerken son zamanlarda iyice anlaşılan zararlardan dolayı Cümhuriyet hükümetince kaldırılmış ve artık tarihe gömülmüş olan bir çok eski ve köhne ferdi müesseselerimizin kuruluş, yapayış ve iç yapayış itibarıyla önce çok iyi ve saydali birer ilmi, ictimai, istisnadi hatta bedii müesseseler olduğunu müsaadenizle söyleyeceğim ve niçin bozulduklarını, neden dolayı yıkılmağa hak kazandıklarını da aynı doğruluk ve samimiyetle anlatacağım. Ve biraz evvel istisnaden söyledığım sözlerle burada bir kaç kelime daha ilâve edeceğim. Bence buna lüzum vardır.

Sözlerini sonuna kadar dinlemeden yakından tanımadığınız konulara niçiyi mazide tapar, yeniliklerden kaçır, geri fikirli bir adam telâkki etmemenizi rica edeceğim. Senelerdenberi üzerinde çalıştığım bu mevzu müteallik sözlerimi ciltler dolusu me hazlar ve vesikalarla ihbat etmek mümkün olduğu için yapılacak itirazları ve tenkitleri soğuk kanlılıkla karşılamakta güçlük çekeceğime ihtimal vermeyiniz.

Bir ictimaiyatçıya, bir tarihçiye, hele bir belediye tarihçisine düşen vazife - hususile böyle yüksek bir kürsüde - herhangi beledi bir müesseseyi, bir ictimai teşekkülü olduğu gibi anlatmak, iyi veya kötü ehvallerini yine olduğu gibi göstermektir. Dünyada hiç bir şey - bâhusus eski şeyler - mutlak olarak yüzde yüz iyidir veya yüzde yüz fenadır telâkki edilemeyeceği gibi her yeni şeye

de yine mutlak olarak yüzde yüz tenadır veya iyidir denilemez ve denilmemelidir.

Yıkılan ve terk edilen her eski müessesenin fena cihazları bulunduğunda çöphe yoktur. Ve son zamanlarda fenalıkları çoğaldığı içindir ki yıkılmışlardır. Fakat bunların hiç olmaması ilk başlayışta iyi cihazları olduğunu ve uzun müddet işe yaradıklarını kabul etmek te insaflı bir hareket olur. İşte ben burada bu insaflı göstermek ister ve sizden de bunu beklerim.

• •

Belediyeyi anlatabilmek için yukarıda toplayıp sıraladığımız beledi vazifelerinin tetkikine - husus hayat alamıyacağı için - evvelâ sudan başlayorum. Çünkü su; insanların olduğu kadar şehirlerin de hayatıdır.

A; bir kasabaya, bir şehre her şeyden önce lazım olan suyu eskiden hükümet ve belediyeler değil (feri) getirtirdi. Başka şehirlere gitmeğe ve taşıtırmaya harcı yok. İstanbul su tesiatı hususunda Türkiyenin değil, bütün dünya şehirlerinin en başında gelir. Asil şehirden 25 kilometre uzaklıkta yapılmış olan bentlerden tabii meyilli tonoz ve kemerlerle nisbeten masrafsız bir surette şehre getirilen ve yine bu suretle şehirde ferdi himmetlerle yapılmış olan binlerce çeşme ve sebiller de halka parasız dağıtılan içme suları hep ferdi himmetin ve şahel teğebbüslerinin mahsulüdür. Bazı çeşme ve sebillerde suların karla soğutulması halka böyle verilmesinin şart kâğıtlanmış olduğunu da ilâve edersem su hususunda sarfedilen himmet ve hizmetin büyüklüğünü daha iyi kavrayış oluruz.

İstanbul suları ve su tesiatı hakkında fazla malûmat edinmek isteyenlere Mecelle-i Umuru Belediyenin birinci ve üçüncü ciltlerindeki yazılanlarla Doktor Galib Atanın sulara mahsus Şihbiye Mecmuası nüshasını tavsiye ederim.

Sulardan ve su tesiatından bahsederken eski Türklerin bu hususta hayvanlara yaptıkları hizmetleri de hatırlamak lazım gelir. Büyük ehil hayvanların su içmeleri için çeşmelerin yanlarında yalaklar yaptıkları, suları akıttıkları gibi, köpek, kedi, tavuk ve kuş gibi küçük sokak hayvanları için de evlerin kapıları

önünde içi oyuk taşlar koyarak onları her zaman temiz sularla dolu bulundurmakta ve bu suretle bu hayvanların su içimini kolaylaştırmakta idiler.

Bahsettiğim yalakları İstanbul'un imar görmemiş eski mahallelerinde görebilirsiniz. Atalarımızın yapmış oldukları su tesisatının bahaolunan hayati hizmetleri şöyle bir tarafa bırakılsa bile bentler, kemerler, çeşmeler ve sebillerin şehri imar ve tezyin hususundaki kıymet ve ehemmiyetlerini istiyar edebilir miyiz? Meselâ şu İstanbul'un bugün en güzel mimari eserleri arasında çeşmelerle sebilleri görmüyor muyuz? Ayasofya yanındaki Üçüncü Ahmed çeşme ve sebiline garplılar bijout de l'art otomanane adını vermiyorlar mı?

Su ve kug tedaisile iyi bir idetimiz hatıra geldi. Onu da söylemeden geçmiyeyim. Hem binaları sülemek, hem de kuşların barındırmak için ağaç altlarına, bina duvarlarına yapılan zarif kug yuvaları da bu su tesisatı kadar bugünkü hayvanları koruma kurumunun herhalde takdirini kazanacak hayır ve şerikat işlerindendir sanırım. Bu türlü kug yuvalarının örneklerini de eski kâğıt bina duvarlarında ve meselâ Fatih'te millet kütüphanesi üzerinde görebiliriz.

Bir başkasına geçiyorum:

B; maarif işlerinin, kûltür müesseselerinin bütün dünyada eski ve yeni zamanlarda hükûmet ve ekseriyetle belediyeler tarafından vücade getirilip idare edildiğini söylemeğe hacet var mı? Bugün Türkiyede orta mektepten yukarı kûltür müesseselerinin hükûmet ve ilk mekteplerin de belediyeden başka bir şey olmıyan ve günün birinde bohemehal yerini belediyeye terkedecek olan hususi idareler tarafından idare olunduğunu biliyoruz. Çarek hükûmetin, gerekse hususi idarelerin bu mektepleri inşa ve idare etmek için her sene halktan milyonlarca vergi almakta olduğunu da görüyorsunuz. Bu vergiyi tediye edebilecek çocuğu olan, olmıyan, yerli, yabancı herkes müsaavidir.

Hâlbuki İstanbulla beraber Türkiyenin hemen her köşesinde binlerce tane raageldiğiniz medreseler, sübyan mektepleri ve kütüphaneler üzerlerindeki taşlara yazılmış olan banilerinin adlarından da anlaşılabacağı gibi hep ferdi himmetlerin mahsulüdür.

Yalnız İstanbulda son zamanlarda yananlar ve yıkılanlar haric olduğu halde 178 medrese, 193 mektep, 147 kütüphane bulunduğunu söylemekle bu şehrin eski kültür müesseseleri hakkında ihmal bir fikir vermiş oluyorum.

Medrese: şimdiki orta ve lise mukabilidir. Sübyan mektebi ise anamektebine ve ilkmektebin birinci ve ikinci sınıflarına takabül eder. Medreselerin tıp, hendese, ilâhiyat gibi yüksek tahsil veren kısımları da vardı. Bahsedilen 178 medresede 2300 oda, 63 ders-hane, yani konferans salonu - çünkü asıl ders camileride verilirdi - 17 hususî kütüphane bulunduğunu da istatistikler gösteriyor.

O zamanki usul ve âdet icabı olarak her odada yalnız bir talebe yattığına göre medreselerde 2300 talebeye yatacak yer gösteriliyordu demek olur. Her talebenin yiyeceği medresenin haşlı olduğu imarettten verildiğine göre de bu kadar talebenin işi temin edilmiş bulunuyordu. Fakat medresede okuyanlar herhalde bu kadar değildi. İstanbulda evi, yahut ailesi veya başka yatacak yeri olan bir kısım talebe daha vardı ki bunların sayısı da herhalde otokilerden aşırı düşmezdi. Son zamanlarda medrese müdavimleri askerlikten de istisna edildiği için bu müesseselere rağbet artarak talebesi pek çoğalmıştı. Tedris, ibadet ve işareat usullerinin ve askerlikten istisna keyfiyetlerinin iyi ve kötü cihetlerini burada münakaşa mevzuumuzdan hariçtir. Bunu talim ve tedris tarihile uğraşanlar yaparlar.

147 kütüphaneye ceman (200,000) e yakın yazma ve nefs kitaplar konularak halkın parasız istifadesine terk edilmiş olduğunu da söylesem hizmetin derecesi daha iyi anlaşılmış olur sanırım. Yazma kitaplar ve nefs eserler hususunda İstanbul dünyadaki şehirler arasında birinciliği kazanmakta ve İm. Aleminin pek yesinde olarak gıptanın celbetmektedir.

Bir şehirde 147 umumî ve parasız kütüphane yapmanın ve bunlara 200,000 cilt yazma kitap koymanın ne demek olduğunu dikkat görünüzü bir kere daha çekmek ve suî bir dakika düşündürebilmek için İstanbul belediyesinin bu yolda ilk attığı bir adundan bu münasebetle bahsedeceğim:

Aşağıda sırası geldiği zaman söyleyeceğim: İstanbulda gazp tarzında belediye idaresi kuruluşa seksen sene olmuştur. Bu seksen sene içinde halkın okuması için kütüphane açmak fikri ancak sekiz sene evvel İstanbulun değerli valisi ve belediye reisi Muhiddin Östündağa gelmiş ve böyle bir kütüphaneye - eski medreselerden birisi, şu karnımızdaki Beyazıt medresesi - hemen kütüphane itihaz edilmek üzere gösterilmiş ve şu halde binasına da para verilmemek suretile yalnız kitap, kitap dolabı, tamirat, lovasım ve müze kısmı rıyasile beraber şimdiye kadar 80.000 lira sarfodilmiş olduğu halde bu kütüphane sekiz senedenberi açılıp halkın ve hususile gençlerin istifadesine terkedilmemiş ve edilememiş olduğunu burada söylemekle eski ferid himmetlerle cemiyet halinde çalışan yeni beledi teebbüsleri arasındaki farkı görünürlük önünde canlandırmış oldum sanıyorum. Sözlerinin yanlış anlaşılmasın için biraz daha izah edeyim:

Bu kütüphanenin noksanları tamamlanarak bir an evvel açılması için İstanbul belediyesi - şu küretden alenen söylüyorum - hiç bir hizmetti esirgemiyor. Tensine çalışanlardan birisi dünyanın her tarafında şöhrati bulunan koca İstanbul azanı atika müzesini ve kütüphanesini kurmuş olanlardan muhterem oribus Halil Ethemdir. Diğer Üniversitenin genç ve değerli Tıp tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünverdir. Bu değerli Profesör iki sene içinde yalnız başına Üniversitede ufak fakat kıymetli bir Tıp tarihi kütüphanesi ve müzesi vucude getirmiştir. Burada çalışanlar arasında karnımızda söz anlıyan âciz de bulunuyor. Resmî vakifeden koparıldığı gününün en az iki üç saatini bu işe harcoltığı ve belediye erkânile muhasebesi ile tediyat hususunda her türlü kolaylığı ve himayeyi gösterdikleri halde elbisiyle yine bu sekiz senede bu kütüphaneyi halkın istifadesine açamamaktaki müşkülliâtı ısrar ederim. Bir bunu, bir de herbiri başı başına hisar fert olduğu halde binasını da kendileri yapmak, kitaplarını da kendi paralarıyla tedarik etmek suretile bu şehirde - vevaleki beş asır gibi uzun bir zaman içinde olsun ve yine vevaleki bazıları bir kaç yüz cilt eser ihtiva etsin - 147 kütüphaneyi yapmış olmanın büyüklüğünü ve kıymetini şimdi mukayese ile anlarsanız sanırım. Acaba bu misal de bizim ferden iş görebildiğimiz halde ne-

miyet halinde o kadar muvaffak olamadığımıza bir delil midir? Tetkike değer bir meseledir.

Bir bağkasına daha geçiyorum:

C: biraz evvel saydığım kültür müesseseleri arasında bulunduğları zamanlar için musikiye, edebiyata, spora ve ruhiyata hizmet eden birer içtimai, ilmi ve bedeni terbiye müessesesinden başka bir şey olmıyan ve yalnız İstanbulda sayısız 300 ü geçen (hanıkah) ları, tekkeleri de ilâve edey ve bu ilâveyi yaparken bunların dahi hep ferdi teğebbüsâlerin ve şahel himmetlerin omerretle vücude getirilmiş olduğunu hatırlatırsam için ve hizmetin ehemmiyeti ve büyüklüğü daha iyi anlaşılmış olur.

Son zamanlarda ehemmiyetle birer tenbelhane, birer alilâk-sızlık merkezi halini almış olduğu için Cumhuriyet hükûmetinin kapatmak mecburiyetinde kaldığı tekkeleri tarif ederken ağızdan çıkan (birer içtimai, ilmi ve bedeni terbiye müessesesi) tabirine bilmem dikkat ettiniz mi? Elmedinizse edebiyatla, asla ve asla hatâ bir nevi Rythmique sakala halinde bir iki defa halkın bedil hislerini, ilmi zevklerini tenmiye eden, yarulmuş ruhlarına manevi gıda veren ve Avrupalıların döneri dervişleri dedikleri Mevlevihanelerle Kadirihaneler ve Bektaşî tekkeleri birer musiki, edebiyat ve rûka, yahut konservatuvarlardan ve yahut gündiki tabirle dans salonundan başka bir şey midir?

Mevlevihanelerde musiki âletlerinden ney, kudum, ud, tanbur ve keman, kadirihanelerde kudum, zil ve tef, bektaşî tekkelerinde ise her türlü halk sazları çalınırdı. Mevlevihanelerde enderun, yahut park musikisi, bektaşî tekkelerinde ise Türk, yahut halk musikisi itibar mevkiinde idi. Şu kadar var ki tekkeler mensupları bu sazlara halkın verdiği adlardan başka birer ad verisler ve onlara kudeiyet atfoderislerdi. Kamıştan yapılmış düdüklü bir (duduk) olan neye Mevleviler tarafından atfedilen kudeiyet ve onun hakkında söylenen manzum ve mangur sözler başlı başına bir zılt teşkil edecek kadar çoktur. Halkın dümbek, yahut çiftanara (nekkara) dediklerine mevlavilerle kadiriler kuduma perif, (zil) e halile, bir başka türüne çalpara, (tad) e hüyük olursa mazhas ve küçük olursa nerbe derlerdi.

Osman Salâhaddin Efendiye atfedülen şu fıkra ne kadar güzeldir ve ne kadar yerindedir. Yenikapı Mevlevihanesinin yâkinındaki bir kökte düğün dolayısıyla bir kipti musiki trupu getirilerek eğleniyormuş. Trupun çiftenarısı patlamış, eğlencenin tadı kaçmış. Trupu idare eden kiptinin aklına gelmiş. Aynı alet yanlarındaki Mevlevihane'de de var, gider isterim demiş ve tekkeye giderek kudümzenbağdan bunun kendisine ariyet olarak verilmesini istemiş. Fakat kipti aradaki inceliği kavrayamamış. İçin ilerlerken kudüm perif demeyip ta çiftenara deyip dervişin taassubuna dokunmuş, horafat azarlamış. (Ona çiftenara demezler, kudümü perif derler) demiş vermemiş. Hatta gidip şeyhe şikâyet bile etmiş. Şeyh kudümzenbağının kiptiye yaptığı musamelayı beğenmemiş. (naç'elerini kaçırmiyaydın, vereydin) demiş.

— Ama efendim kudümü perife bu çingene çiftenara diyor.

— Zararı yok; o çingene alına düğün çiftenara, tekkeye gelince yine kudümü perif olur demiş. Kudümzenbağının kaballığı nisbetinde Şeyhin hakikati olduğu gibi söyleyişi ve zarafeti hoş değil mi?

(Kudüm) o perif denilmesi, yenicilerin kazanı perif dediklerini ve bu münasebetle bir yeniceri hikâyesini hatırlama getirdi. Elbette iğitmiktir. Yenicerinin birini camide palasını çekmiş. Vâize hücum etmiş. Söyle hocca demiş. Kazanı perif mi büyük, Kura'nı perif mi? Şimdi hocca ne yapın? Kazanı perif elbette büyük. Görmüyor musun kocaman bir şey deyip kelleyi kurtarmış.

Cumhuriyet rejimi bu türlü şeylerden zarafeti kaldırmış ve söz hürriyeti ile bu mevzuları serbestçe münakaşa imkânını bize vermiştir. Mülâkâyet ve taassup devirlerinde bu türlü şeylere zarafet ilâle etmeyenlerin başına gelenleri görüyorsunuz. Şimdi her şeyi olduğu gibi göreceğiz ve olduğu gibi söyleyeceğiz.

Üç sene evvel Karl Vet adında bir Danimarkalı İstanbul'dan lezgîden kadını, erkekli bir trup getirterek pehrîn âleminde, barisinde bir kaç yerde (Olg) un ve diğer musiki aletlerinin ilâhî nağmelerinin yardımıyla Danse rythmique diye bir takım rakatlar yaptırılmış ve rakamlarla rakamların ellerini, kollarını ve be-

denlerini musikinin ahengine gayet güzel uydurmuşları ve manidar bazı tavırları ve edaları almaları herkesin hoşuna gitmişti. Bu ritmik raka garpleri gelen terbiyevî, ruhî bir raka selâhki edildiği için Amavutköydeki Amerikan kollejinde genç kızların kasgıında tekrarında da bir mahzur görülmemiş, hattâ ben de orada seyretmiştim.

Halbuki bu türlü ritmik yani ahenkli rakaları Mevlevîlerde, Kadirîlerde, Bektaşîlerde ve bilhassa Alevîlerde de vardı. Hattâ dâğı bağlayışta Mevlevîlerin iki erkek birbirine senliarak (sama) ettiklerini ve sonraları bunun terk edildiğini Menakıbı Sipehanlardan öğreniyoruz. Kadirîlerin ötek ve çek halka halinde horı taper gibi musikin ve güzel seslerin yardımıyla (devran) ettiğini görürdük. Bektaşîlerin münferit rakaları millî Türk oyunlarından başka bir şey değildi. Hattâ Bektaşîler tekkelerine inüskirat bile sokmuşlardı. Alevîlerde ise erkeklerle kadının yanyana ve kasğı kasğıya yaptıkları rakaları, oynadıkları oyunlar tamainile millî Türk oyunları ve havaları idi. Yalnız şu var ki tekke manşupları sazların adını değıştirdikleri gibi rakaların kimisine (sama), kimisine (devran) ve kimisine de (Ayinîcem) demişlerdir. Aradaki fark budur.

Hale Mevlevîlerin (tennure) dedikleri elbise gerek yapıllı, gerek gördüğü hizmet itibarıyla rakşakların fistanından başka bir şey midir?

İşte görülüyor ki halkı bir yere toplamak için sazlı ve sözlü rakaların onlara heyecan verişinden istifade edilmiş ve sazların güzel seslerini tekkelere sokmak için de onlara kudsiyet ve dinî bir mahiyet verilmek istenmiştir. Bu tekkelerin iki türlü hizmetini daha kaydedebiliriz. Birisi bugün halk edebiyatının en güzel örneklerinden saydığımız yüzlerce nefes, kalenderî, koşma ve destan gibi manzum türkçe parçalarının yapışmasına ve birer kadeş gelmesine yardım etmesi, diğeri musikinin derlemesine öneyali oluşudur. Şark musikininin üstadlarının en büyükleri Mevlevî tekkelerinden yetişenlerdir diyebiliriz.

Burada biraz duralım. Yaptığımız intikal ve inkılâp devrinde burası mühim bir yol ağıdır. Tekkeleri ve âyinleri bu türlü

görüş ve anlaŝ yüründen iki kuvvetli itiraz karşısında kalaca-
ğımı tahmin ediyorum. Bunlardan birisini eski tekke mensupları
yapacaklar ve mukaddesaata tecavüz ediyor diyecaklar. Ne beis
var demeyiniz. Hakları var. Fakat bunlara içtimariyat bakımın-
dan cevap vermek güç değıl. Onların hudaı gördükleri şeyleri bu
tarafa anlatmak kendilerine ve mukaddes tasavvuklarına karşı bir
hürmetisizliktir. Fakat buna mukabil onların da kazanda, dım-
bektir, taŝte, neyde gördükleri şerâfet ve kutunyetin sonuna ka-
dar devam ettiğine ve edeceğine kendilerini ve başkalarını inan-
dırmak istemeleri de ilim ve vicdan hürriyetine karşı bir hürmet-
sizlik teşkil eder. Halbuki içtimariyat bakımından bu görüş-
lerin ilminin de kıymet ve ehemmiyeti vardır. Şu halde her iki
taraf birbirinin düşüncesine hürmet etmelidir. Sovmek, saymak,
tahkik ve teryil etmek ada. Çünkü tasavvup bir taraflı değıl, iki
tarafıdır. Bu türlü şeylerin kutunyetlerinin hâlbî devam ettiğine
ve ilâhîhaya da edeceğine inanmak ve başkalarını da inandırtmağa
çabılamak ne derece koyu bir tasavvup ise bu türlü inanışların za-
manlarına ve muhitlerine göre dahi hiç bir kıymeti ve ehemmi-
yeti yoktur demekle öylece koyu ve kötü bir tasavvuptur.

Bugün bu Kadisiye, Bektaşîlerin tekkeleri ve âyınî cemileri
(Makamsı) dakinden farklı bir şey değıldir dermeniz sizinle
benzerdir olur. Fakat Kadisiilerin veya Mevlevîlerininki de Konan-
varıvarında verilen bir komandan farklı değıldir dermeniz sözünüze
iştirak etmez. İfte bu tasavvuptur.

Bunu biraz daha izah edeyim:

Bu Türkler «Sancığı perîŝ» denilen ve beyaz bu bezden başka
bir şey olmayan tarihi bir yadığara sarıların kıymet vermiş ve
hürmet etmiş ve bu sancık ne zaman çıkarılınca yedi yapıdan
yetmiş yapına kadar her müslümanın onun altına toplanarak ci-
hada, yani harba gitmesi lâzımdır ilikasında bulunmuşuz. Halbî
son zamanlarda bu suretle bir defa yerinden çıkarılan «Sancığı
perîŝ» Topkapı sarayının arz odası karşısındaki kapı önüne di-
kilitmiş ve buraya kınas ayak basmanın diye 1906 inkılabına ka-
dar dikilen yerde iki süngülü neler neler bekletilmişti. Meşrutî
inkılabın son nelerleri kaldırılmış, fakat hatırası kalmak için

yerine bir taq konmuştu. Sarayı gezene bu taq kapı önünde hâlâ görürler.

Yine bu türü itikatlarımızdan birisi de halifenin cihat ilân etmesidir. Halife cihat ilân ederse bütün islâm âlemi harbe koşar sanılırdı. Umumi harpte bunu da gördük. Fetva çıkarıldı, cihat ilân edildi. Fakat islâm âlemi yerinden bile kımıldamadı.

Şu halde bu türü inançlar vakit vakit doğar; uzun veya kısa birer müddet yapar, sonra ölür. Hiç birisine hiç bir zaman ebedî hayat mukadder değildir. İşte inkâr itikatları da böyledir.

İkinci itiran içtimaiyatçılar yapacaklardır. Onların da hakkını teslim ederim. Şimdi söylediğim sözler onlarla bir fikirde olduğumu gösterir; de bu mühim mevzu da her iki taraf da tenvir etmek üzere sözü büyük Türk mütefekkirî Ziya Gökalp bırakıyorum:

«Hükümler, genişlet hükümleri, kıymet hükümleri diye üçe ayrılır. Şer'iyat hükümleri ayyaya maddî tabiiyetlerinden sadır olan vasıfları ispat eder -pekar tatlıdır, sultano acıdır, ateş yakar» dediğimiz zaman bu hükümlerimiz birer genişlet hükümüdür. Zira tatlılık pekarın, acılık sultanın, yakıcılık ateşin maddî tabiatından mevcuttur. «Şu gay mukadder, iyi, yahut güzeldir» dediğimiz zaman bu hükümlerimiz birer kıymet hükümüdür. Bazı nazariyeler göre genişlet hükümleri gibi ayyanın maddî tabiatından sadır olduğu için kıymet hükümleri de genişlet hükümleri gibi ayyanın maddî tabiatını gösterir. Halbuki bir çok ahvalde bir şeyin maddî hamakaları kendisine verilen kıymet aşarında hiç bir mabur mevcut değildir. Meselâ hacetülelvi islamiyette çok mübarek bir taqıdır. Emaneti mübareke çok mübarek tanıyan muazzaz ber-güzaftır. Fakat bunların mübareklığı hacetülelvedin, yahut emaneti mübarekenin maddî cevherlerinden mi ileri geliyor? Şüphesiz ki hayır!

Vatanın sancığı da çok muazzaz, çok muhteremdir. Muhteremde sancığın düpmanını eline geçmemesi için binlerce askerin hayatlarını feda ettikleri çok kere görülmüştür. Halbuki sancık, bu mîna takılmıy renkli bir kumaştan ibarettir. Şüphesiz sancığın büyük kıymeti maddî tabiatından sadır olmuş değildir. İnkârında urviyette bir hayvanın aynıdır. Fakat cehalet bir hayvan

lâfesi görüldüğü zaman yalnız mevkîin temizliği noktasından ehemmiyet alınır. Halbuki insan cennetine tesadüf edilse ahlâkî terâsülden dolayı orada büyük bir tecemmül, büyük bir galeyan vücutta gelir. Demek ki insana verilen kıymet nazariyyeden dolayı dağıldı. Bir posta pulu bazen büyük bir servete basılabilir. El maale İncinin, kürkü dantelânın kıymetlerini modanın keyfine göre değiştiren de hiç şüphesiz yok bunların maddî tabiatları değildir.

Bu ifadelerden anlaşıyor ki kıymet hem fevkalmenfaat, hem de fevkalâde bir mahiyettir. Görülüyor ki insanın en çok ehemmiyet verdiği naklî melekesi yalnız peniyet hükümlerinde hâkim olabiliyor, kıymet hükümlerinde hâkim olan hasasiyeti midir ki ona kalbî diyoruz. Büyük Fransız filozoflarından Pascal diyor ki "Kalbin" başka bir aklı vardır ki aklın ondan haberi yoktur, kalbimiz dinî, ahlâkî, bedil kıymetleri anlar. Onlardan vacit alır. Bu vacitlerle maddet içinde yaşar. Aklımız ise kıymetleri maddî kadrolara sokmaya çalışır. Akıl bu işte muvaffak olamayınca akıl ile kalb arasında gayet şiddetli bir mücadele başlar. Bu mücadele aşağıdaki üç suretle nihayetlenir:

Ya akıl kalbe galebe çalarak onu istibdadı altına alır. O zaman bu akıl sahibi maddeciler gibi bütün kıymetleri inkâr eder. Yahut kalb, akıl galip gelerek onu tahakkümü altına alır. O zaman bu kalbin sahibi sıınyun, gibi makulâta hiç ehemmiyet vermez. Ve yahut akıl ile kalb; müqtedir noktai nazarlar hulasak aralarında anlaşır ve her iki tarafı da - hiç bir mücadele ve fedakârlık yapmaksızın - tatmin edici, cami bir sistem vücutta getirirler. O zaman bu sistemin sahibine (filozof) oldu deriz."

Ziya Gökalpın şu anlatımına göre bu türlü sözler ve tenkitler filozof kulağıla dinlenmelidir. O zaman itiraz da mahal kalmaz.

Ok atarlar gibi bir nevi sporcuları çatısı altında toplayan Okmeydanındaki tekke ile geniş meydanında pehlivanları güleştiren Zeyrekteki pehlivanlar tekkesi bulundukları zamanın birer spor, eğlence ve idman klübü değil midir?

Top, tüfek, tabanca ve bomba gibi silâhlar çıktıktan sonra ok kıymet ve istibardan düperek okculuk ta enki pöhrisini kay-

betmiş olmakla beraber yine milli bir spor olarak okçuluk 40-50 sene evveline gelinceye kadar rağbet görüyordu. Hatta Okçular tekkesi umumî harbin sonuna kadar yaşamıştı. Şimdi tekke binası yıkılmış, yalnız minareli kalmıştı. Tekke mamur iken semî hane denilen salonunda okun, vayı yüzlerce duvarlarına asılmış. İdare - şimdiki Topkapı müzesinin salonu gibi - bir müze halini almıştı.

Muallim M. Cevdetin son Okçular gayhi Ahmet Efendiden naklen verdiği malûmata göre, Okmeydanındaki Okçular tekkesi her sene mayısın altıncı günü (Hızretîyya günü) açılır. Altı ay talim yapıldır. Tahkide umumî reis makamında olan okçular gayhi ilk şimdi (hakem) denilen (havacılar) bulunurdu ve bunlar idman yapanları imtihan ederlerdi, yani yetiştirecekleri teşvik ediyorlardı. Kazananların adı tarihe geçirilir, taqlara hazırlanır. İstanbulun büyük spor meydanı, geniş bir stadyumu demek olan Okmeydanında gördüğünüz dikili taşlar hunun şahididir. Şairlerin kazanan okçular için söyledikleri manzumeler, takdimnameler bu taşlar üzerinde yazılmış. Kazananlara ayrıca nakdi mükâfat da verilir. Şimdiki spor meydanlarının, stadyumların, oyunculara sıhhatinin korunması, topun rüzgâr tesiri ile hedefini çapırmaması çukur, kuytu ve etrafı ağaçlarla örtülü yerlerde yapılması ne kadar lâzımdır okçuların spor meydanı da o nişette yüksek, dört bir tarafa her rüzgâra müsait bir yerde bulunmak şarttır. İşte okçular için Okmeydanının seçilmiş olmasının sebebi budur.

Avrupada hâlâ yalnız azal idmanlar değil, okçuluk gibi tarihe karışmış sporların da binlerce genç azası vardır. Bizim yani neşilde idman zevkinin bu türlü külliyen inkişaf etmemiştir. Yunanistanda bile üç bin sene evvelki idmanlar tamasalla ihya olunmuştur.

Şimdi inşaf ile düşünelim; bunun tekkeliği, dîn müessesesi mi olduğu nerededir?

Yine M. Cevdetin derin tathiklerinden öğreniyoruz ki okçuların evlerinde (ya hak) levhası bulunmak şarttır. Mîrabakalarda ok vere düşünce hep büden (ya hak) diye bağırır. Şimdiki sporlarda da türlü türlü bağrımlar olmuyor mu? Okçular kullandıkları eya ve edevata aynı aynı hüsnî ederler ve oğretir

almadıkça ok atmazlar. (Pır) lerini yadetmedikçe vazifelerini bitirmiş saymazlardı. Şimdiki spor kulüplerinde, idmanlarda bunlara benzer usuller, Âdetler, tabirler yok mudur? Yıkanmıyan sudan istifade etmiyen ve klüp reisine, federasyona hürmet etmeyip te yan bakan sporcu var mıdır? Okçuların, eski sporcuların evlerindeki (ya hak) levhasına mukabil şimdi spor kulüplerinde, hattâ herkesin yakasında birer âlâmet bulunmuyor mu?

Pehlivanlar tekkesine gelince Zeyrekteki Voynuk Şücaattin camii yanında bulunduğunu tarihi menbâlardan ve kayıtlardan öğrendiğimiz bu müesseseye maalesef Okçular tekkesi kadar yaşamamış 150 sene evvel yıkılmıştır. Yerinde büyük bir bostan vardı. Bu bostan son zamanlarda Rum patrikhanesinin eline geçerek gıya İstanbulun son İmparatoru 13 üncü Konstantinin Türkler tarafından öldürüldüğü yer denilerek bostanın hu-yusu (ayazma) itihaz edilmiştir. Bu ayazmanın temin ettiği zarıdalla Yanyada büyük bir Rum mektebi idare olunmakta idi. İstanbulun ilk kadısı ve ilk belediye reisi Nasrettin bocanın torunlarından Hızır Bey ile Türklerin ilk kitabiyat âlimi Kâtip Çelebi bu tekkenin yanında gömülüydüler. Tarih bakımından ve bu adamların yüzünden bu tekkenin yerini Türk gençliğinin unutmaması lâzımgelir.

Bugün herhangi bir klübe, cemiyete girilmek istenirse evvelâ kaydiye diye bir para verilmek ve sonra her ay, yahut her sene munyyen ve mukannen bu aidat tediye etmek lâzım geldiğini biliyorsunuz. Atalarımızın açtıkları kulüplere girmek için böyle bir vergi mecburiyeti de yoktu. Hattâ pek çoklarında merasim ve âyin günlerinde parasız yemekler bile verilirdi.

Bu teşkilâtların, bu paralar yaşamı usullerinin halkı çalışmameğe, tenbelliğe mevkettiğinde şüphesiz yoktur. Fakat kuvvetli bir iktisadiyatçımız çıkması olayı dinden ziyade dünyaya ait olan bu müesseseleri anımsatırmaz mıydı?

Bu bahar devam ederken Muallim M. Cevdetin çok iyi tetik atmış olduğu bu müesseseler hakkındaki şu sözlerimi hatırlatmadan geçemiyordum. Cevdet diyor ki:

«Son zamanlardaki tereddidine bakıp ta tekkelerin daima öyle olduğuna hükmetmemelidir. Dört mevsimden sonbahara

bakarak ilkbaharda da ortalığı yapraklar, yeşillikler sanmak doğru olmadığı gibi kemal zamanlarında tekke ruhları çok terbiye etmiştir. Tekkeler eskiden edebiyat, musiki ve tarih ocakları idi. Hayatın ızdımlarını dinlendirmek ihtiyacında olanlar oralara koşarlar. Nefis bir ahengin peşkesi altında ruhlarını yıkarlar. Tecellikâr sözlerle ve tarihi menkıbelerle yeniden canlanırlardı. Haulı tekkeleler yasa ve mahrumiyet ile canına kıyacak insanların yeniden tahir gördüğü yerlerdi. En ağırlam türkçe nefesler tekke edebiyatından doğmuştur. Hususile Anadolu ve Rumelinin ruhunu terennüm eden saz erenleri mutlaka bir tekkeye bağlı idiler.

Her biri başka bir suretle ruha gıda veren, hattâ doğrudan doğruya ruha hitap eden tekkelelerin, diğer türhülerini saymağa ve anlatmağa lüzum görmüyorum. Bence bütün tekkelelerin gayesi dinî olmaktan ziyade dünyevî idi. Fakat bunlardan istifade edilemedi.

Bu türhü müesseselerinin dinî olmaktan ziyade dünyevî oluplarının bir tabiatını da (Miskinler tekkesi) teşkil eder.

Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığı kenarında, Bağdat caddesi üzerinde bir Miskinler tekkesi vardır. 1927 senesine kadar bunun binası da duruyordu. Şimdi dört duvarı kalmış, fakat fotoğrafları, resimleri ve plânları mevcut ve mahfurdur. Üniversite tıp tarihi profesörü Süheyl Ünver'in bunun hakkında ilmi tetkikleri var. Burada cüzam lepra hastalığına tutulanlar için yapılmış bir müessesedir. Fakat bunun bile adı tekkedir. Bu müessesenin yapılındaki gaye, o zamanlarda bulacağı bir hastalık telâkki edilen, fakat ilacı da bulunmayan cüzamlıları tecrit etmek, onların doküük parmaklı ellerini, kesik burunlu yüzlerini, miskin ve tenbel yaşıyıplarını halkın gözü önünden uzaklaştırmak gibi uhhl, içtimai, insani, hattâ medeni bir iştir.

Anadolunun, Rumelinin, Arabistanın her tarafını gezmiş olan Evliya Çelebi hemen her şehrin etrafında bunlar için birer tekke veya mahalle bulunduğunu söyler. Edirne gibi, Bursa gibi, Sivas gibi şehirlerde ise büyükçe birer miskinler müessesesi olduğunu biliyoruz.

Üsküdar'daki binada 20 oda, bir hamam, bir cami ve her odada ocak var. Mükinler aileleriyle birlikte buralarda oturur ve her aile iki oda ıssal ederdi.

Bu tekke'den bahseden bazı tarihçiler - Hadikatülcemami müellifi gibi - miskinlerin, yani cüzamlıların kendi aralarından seçilmiş bir şeyhleri bulunduğunu ve kendilerine göre bir âyinleri olduğunu yarıyorlarsa da cenafın başında bulunanlara bile o devirlerde (şeyh) denildiğine göre bunların şeyhi de öyle bir şey olacak. Alâkâde ibadetleri hile yapamıyan ve namazları kılamıyan miskinlerin tarikatın uzun boylu nıyazet ve ibadetlerini yapacaklarına ihtimal verilmez.

Evliya Çelebi cüzamlılarla tehkelerinden bahsederken diyor ki:

«Terikâm üzere şeyh haricinde bir tekke'dir. Cümle miskinler anda vakin olup nezis ile geçinirler. Şehir içünde bir miskin haber alınca derhal aman vermeyip tekkesine götürürler. İstare âyan ve eqrâtan oluun hiç dinlemezler.»

Mükinlerin geçinmesi için vakıflar tahsis edilmiş olmakla beraber halkın bir çok nezis ve sadakaları da olmuştur. Halkın miskinlerle temasa etmiden sadakalarını vermeleri için tekke kapısının yanında bir metro yüksekliğinde ve tapelerinde birer çukur bulunan 7-8 tag dikilmişti. Paralar bu çukurlara konulur, miskinler gelip alırdı.

Şu izahat gösterir ki burası - tedavi yapılmadığı için - bir hastane bile değil, olan olan bir (darülcere) dir. Daha doğrusu bir (tecrithane) dir. Fakat tekke adı!

Buraların tekke adı ve ismi verilmesi, iğlesine bakan adama şeyh denilmesi ve bu suretle, dinî ve uhrevî bir teşhiyet atfedilmesi halkın merhamet ve şifâat hüsnîsi göstermek içindir. Yoksa bunda ibadet ve nıyazet maksadı yoktur ki tekke denilsin.

Bir başka bir deyişle:

Ç: Bugün yabancılarla ahaliyetliden azadı nazarı, hükümet, birlikler, okul ve husul idare, hattâ üniversite gibi her muhtelif mercein halktan aldıkları vergilerle yapmak ve idare etmekle meşgul oldukları, fakat bir türlü hakiki ihtiyacı karşı-

lıyamadıkları hastanelerle diğer içtimai yardım müesseselerini de eski zamanlarda kâinilen (fert) yapar ve bu türlü müesseselere (bimarhane) adı verilir.

Milliyet ve din farkı gösterilmeksizin herkesin bu sivil ve içtimai müesseselere kabul edilmesini, (ilmiyat ve amelîyat) ta mütebassis olsun da hangi din ve milletten olsun onun hekimliğe tayin edilmesini, çarşıda et bulunmazsa av eti alınarak hastalara yedirilmesini, hastaların hasta ve eylemlerini eğlendirilmesini, yahut diğer bir anlatıya göre musiki ile tedavi edilmelerini 7-8 asır evvel dünyada her millettin önce Türklerin tatbik etmiş olduğunu vakfiyelerden hayretle anlıyoruz ve haftada muayyen günlerde ayakta ve evlerinde tedavi olunmak istiyen halka bu müesseselerden meccanen ilaç verildiğini de öğreniyoruz.

Yalnız Türklerin ve Türkiyenin değil, dünyanın en büyük seyyahlarından olan Evliya Çelebinin zamanından 250 sene önce Edirne'deki Beyazıt bimarhanesini gezdiği zaman eserine kaydettiği görgü, bilgi ve düşüncelerini okursanız millî duygularınızın daha yüksekliliğini görmüş olursunuz. Tavsiye ederim.

İstanbul Üniversitesinin Tıp tarihi Profesörü Doktor Süheyl Ünver'in uzun zamandanberi yaptığı teşküklerin (Düim) içindeki tıbbî mecmuanın bu ay başında çıkan nüshasında neşiedilen kısmına baktığımız zaman milâdî on beşinci asırdan zamanımıza kadar - son devirlerde, bilhassa Tanzimatın itibaren hükümet, belediye ve evkafça yapılmış olan bir kaç müesseseye istinaz edilmek kısmile - İstanbul'da 49 bimarhane yapılmış olduğunu görürüz. Bu az bir himmet midir?

(Bimar) hasta demek olduğuna göre, bu müesseselerin bugünkü mukabili (hastahane) dir. Son zamanlarda bu müesseseler o kadar bakımsız bir hale gelmiştir ki ancak evlerde muhafaza edilemeyen akıl ve sinir hastalarına melce olmuş ve bimar tabiri de halk dilinde (timar) a çevrilerek (timarhane) yani deliler hastanesi adını almıştır. Akıllı hastanelerde hastabakıcılara hâk (timaracı) denilmesi bu zamanların ve bu müesseselerin yadırgandır.

Doktor Süheyl Ünver, İstanbul'da bimarhane Anadolu ve Rumelide Selçuk ve Osman oğulları tarafından sekiz on asırlanberi

yapılmış olan bu kabil sihhî müesseselerin plânlarını, fotoğraflarını ve idare şekillerini gösterir büyük bir etüd hazırlayarak ilk önce (Bükreş) teki arımulusal Tıp Kongresinde ve sonra (Madrid) dekinde ilim Aleminin istifadesine arzemiş ve çok takdirler görmüştür. Buna seviniriz ve bir an evvel hastaneler olarak bizim de istifademize terk edilmesini isteriz.

Askerî müesseseler hariç olduğu halde bugün İstanbulda bulunan hastanelerin 1932 senesi istatistiklerine göre tertip edilen şu cizvelini mukayyad için okuyorum.

Bağlı bulunduğu yer	Yatak sayısı	Hastane sayısı
Hükümet	1600	7
Belediye	1800	6
Evkal	250	1
Akalliyetler	1420	4
Yabancılar	779	11
Musul	242	8
	6091	37

Biz başkasına daha geçiyorum:

Ü, bir şehrin fakir halkını veya dışardan o şehre gelen yoksul ve yabancı kimseleri bir yer buluncuya kadar barındırmak ve bir iş tutuncuya kadar yetdirmek ve kırmak, bugün belediyelerden beklenen işlemdir. Ona güphe yok. Fakat hemen casfle soylüyeyim ki Türkiye belediyelerinin nisbeten en zengin olan İstanbul belediyesinin bile bu işi görecekt değil tek bir müessesesi, tek bir odası dahi yoktur. Hemen (darülaceze), şimdiki tabirle (yoksaullar yurdu) hatırmıza gelmesin. Onun yapılmış ve ağırlığındaki mekukat ve gaye başkadır. Orası yabancılar için değil, yerli İstanbul halkı ile ana yurdunu terkederak muhaceret suretile İstanbul gelmiş yerlişmiş olanlara mahustur.

Halbuki İerdi himmetler ve İerdi teqebbüder hiymet ve sevaçta bulunduğu eaki zamanlarda yalnız İstanbulda (taphane) adı verilen ve bu işle ilgili olan 20 kadar müessese vardı. Hemen her büyük caminin yanında bir (taphane) bulunurdu. İstanbulda gelen fakir oryyahlar, garip kimseler, yoksul adamlar

buralarda yataklar, kalkanlar ve yanbaqlarındaki imaretlerde de karninlerini parasız doyururlardı. Sizin için hemen görülmesi mümkün olan Beyazıt taphanesi o caminin iki yanındaki çıkıntılardır. Bunu Evliya Çelebinin izahından anlıyoruz. Bu kışınlar sonradan oradaki duvarlar kaldırılarak camii ilâve olunmuştur.

Tâbi: Farıca lakat ve kuvvet nısanına geldiğine göre ne suretle olsun olsun aç kalmış, kuvvetten düşmüş, zayıflamış kimseler buralarda yiyip içip kuvvetlenmekte idi. Hattâ Evliya Çelebinin bu müesseselerde (taphane) de dediğini düşünerek tavlanmakta idi diyebiliriz.

Taphanelere benzeyen bir de (hanısebil) lei vardı. Bunlardan ancak bir tanesinin Üsküdar'da Balaban İskeleğinde dört duvarla çevrilmış bir arazisini biliyor ve görüyoruz. Uzun bir yoldan gelip İstanbul'a geçerek parası kalmıyanlar, yahut İstanbul'dan Anadolu'ya gidecek fakir yolcular burada İsebilullah, yani parasız yataklar ve kervan bekletilerdi. Bu müesseselere (parasız otel) de diyebiliriz.

Bir bahkânına daha geçiyorum:

E; iki üç sene evvel İstanbul belediyesinin yalnız kendi memurlarına parasız değil, lakat diğer lokantalara nispetle daha ucuz yemek vermek için bir (memurlar lokantası) açtığını ve çok hayırlı teşkilâtlarımızdan birisi olan Kızılay Cemiyetinin de yalnız ilk mekteplerde gıdamsız kalan çocukların o da bir kısmına ancak kış mevsimlerinde ve daimi değil, ara sıra günde bir defa parasız birer kap orak çorba verdiğini gazetelerde okuyoruz. Ve hepimiz bu teqrîbûsleri alkışlıyoruz. Umumi harp içinde yüz Kızılay Kurumunun (ağhane) diye açtığı müesseselerde her gün yüzlerce fakir halka, dul kadınlara, yetim ve öksüz çocuklara, ailesiz ailelerine yemekler verdiğini de halk gülmekle hatırlıyor. Fakat işte görülüyor ki bu türlü yardımlar ancak sıkıntılı zamanlarda, yahut muayyen ve mahdud kimseler hakkında yapıyor. Halbuki eski zamanlarda kim ve ne kadar olsun bütün müracaat edenlere günde bir değil, iki defa hal yemek veren ve (imaret) denilen müesseselerden yalnız İstanbul'da 22 tane vardı. Aghane, yahut yemek veren yer demek olan bu müesseseye

niçin (imaret) denildiğini ve nasıl başlayıp ne suretle bozulduğunu biraz sonra izah edeceğim.

Bu müesseselerde günde en az 4-5 bin kişi yemek yedi. Bu yekûna medrese talebesini de ilâve edersek sayısını bir mîli habermiş görürüz. Halka bedava yemek yediren müesseselerin sayısını mübalâğalı bulduğunuz bakışınızdan anlıyorum. Fâ-luî şunu hatırlatayım ki, yalnız şu Üniversitenin en uzak 300 metre çortesinde bu müesseselerden beş tane bulunduğunu söylesem kalan (15) inin şu koca İstanbul için mübalâğalı bir tahmin olmadığına siz de inanırsınız sanırım. Hele bunlardan birisinin hemen şu pencereden gördüğünüz önünüzdeki Beyazıtta, diğerinin arkasındaki Süleymaniyede, üçüncüsünün Şehzadebağında, dördüncüsünün Lâlelide, beşincisinin ise Nuruosmaniyyede olduğunu haber vermekle de buradan çıktuktan sonra yerlerini ve binalarını biraz gözünüzle görmeyizi temin eder ve eski ile yeni teşebbüsleri arasındaki mukayeseyi kolaylaştırmış olurum.

Beyazıt imaretinin yerinde bugün umumî kütüphane vardır. Bu geniş salonlarda şimdiki okuma masa ve koltukları yerinde önceleri yemek masaları ve iskemleleri bulunuyordu. Süleymaniye imaretinin bir kısmı şimdi Türk - İslâm müzesi ve diğer kısmı kitaplar müzesi itibar olunmuştur. İslâm müzesi koridorunda imaretin dağıntı hâli hâlâ durmaktadır. Nuruosmaniye imaretinin yerinde bir çini fabrikası açılmıştır. Şehzade imareti hâzır şimdi evhal idaresinin ambardır. Yalnız Lâleli imareti eski halini muhafaza ediyor ve yine eskisi gibi fakir halka yemek pıçırıp yediriyor. Böyle bir tane de Üsküdar'da vardır.

İşte imaretler de hep ferdî himmetlerin, şahsî teşebbüslerin malıydılar. Şimdi terk edilen binalardan bile faydalı surette istifade ediliyor.

Umumî harp esnasında şahsın bir çok yerlerinde yemekler pıçırtiler ve o esnâlerdeki fakir, yoksul kimnelere, asker ailelerine verilmesindeki büyük hizmet düşünülerek bir daha bu gibi umumî felâketler vukuunda istifade edilmek üzere kalan imaretlerin bozulmuyarak aynen muhafazaı lâzım gelmez mi? Başka bir iş tahsis olunsa bile ocak ve sairlerinin bozulmaması iyi olur.

Bir başkasına daha geçiyorum:

F, bugün belediyelerden beklenen sıhhi mezarlık, asri tuvalet salonu, park ve umumî bahçe gibi halkın sıhhatine yaradığı nispetle şehrin güzelleşmesine de yardımcı dokunmakta olan müesseselerin de hep ferdi himmetler, şahsî hizmetler olarak meydana getirildiğini bilmem ki tekrar etmeye hacet var mı?

Evet istisnasız olarak bütün Türkiye şehirlerinin dört bir tarafını hattâ en iyi yerlerini kaplıyan mezarlıklar hep ferdi ölülere parasız tahsis ettiği yerlerdir. Mezarlıklar kanunla Evkaf'tan alınıp belediyeye devredildiği zaman, belediye hangisine el attıca kasımına bir tapu veya temessüle efrattan bir çıktı. Mezarların ferdi eseri olduğuna bundan başka delil mi istersiniz? Hatta maliye kayıtlarında tarla görülen bu yerlere şahiplerinin vergi verdikleri de hayretle görülür. Anlaşılan buralar insan ekilen birer tarla imiş! Zavallı belediyeler bu işte de inkısarî hayale uğadılar. Cümhuriyet hükûmetinin bir kanunla bunu halledeceğinde şüphe edilemez.

Dahası var. Yaz, kıy yeşilliğini muhafaza eden ve aynı zamanda mezarlıklardaki fena kokuları gideren ulu selvi ağaçları bile oralara hep ferdi tarafından dikülmüştür. Evveleri umumî mezarlıklarda birer de fidanlık vardı. Kim neyse bir ölü gömmeye baş tarafının da bir selvi dikmek usul ve taammül halini almıştı. Ne güzel, ne sıhhi, ne modenî himmet ve hizmet değil mi?

Bugün ağaç bayramı adı verilen ve hükûmetle belediye teşkilâtı elele vererek, hattâ mektep çocuklarından bile istifade edilerek yapılan seçtir, yani ağaçlama siyasetini ne kadar takdis ediyoruz! ekilerin bu âdet ve hizmetlerini de o derece hayret ve takdisle anmak bizim için bir medeniyet ve sağılık borcu olmalıdır.

Hale bir vakitler İstanbulda sayıları 1400 zü geçtiği görülen hemen hepki ferdi himmetle vücuda gelmiş olan mebretlerin yanında bir o kadar umumî helânın yani tabii tuvalet salonunun yapılmış olduğunu biliyor ve görüyoruz.

200 sene önce İstanbul'a gelmiş olan bir Fransız seyyahı Türklerin bu işte verdikleri ehemmiyeti ve himmeti hayret ve

takdimle kitabına kaydetmekte ve o tarihlerde Fransada saraylarda ve tiyatrolarda bile umumî helâ ve belâ bol ru ile temizlenmek usulünün hulunmadığını esefle ilâve etmektedir. Bizim bugünkü pisliğini görerek: (camî kenefi gibi) diye tezyif ettiğimiz eski umumî helâlara görüyünüz ki İrenk seyyahın ağının suyu akması!

Bu uhhl hizmetlere ve himmetlere geyrin ötesinde berisinde hâlâ görülen ve halkın gezmesine, hava almasına ve eğlenmesine terk edilmiş olan namazgâh, çayır ve koru gibi umumî gerinti yerlerini de ilâve edecek eski zamanlarda umumî park ve bahçelerin de hükümet ve belediyece değil, halk tarafından yapılmış olduğunu görüyoruz. Veliefendi ve Çırpıcı çayırı, Paşabahçe ve Büyükdere çayırın ve ağaçlıklar hep bu kahlidendir.

Bir başkasına dâba geçiyorum:

G, bu saydıklarımın başka fertler hatıra, hayale gelmiyecek bir çok belâ ve uhhl işleri de üzerlerine almışlardır. Bunu müteaddit misallerle teyit etmek mümkündür. Fakat kısra kesmek için yalnız çok enteresan görülen bir taneinden bahsedeceğim.

Masah bugün yerlere tükürmek belediye zabıta talimat-nameleri yarak edilmiş olduğu gibi nileler arasına avlarda ve muallimler tarafından mekteplerde hiç olmazsa çocukların bunun tenalığı türü vasıtasla anlatılmaktadır. Varemle mücadele cemiyeti gibi hususî teşekküllerin arasına gektikçe makaleler, risaleler ve konferanslarla ve hissiyatıha müzasinin ise müteaddit tahlolarla halkı bu kötü âdetten vazgeçirmeğe çalıştığını biliyoruz. Hatta belediyenin son zamanlarda bir çok yerlerde sokaklara döşediği kaldırımlar üzerine (yerlere tükürmeyiniz) yazısının yarıdırılmış olduğunu bile görüyoruz.

Sözle, naahatle, hattâ ceza tehdidi bu kötü huyun önüne geçilmiyemeyişini anlıyan pekî Türkler paraları tahsis ve adamları tayin ederek bunları sokaklarında birer kap içinde kül olduğu halde sokak sokak gezdirir. Herde tükürük ve balgam görülmeye üzerlerine bir miktar kül aspipmek suretile, yanı ameli bir tarada lum mazaharatının tehdidini, hem de gaza batan çirkinlik ve iğrençliğin ortadan kalkmasını temin ederlerdi. Külün bir dereceye

kadar antisepitik olduğunu o zamanlarda anlayıp bundan istifade cihetine gitmeği takrirden âciz olduğum kadar o pis peylerin üstünü örtmekle yapılan ihhl, hattâ bodil ve binnetice belki hürmetin büyüklüğünü ölçecek söz bulmaktaki arzımı da huzuru-
nuzda itiraf ederim.

Bir başkasına daha geçiyorum:

H: pazanın iktisadî, içtimai, hattâ dînî işlerde oynadığı rolü eski Türkler, kooperatiflerin, türlü türlü şirketlerin ve bankaların adı iğitilmemiş olduğu zamanlarda takdir ederek (avariz akçesi) denilen yardım sandıklarını ve ehven faali iktisadî müesseselerini vücûda getirmişlerdir.

Eskiden halkın etrafında toplandığı, çarşısında oturduğu her mabedin, yahut her mahallenin bir (avariz akçesi sandığı) vardı. Bu sandığın sermayesini hükûmet ve belediye değil, bir daha geri almamak ve maddî hiç bir menfaat gözetmemek üzere fertler verirdi. Verilen paralar hülî şer'îye usulile nemalandırılarak faizinden bir miktarı mahalle işlerine, mabedin ihtiyaçlarına sarfedildiği gibi bir kısmı ilâ de mahalledeki fakirlere, dulâra, yoksullara, yetimlere ve kimsesizlere yardımlarda bulunulurdu.

Şimdi az çok bu işleri görmekte olan Kızılay ve Çocukları Esirgeme Kurumu ve Darülfetahayı idare eden Türk Okutma Kurumu gibi sayıyı şu alin beş parmağına bile yetiştirmeyen yardım cemiyetlerine mukabil eskiden her mahallede bunlardan yani avariz akçesi sandığından birer tane bulunuşu ailesimizin büyük şefkat ve yardım duygularını göstermek itibarile takdire erse değil midir?

Türkiyede ilk defa olarak 1285 (1869) da evkafın üzerinden hu varife alınıp belediyeye verilmiştir. Bunu bu tarihte nıf sedilmiş olan bir nizamnameden anlıyoruz. Acaba bu, tıstı-
bun son haddini bulduğu o tarihlerde dînî bir müessesesi veya idare telâkkî edilen evkafın faizle ve parâ iktisadî uğraşmasının dinle ve dînî müessesesi ile kabîdî telid olmadığı kanaatinden mi ileri geliyor? Hattâki yine o tarihlerde evkaf yetimlerin parasını hülî şer'îye usulile pekkâk ihraz ve tenmiye ediyor ve bunu da bağı sarıklı lücelat yapıyorlardı. Bu tethike değîr bir meseledir.

Çünkü durup dururken evkafın gördüğü işlerden hiçbirisi kendiliğinden belediyeye verilmemiştir. Bilhassa o devirlerde.

Yine bu tashihlerde bütün esnaf cemiyetlerinin birer yardım sandığı bulunmakla beraber san'at ve ticaretini daha ileriye götürmek isteyen mahalle arkenesine o mahallenin avarız sandığından ehven faizle ikrazatta bulunulur ve bu suretle halka bu esnaf bankası mahiyetinde iktisaden de yarlım edilirdi.

1930 da belediye kanununun nehrinden sonra Ankarada açılan ve Türkiye belediyeleri varidatının yüzde beşini kendisine (mümmien) bir sermaye olmak üzere hükümet ve kanun kuvvetile almakta bulunan (Belediyeler Bankası) ile bu fevdi ve gayriendiğ tegelbüs arasındaki mukayeseyi muhterem dinleyicilere bırakıyorum.

Yalnız şu kadasını söylüyorum ki Belediyeler Bankası kendi koyduğu hisse nisbetinde para almak isteyen belediyelere bile bu parayı faizle vermektedir. Düşünülürse bugün bunun başka türlü de olmasıyağı için bankayı mazur görmek lazım gelir.

Bilmem dikkat ettiniz mi? Biraz evvel ağzımdan bir (hileki geriye) tahiri çıktı. Şeriatla hile arasında ne münasebet var diyeceksiniz. Mahkûm var. İlah edayım. Ve sözün asılsı gelinirken faizin dinletce ve rejimletce, ne suretle tahakkiki ve nasıl tatbik edilmiş olduğuna dair de bir kaç söz söylüyorum. Pek uzun tafallâta mevzu ve zaman müsait değil. Mütahasssalar bunun lehinde de, aleyhinde de çok söz söylemişlerdir. Bugün miktarı az olmak parstile faizin lüzumunu tasdik etmeyen kimsse yok gibidir. İslâmiyetin de noktai nazarı böyle olduğunu iddia ve müdafaa edenler ekaik değildir.

Benim burada söylemek istediğim şudur: İslâmiyet faizi menattığı halde şimdi söylödiğim gibi bir çok kimselerin hayır ve sevap kaatibü vakfettikleri paraların faizletile dini birer muvacece olan camilerin idam olunması, yetimlere, dullara yine sevap ve hayır kaatibü bu faizlerle yardım edilmekte bulunması idi. Bunu şöyle de ifade edebilirim. Hucalar halka harp faizi haram ve evkaf idarelerinde cayı cayı faiz muamelesi yapılar ve bunda günah tanıttıkları halde kendileri mahallelerinde, mahkemelerde,

dine mugayir bir eihai göstermezlerdi. Bakınız bunu nasıl yapılar ve ne suretle tavil edeslerdi?

Meselâ bir adama bir saat müddetle 10 lira iknâ edilecektir ve bunun bir senelik faizi bir lira tutarakta ortaya bir ehya, bir kitap, yahut cepteki saat çıkılarak. Şu saat 11 liraya alır mısın? denilirdi. Alacaklı evet! cevabını verince saat bir an için kendisine teslim edilir, fakat derhal, bu saat bana hediye eder mısın? Sualine maruz kalırdı. Ve tabiidir ki saat hemen mukrize tade olunurdu. Ve gûya senede bir lira faizle 10 lira istikraz edilmiş değil, 11 liraya bir saat alınmış, bunun hediye edilmesi istenmesi üzerine hediye edilmiş ve geti verilmiştir. İşte hocaların (hullei ger'iyê), halkın da çok yerinde bir tabir olarak (hilei ger'iyê) dedikleri budur. Gûya böyle yapmakla alman faiz helâl bir hale getirilmiş oluyor. Fakat gerisle hilenin bir araya getirilmesi de pek acayip bir şey oluyor.

Şehitlerin iman, yolların yapılması, san'at ve ticaretin ilerlemesi, hükûmetin, ordunun, donanmanın kuvvetlenmesi için para bulmanın lüzumunu inkâr edecek bu devirde kiman yoktur sanının. Ve bu türlü pazarların da ancak faizle bulunacağı da mülmüm bir hakikattir. Fakat bu böyle olmakla beraber yühsok ve ağır faizin iyi bir şey olduğunu iddia edecek dünyada ne bir din, ne bir rejim, ne de bir hükûmet olacağına da ihtimal vermemiz. Ortaya yeni bir rejim atan Alman Hitler bile 20 inci medeniyet aşnında faizin kaldırılmasını ve hiç olmaması hâs edilmeyecek dereceye kadar indirilmesini programına koymuştur. Bütün hükûmetler gibi Türkiye Cumhuriyeti de faizin miktarını azaltmaya çalıştığını biliyor ve görüyoruz.

İşte duilerinde yapmak istedikleri budur. Hıristiyanlıkta da ilk zamanlarda faiz, haram sayılmıştı. Yahudiliğin bunu nasıl düğündüğünü bilmiyorum. Dinleri hatırlı sayarsa bile onlar bundan çoktan vazgeçmiş olacaktı ki hıristiyanlık ve islâmîlik Alemlerinde faiz haram sayıldığı devirlerde Yahudiler bu işi üzere lerne almışlardı. Bugün bütün dünyadaki mall müesseselerinin Yahudilerin elinde olmasının sebebi budur. İslâmîyetin de faizin uğraşmış, yahut onu tamamen veya kısmen menetmiş olmasının

münakaşa edecek değilim. Benim bahsetmek istediğim bunun tatbiki şeklinde ve o şeklin periate ve dine uydurulmasındadır. Cumhuriyet rejimi bu (siya) şeklini kaldırmış, milli bankalar kurmuş, milli tasarrufla artırmış ve on sene içinde milli servet olarak 60.000.000 lira biriktirmiştir. Buna teşekkür eder ve seriniriz.

Bu bahşanına daha geçiyorum.

İ; bu misalleri daha böylece uzatıp gidebiliriz. Fakat bundan tasalluza ne zaman, ne de konferansın mevzuu müsattir. Yalnız şunları ilâve edeyim ki: Bugünkü belediyelerin en belli başlı işlerinden olan tanzifat, yani temülik, tenvirat, yani aydınlık işleri bile önce ferdi teşebbüslerle bapanlıdır. Mescid herkes evinin veya dükkanının önünü silip süpürerek çöplerini götürüp denize dökmek veya döktürmekle mükellefi. Bundaki zorluk anlaşılmış ılsak ki yine ferdi olmak üzere son zamanlarda ve memelâ tanzifat işini helediyenin üzerine aldığı 1285 (1896) tarihine kadar İstanbulda (çöp çıkaran) esnafı diye bir sınıf halk پیدا olarak bir çok sebeplerden dolayı herkesin birzati yapamadığı bu işi para mukabilinde onlar görürlerdi. Yağlı İstanbullular (çöp çıkaram) avaresini hâlâ hafızalarında saklarlar ve onların kaba öcülerinin taklidini yaparlardı.

Evliya Çelebi de çöplük subaşı, yahut (Tahir subaşı) den bahsederken bu esnafın garip kıyafetlerinden ve çalığma tarzlarından da uzun uzadıya malûmat vermektedir.

Yalnız Boyazıt meydanı gibi umumî yerler ayda iki ve Atmeydanı - gündizi Sultanahmet parkı - gibi daha büyükleri de senede iki defa ferde değil, angarya suretile ve zabıta kuvvetile İslâmî olmuyarlara ve cemaate teminlettirirdi. Bu usulün iyilik veya kötülüğünü hususa münakaşa mevzuumurdan hariştir.

Tenvirata gelince: Geceleri yata vaktinden sonra sokakta bulunmak veya evinden sokaka çıkmak eskiden zabıta bakımından en çok yasak edilen bir işi. Farklıde mecburiyet dolayısıyla çıkmak ihtiyâsleri, içinde mum yakılan bir feneri taşımak ve bu suretile geçeceği sobağı ferî kendisi tenvir etmek mecburiyetinde idi. Denilabilir ki o zamanlarda her gece sokaklarda böylece birer fener alayı tenip olurdu.

Petrolün, hava gazinin, elektriğin olmadığı eski zamanlarda tenviratin bundan başka türlü olduğu de olamazdı.

Bu devirlerde en sık temadûf edilen zabıta vak'aları Herhangi bir adamın geceleri fenerviz gezdiği görölerek karakola götürölmek ve karakolda da ceza olarak sabaha kadar külhanelerde angaryede ve temizlik işlerinde çalıştırılmak ve sabahleyin erkenden külhanda kışlenen pis kıyafetile evine gitmek üzere sokağa salıverilerok halka teğhir edilmek idi. Halk sokakta erkinden hâyile pis kıyafetle kimi görürse onun o gece külhanda geçlediğini anlardı. Dilimizdeki (Külhanbeyi) tabiri de bu teğhir suretile cezalandırma devrinin yadığıdır.

Hayır, teşkat ve imar maksatlarıle yapılan müesseselerden bahsedilirken bunlar arasında büyük bir yer alması lâzını gölen (köprü) leri ihmal edemezdik. Şehir ve kasabaların içinden veya pek yakınından akan coğkun ve taşkın suların üzerinden insanların, hattâ hayvanların yorulmadan, boğulmadan rahatça geçmelerini temin edecek bir eser bırakmak, hayır sevânler için, ne güzel, ne bulunmaz bir vesile! Hattâ bu, yollara kaldırım yapmaktan da mühim. Çünkü kaldırımsız yolda yürünebilir. Fakat su üzerinden kolay geçilemez.

İslâmiyetin naşiri (yollardan insanlara esâ verecek şeyleri kaldırmak imandan bir parçadır) demiş. İşte bu tavsiyeye göre bir çok dindar adamlar memleketin her tarafında yollar, kaldırımlar yaptıkları gibi su üzerinden geçen yoldan başka bir şey olmıyan yüzlerce ve belki de binlerce büyük ve küçük kârgir köprüleri de yapmışlardır. Bu köprüler arasında bazıları - Cezî Mustafa paşa, Cezî Esene, Uzunköprü - gibileri adlarını buldukları kasabalara bile vermişlerdir. Köprülerin hayır maksadile yapıldığını isbat için sıraları Anadoluda ve Rumelide dolayacak değilim. 1252 (1836) da, yani tam yüz sene önce bu gelişde ilk defa Galata ile İstanbulu birbirine bağlamak için yapılan tahta köprü bile hükûmetle, vakla veya belediyeye bir irat, bir vergi matrahı olarak değil, halka hizmet ve hayır maksadile yapılmıştır. Bunu Lûtfü tarihinin şu (köprü) inşadan görür - bulân - ahaliye suhulet göstermek olmasına mecbur sinhas hünæden bir akçe alınmıyarak meccanen gelip geçmeleri üân edikli ve adına

(hayratiye) deruldu fıkranı göstermektedir. Son zamanlara gelinceye kadar İstanbul da dahil olduğu halde köprülerden müruriye, toprak basılı, palamar gibi adlarla gelip geçenlerden para alınması bunların ilk yapılarındaki gözetilen maksatlardan elbette uzaktır.

Bütün bu ferdî teşebbüslere burada anlatılanın uzun sürecektir olan lâğım ve kaldırım gibi diğer esaslî belediye işlerini de ilâve ederek ve bunların da bir dereceye kadar ferde yaptırıldığı söyliyerek bu kiminde sözlerine nihayet varırım.



Söze ilk bağladığım sırada ferdiyet sisteminin bilhassa bu yüksekte kürsüde Üniversite Profesörleri tarafından teskiye değeri bir kıymeti olduğuna işaret etmiştim. Her şeyin hakkını verebilmeyi almak için Üniversitenin eski profesörlerinden birinin, büyük Türk mütefekkir Ziya Gökalpın bu mevzu etrafında yazdığı yazınış olduğunu bilhassa Küçük mecmuuda gördüğüm için habes varmışlığım lâzım gelir.

Gökalp 1918 senesine doğru Yeni Mecmua ile neşittirdiği yazılarda bu mevzuu içtimaiyat bakımından tetkik ederek «ferdî yok, cemiyet var. Sen, ben yoksa, biz varız» vecizesini ortaya atmış, garban ilerleyişinin ancak cemiyet aynesinde olduğunu ve bütün gelişmelerimizin de ferdiyetten ileri geldiğini göstererek bizdeki ferdî teşebbüsleri ve ferdî müesseseleri tenkit etmiş ve intihâl devrelerinde mutlaka ferdiyetten şahsiyete ve en sonra cemiyete geçeceğini ileri sürmüştü.

Gökalp ferdiyet hakkında bu türlü kat'î fikirle yürütürken bizim ferdî müesseselerimizi vakıf usulümüzü yakından teskiye vakit bulamamış olduğunu zannediyordum. Vakit bulmuş olsaydı bu büyük adam böyle söylemiyecekti. Nitekim yine bu esnada vakıf hakkındaki kanaatlerinin de ağığı yitken buna benzediğini ve kapalı olduğunu biraz sonra tafsilatla anlatacağım.

Biraktırsanız ki Gökalp bu fikrinde sonuna kadar durmamış, tevhidi ve teşebbüsünü ilerlettiğçe ferdiyet hakkındaki görüş ve anlayış az çok değişmiş, hatta çok ilerlemiş olduğunu

1922 de Küçük Mecmua (sayı 23) 12 (Umumculuk) başlığı altında çıkan yazısından anlıyoruz. Gökalp orada diyor ki:

«Cemiyet, fertlerden mürekkeptir. Cemiyetin ayrıca beyni, gözü, kulağı, elleri olmadığı için kendi menfaatlerini görüp düşünmez. Ve menfaatine uygun işleri kendi kendine yapmaz. Cemiyetin menfaatleriyle mazaratlarını gören ve düşünen ve mazaratlarını defederek menfaatlerini celbe çalışanlar da ancak onun iarekkübüne dahil bulunan fertler olabilir. Fakat her fert bu umumî işlerle sırf cemiyetin faydası için uğraşmıyor mu?»

Fertlerin yapayısına dikkat ederek görürüz ki bir çokları yalnız kendi işleriyle uğraşıyorlar. Umumî işlere hiç alâka göstermiyorlar. Vâkıa bu fertlerin kendi işlerini iyi yapmaları da cemiyet için faydalıdır. Fakat yalnız bu hususî işlerin görülmesi kâfi değildir. Umumî işlerin de düğün ve kusursuz yapılması lâzımdır. O halde bu (hususî) insanlardan başka (umumî) insanlara da ihtiyaç vardır.

1— Umumî işlerle sırf şahsî menfaatleri için uğraşanlardır. Meselâ yalnız maaş almak için memur, yahut iktisadî imtiyazlar koparmak için mebus olanlar.

2— Gösteriş ve tefahüs arzusuyla siyasi mevkilere gür dikenler.

3— Riyaset sevdası ve iktidar hissiyle siyasete atılanlar.

Bu üç çeşit fertler her ne kadar umumî işlerle uğraşılmasına da sırf cemiyetin faydası için uğraşmazlar. Bu çalışmaları muharrikî ferdi ihtiraslar olduğu için cemiyetin esaslı menfaatleri yine ihmal edilerek yalnız bazı zahiri menfaatlerinin teminine çalışmak olur. O halde umumî işlerin ictimai menfaate uygun bir tarzda yapılması için başka türlü fertler lâzımdır. Öyle fertler ki bunlar hem umumî işlere büyük alâka göstermeli, hem de bu alâkaları, ne şahsî menfaatten, ne mevki hissinden ve ne de tefahüs hissinden doğmuş olmamalı. Bu alâkanın menbaları yalnız millî, vatanî, ictimai meşkûleler olmalıdır. Yani bu fertler umumî işlerde tamamiyle garazsız, menfaatsız, emvaksız ve hasul bahşimâhdırlar. İşte bu sınıfa malik fertlerin umumî işlere karşı besledikleri alâkaya (umumculuk) denilir. Fransızlar bu maddede Esprit publicus tabiriini kullanırlar.

Umumculuk içtimal ve siyasi mücahedelerin temelidir. Bir memlekette umumculuk ruhu yoksa oradaki mücahedelerden büyük bir fayda beklememelidir. Umumcuları çok olan bir memlekette istibdat, tahakküm, tegallüp gibi şeyler yapılmaz.

Garbin parıltıdan faris, garp milletlerinde umumculuk ruhunun kuvvetli olmasıdır. Müslüman milletler arasında da bu es-
ciyenin bilhassa Türklerde kuvvetli olduğunu görüyoruz. Türk milletinin emîn bir istikbale malik olması fertleri içinde umum-
culuk ruhunun kuvvetli bulunması sayesinde. Türkler bugün bu sebep sayesinde ki demokratik teşkilata sahip millî bir devlet vücude getirebildiler."

Ziya Gökalpın mütaleası burada bitti. Görüş ve düşünüş itibarıyla arada fark yok. Yalnız benim anlayıp ta anlatamadığım hakikatleri Ziya Gökalp kendisine has olan kuvvetli nuanstik ve şihsel ifade ile ilmi bir şekilde ortaya koyuyor. İşte o kadar.

Şimdi öde olarak diyebilirim ki Ziya Gökalp, umumculuk adını vermeye beraber yine ferdiyetçiliği müdafaa ediyor.

II

FERDIYETİN ESERİ: İMARET - MEDENİYET — CİTÉ

SOZ usamış olmakla beraber bu sırada cimarata tabiriin-
den bahsedilmezse hem mevzuumuzu noksan bırakmış, hem yukarıda sayılan maddeleri toparlayamamış hem de Türklerin şahısları imar sahasındaki hususiyetlerini ve faaliyetlerini soy-
lememiş olacağımız için bu eksikliği tamamlamış olmak üzere müsaadeniyle cimarata hakkında da birkaç söz söyleyelim:

Umumi belediye tarihinde bir cité tabirine tesadüf edilir. Yunanlıların kullandığı olan bu tabirin medeni hakların menşei an-
latılırken hukukta ve insan toplulukları sayılırken içtimaiyatta da bahsi geçer. Ben burada cité nin hukukî ve içtimalî tasvirleriyle uğraşacak değilim. Onun yalnız imar sahasındaki hizmetini mevzuu bahanecek ve Türklerin umman ve medeniyet hususun-
daki hizmetlerini anlatacağım.

Gasplılar Cité yi: hemen hemen şu tabiriyle "etrafında sur, en yüksek tepesinde kule, ortasında büyük mabet ve bu-

nun çevresinde çarşı, pazar ve meydanı bulunan kasaba» diye tarif ederler.

Kasabanın dışarısında yaşayan halkın ibadet için oraya gelmeğe mecbur oluğu, düşmanın tecavüzüne uğradıkları zaman sur içine ve kaleye sığınmaları, ellerindeki ham maddeleri satmak, kendilerine lüzumu olan mamul eşyayı almak için de yine buraya baş vurmaları kasabaya bu ehemmiyeti vermiş ve bu tarifi doğurmuştur. İşte bence cité nin belediyeçilik bakımından en doğru tarifi budur.

Cité nin dilimizde mukabilî «Medine» veya «belden» dir. Araplar Medineyi «muhit ve mahdut ve muayyen çol mekâne» denilir ki kuttan ve sükkânının ictima ve ikametleriyle müteasir olan yani umran eserleri vücade gele. Beldeyi tarif için de «etraftan mütahayyiz ve mütemeyyiz ve müteayyin olan (yani meorî bir surele ayılsmış bulunan) her kıt'ai arsa helde itihak olunur» diyorlar. Bası Arab lûgatları kasabanın büyüğüne «medine» küçüğüne «belden» diyorlar.

Araplarla garplıların cité ile Medineye verdikleri mana arasında ben hiç fark görmüyorum. Fakat bannının her iki tarif arasında birdenbire bu benzeriyi bulamadığınızı tahmin ediyorum. Bu tereddüdünüzü gidermek için islâm tarihînin bir sahifesini açıyorum: Biliyorsunuz ki islâmiyet naçirinin Mekkedden kaçıp «Yasrib» kasabasına gelerek orasını kendisine merkez itihaz ettiği zaman düşmanlarının tecavüzünden korunmak için İranlı Selmanun tavsiyeyle kasabanın etrafına bir sur çevirmiş ve kasaba içinde hem mahet, hem hükümet daîresi, hem ükmetgâh olmak üzere bir de mecit yapmıştı. Ve o tarihten itibaren de Yasrib kasabası «Medinetü'l Resul» adını almıştı.

Hiç şüphe yok ki çok yazmış ve çok yer gezerek aradığı hakikati bulmak için en son Arabistana gelmiş olan Selman; şehirlerin etrafına sur yapıldığını İranda ve Hizansta görmüş ve bunu Muhammede tavsiye etmişti. Bunun üzerine Arabistanda ilk defa bir kasabanın etrafını sur ile çeviren islâmiyetin naçiri olduğuna ve bir kasabayı bu suretle imara medeniyet de

nildiğine göre Araplara bu hususta ilk medeniyeti Muhammed'in öğretmiş olduğu söylenebilir.

Yunanlılar cité haricinde kalanlara «metek» Romalılar «barbar» dedikleri gibi Araplar da Medine haricindeki bediyede yani çöllerde yaşayanlara «bedevî» derlerdi. Frenkler cité de oturanlara, cité hakkından istifade edenlere «toyen» dedikleri gibi Araplar da Medinede oturanlara «medenî» derlerdi. Civilization — medeniyet kelimesi Cité den alınmış olduğuna göre medeniyet şehirlik demek olacağı gibi dilimizde Medine yerinde «şehir» tabirini kullanılmakta bulunduğumuzu göre de bizim «şehirli» ve «köylü» tabirlerimiz medenî, bedevî mukabilî olmuş olur.

Bir konferans için biraz fazla telâkki edileceğini tahmin ettiğim bu izahatı vermede mecbur oluyum. Türklerin şehirlik ve imar sahalarında ortaya çıkarmış oldukları «imaret» tabirinin ve imaret sisteminin tam frenklerin Cité si ve Arapların Medinesi mukabilî olduğunu izah ve izah eştir. Şimdi bunu birkaç misal ile teyit edeyim:

Bilmem hiç «Gebze» ye gittiniz mi? Gittinizse orada kasa-banın en hâkim bir tepesinde Çolan Mustafa Paşa adında birisi tarafından vücade getirilmiş büyük bir umman sarı görmüşsünüzdür. Ortada büyük bir cami, dört bir tarafında himmat-hane, tahhane, aghane, medrese, kütüphane, kervansaray, hamam, han «otels» tekke ve mektep gibi müesseselerin ve en nihayet vakıfların abedî istirahatgâhı olan türbesinin dizilmiş olduğuna elbette görmüşsünüzdür.

İşte bu sayılan binalar kasabasına bir çok medenî, ıhlî ve ilmi ihtiyaçlarını telâfiye yaradıkları gibi aynı zamanda orada, o çöl ortamında, ufak tefek tahta binalar arasında bir mamure vücade getirmiş, orasını medenileştirmiş oldukları için hoyeti mecmuasına da «imaret» denilir.

Türk şehirleri arasında niçin Gebzeyi öze zemin ve mevzu ittihaz ettim? Onu da anlatayım.

Gebze, İstanbuldan Anadolu içkilerine, Arabistana, Afrikaya, Orta Asyaya, Hinde hatta Uzak Şarkı giden büyük

kervan yolunun üzerindedir. Şimdiki serî nakil vasıtalarının değil halta arabanın bile işlemediği zamanlarda ve hayvanlarla nakliyat yapılan, kervanlarla yolculuk edilen devirlerde İstanbul'dan sabahleyin kalkan yokular uğleyi «Kartal» da ve geceyi «Gebze» de geçirirlerdi, ve yine bu suretle İzmirden kalkan yolcular da uğleyin Derbentte ve geceleyin Gebze'de bulunmak mecburiyatında idiler.

Her gün yüzlerce yokunun gelip konduğu bu kasabada çektiikleri sıkıntıyı gören Çoban Mustafa Paşa Mısır valiliğinde edindiği serveti burasının imarına ve insanlığa hizmete sarf etmiş ve bahr olunan sıhhi ve ictimai müesseseleri bu maksadla yapmıştı. Burası ictimaiyat bakımından olduğu kadar pehlilik ve turizm noktasından da görülecek, gezilecek ve tetkik edilecek bir yarıdır. Tavsiye ederim.

Anadoluda böyle kamalı kınde veya yakınında olmayarak bilâhik çöl ve ova ortalarında da bu takım imaretler vardır. Çoğu «Sultanhanı» adını alan bu binalar bir değil birkaç kervanı - bittabi hayvanlarla birlikte - ve yüzlerce yolcuyla kine alıp barındırarak, ve koruyarak genişliktedir. Muhtakem bir kale manzarası gösteren bu binaların tunc kapıları kapandığı zaman dışarıdan vakı olacak bir baskının tesiri de olamaz. Binanın içinde bir çok dükkânlar, su tesiatı hattâ mabet vardır.

Maçlı seferleri sırasında bunları görüp memleketlerine dönen Avrupalıların sultanhanlarını örnek ittihaz ederek «Gök» mimari tarzının bundan çıktığı ile iddia olunmaktadır.

Şayet kıınızda Gebzeyi görmemiş olanlar varsa onaya kadar gitmeğe rahmet etmesinler. Köprüden geçerken Süleymaniyyeye veya Fatihe doğru bakacak olurlarsa etrafındaki akış ve tahta binalar otaunda kale gibi birer abidenin, birer umian eserinin yükselmiş olduğunu görürler. Merak ederek yanlarını gidip bunları birer birer tetkik edecek olurların Gebzedekinden daha geniş çapta bir mamura ile, bir imaret ile karşılaştığını olurlar. Yani ortada gökleri tırmalıyan zarif minarelerle dolu bir mabet, onun etrafında orta, ilac ve yüksek tahvil veren medrese «Üniversite», himayane «hastahane» taphane «darül aceze, paracız otelo, aghane, karavanasay hamam, han, arasta çeni-

len çarşı, kütüphane, mektep, umumî binalar ve her türlü tesâlatından mürekkep muazzam bir umran eseri görürler. Bu kadar eser bırakan bu imaretin bir köşesinde kendisi için de bir yer ayrılarak göya öldükten sonra bu mamurenin devamına nezret etmek üzere orada yatmaktadır.

Dehan var: Meselâ Fatih imaretinde bir de kurşun dökümhanesi gördüğümüz gibi Edirne'deki ikinci Beyazıt imaretinde bir mum dökümhanesi vardır. Bu türlü müesseseler imaretlerin hepinde yoktur. Kurşun dökümhanesi bu binaların idame-i mamuriyetine en çok hizmet eden kurşun olduğu için pek lüzumlu bir müessese olduğu kadar eski devrlerin en belli başlı tenvir vantaşı olan mumun da yine bu imaretlerde yapılmakta olması her halde takdire değer bir iştir.

Bir de imaretleri teşkil eden müesseseler mahalli ihtiyaçlara ve lüzumlara göre azaltılı ve çoğaltılır yahut müesseselerden bir kısmına diğerlerden fazla ehemmiyet verilir. Meselâ ikinci Beyazıt İstanbul'daki imareti yaparken en büyük ehemmiyeti cami ve aghaneye verdiği ve hastahane yapmadığını halde 1486'da ahalinin rıcaı üzerine Edirne'de yaptırdığı imaretin en büyük ehemmiyeti hastahaneye vermiş, cami ve aghaneyi ikinci dereceye bırakmıştır. Bu hastahane hakkında mimar Sedat Çelimekin Cumhuriyet gazetesinin 8 Nisan 1936 tarihli nüshasında çok değerli bir makalesi ve hastahananın planı ve relevesi vardır, okunmaya ve iftihar etmeye değer.

Şu halde o sırada Edirnenin en büyük ihtiyacı bimarhane yani hastahane imiş ki böyle yapılmıştır.

İşte bu tesâlatın boyutu mecmuasına Türkler imareti demişlerdir. İmaratların şu variyetleri cihâ, Medine'ye tamamiyle takabül etmektedir. Bu takdirda imareti medeniyet mukabili olarak ta alabiliriz. Şehirlerin harap binaları ortasında bunlar biser umran, biser medeniyet eserinden başka bir şey midir? Bugün bile Türk medeniyeti, Türk mimarisi diye bunları göstermiyor muyuz? Tarifta eksik kalan yalnız evlerdir. Fakat imaretlerin dört bir tarafındaki duvarlarla muazzam binaların eseriyle beraber bir şey var mıdır?

İmarat mefhumuna dahil olan bimarhane, medrese, tabhane, kütüphane ve aghaneler hakkında bundan biraz evvel tacep ettiğim kadar izahat vermiştim. Bunu tamamlamak için kalan kısımları hakkında da bir kaç söz söylemek lazım gelir. İmarat mefhumuna dahil olan hamamın bir pehîr halkı, hususile uzaktan gelen bir yabancı için ne kadar lüzumlu bir müessesesi olduğunu usula hacet yoktur, onu geçiriyorum. Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak müesseseler arastalar ve kapalı çarşılardır. Bahsedilen imaretlerin etrafını süslemek, halkı ve binnetice alış verişine oraya çekmek için hepâl bir çırpıda, lüzumsuzlukta yapılan sıra dükkânları «arasta» denilir. Farsça ârâsteni Süslemek, tezyin etmek manasınadır. Bundan alınan arasta düğün, biteviye binâlara denilir. Süleymaniye'deki dökmeciler ve yine oradaki Tiryaki çarşısı, Şehzadebaşındaki eski Dizekiler arastı. Sultanahmet'teki hâlâ bu adı taşıyan hamam sıra dükkânları birer arastadır. Ve her biri bir çeşit sanata mahsusdur. Edirne'de Selimiye camii yanındaki Ali Paşa çarşısı da olanın arastasıdır. Fakat yalnız Türkiye şehirleri arasında değil belki dünyadaki arastaların ve kapalı çarşıların en büyüğü ve en çok tetkike değeri olanı Beyazıtta Nuruosmaniye arasındaki 80-yük çarşısıdır. Bu hepimizin gördüğü ve bildiği bir yer olduğu için sözünü uzatmayarak yalnız bunun sokakları, dükkânları ve hanları hakkında ihtimal bir kaç rakam vermekle iktifa edeceğim.

Büyük çarşıda 67 sokak, 3.000 dükkân, kapalı çarşıya açılır ve çarşıdan sayılır 13 büyük han vardır. Türkiye'nin kaza ve vilâyet merkezi olan bazı kaza-başlıklarında bile bu kadar bina yoktur. Ankarada 1340 - 1924 te yapılan emlak tahririnde yazılan binâların sayısı 6.000 idi. Şu halde bu çarşı başlı başına eski Ankaranın yarısını teşkil etmektedir. İşte bu dükkânları da, bu hanları da hep Beyazıt camii yanındaki arastalardır. Şu vesile ile haber vereyim ki İstanbul'da yine böyle çarşı mahiyetinde tam 468 büyük eski han vardır. Vezir hanı, Valde hanı gibi. Her adeta birer kaza-başlıktır. Ve içlerinde camileri bile vardır. Bu hanların her birini bir türlü sanat ve ticarete mahsusdur. Keçi-becî hanı, Kırkçu hanı vevâire gibi. Gerek arasta denilen sıra dükkânlar, gerek çarşı denilen üstü kapalı dükkânlar, gerekse

hanlar hep imaretleri yapmak için vücade getirilen ıratlar ve akaretlerdir. Bu takdirde Tushles hem imaret yapmak, hem de yapılan imaretleri yapmak için onlara ırat ve Akar temin etmekle şehirlerin imanna geniş mükyyata yardım etmişlerdir diyebiliriz.

Tacudsların, büyük varislerin yaptıkları imaretleri yapmak için kudretli ve kuvvetli zamanlarında memleketin her tarafında vücade getirdikleri kasları ve Akarları, imar ve umman eserlerini yapıp dokunup her mevzuumuz, hem zaman müessesini değilmiş. Yalnız ufak bir kasaba olan Gebze'deki imaret dolayısıyla Çoban Mustafa Paşanın yaptıklarını göstermek, bu işte kullandığı memurların kadrosunu kaydetmekle ötekiler hakkında da bir fikir verilmiş olur sanırım:

1 — Gebze İmarati Memurları

İmarat paylı	günde 10 akça	Et memuru	günde 2 akça
Kâşer	4	İkmal memuru	2
Kâşer kâşer	2	İmarat kâşer	2
Açı	3	Et kâşer	1
Dâimî dâimî	4	İmarat paylı	
Tahkime müdürü		yan (2)	2
ü (2)	3	İmarat kâşer	6
İmarat müdürü	3	Buğday dâimî	2
İkmal	8	Yağ tatar	2
İkmal	3	İmarat kâşer	3
Kâşer yâşar	2	Sarraf	3
İmarat akıma bakan	8		

2 — Eskişehir İmarati Memurları

İmarat paylı	günde 3 akça	tarım	günde 2 akça
Vakıf	4	İmarat kâşer	4
Kâşer	3	İkmal müdürü	5
Akır	2	Silivri kâşer	
Tahkime	2	kâşer	3
Tahkime müdürü	2	Nar	10
İmarat müdürü	3	Kâşer	3
Dâimî kâşer		Câh	3
kâşer ve kâşer			

3— Mektepler Teşkilât ve Tahsisatı

Galata mektebi mu- allimi	günde 5 akçe	muallimleri	• 3 •
Rumelihamrunda ta- kale mektebi mu- allimi	• 5 •	Eskişehir mektebi muallimi	günde 4 akçe
Kallava (munvini)	• 5 •	Kallava (munvini)	• 1 •
Eskişehir mektebi		Seyitçazâ mektebi muallimi	• 4 •
		Kallava	• 1 •

4— Gebze Camii Teşkilât ve Tahsisatı

İhtilaf	günde 10 akçe	Nohtaçı	günde 2 akçe
İmam	• 10 •	Müşavvır muhtefin	• 3 •
Vasi	• 10 •	Saati	• 3 •
Deri veren hoca	• 10 •	Bahçıvan	• 6 •
Müavir	• 5 •	Dolapçı	• 2 •
Müvazir (4)	• 500 •	Tutboda	• 1 •
Nasi okuyan	• 2 •	Süperüdü (2)	• 300 •
Kayyum (2)	• 100 •	Kapıcı	• 2 •
Kandika	• 3 •	Kemete haka (2)	• 20 •
Ağı okuyan	• 1 •	Su çeken	• 2 •

5— Eskişehir Camii ve Hanıkahtı Teşkilât ve Tahsisatı

Hanıkah gayi	günde 15 akçe	Müavir	günde 2 akçe
İhtilaf	• 10 •	Kayyum (2)	• 300 •
İmam	• 10 •	Kandika	• 2 •
Müvazir (4)	günde 500, 200 •	Süperüdü	• 2 •
Hafız kütüp	• 4 •	Kapıcı	• 2 •
		Süperüdü	• 1 •

6— Gebze Medresesi Teşkilât ve Tahsisatı

Müavir	günde 10 akçe	Süperüdü	günde 1 akçe
Muht	• 5 •	15 kuyli talebe 500 akçe	
Hafız kütüp	• 3 •	(yemekleri de verilmiştir)	
Kapıcı	• 2 •		

7— İmaretin Umumi İdare Teşkilâtı ve Tahsisatı

İmaret nazırı	günde 10 akçe	kâtibi	5 "
Mutavelli	40 "	Yenişehir akarları	
Kâtip	10 "	cabileri (2)	5 para
Rusnâme kâtibi	10 "	Piravadi akarları	
Vekilharc	8 "	cabisi	5 "
Vekilharc kâtibi	5 "	Piravadi haram-	
İstanbuldaki akar-		ları cabisi	5 "
ları cabisi	5 "	Süvari cabi (2)	5 para
Akarlar kâtibi	günde 5 akçe	Konaklı değirmenle-	
Tamirat kâtibi	5 "	ri kâtibi	5 "
Filiba akarları cabisi	5 "	Denizli cabisi	günde 5 akçe
Kâtipi	5 "	Edirne akasası ca-	
Ahıska akarları cabisi	5 "	bisi ve kâtibi	5 "
Selânik akarları ca-		Yine Edirne cabisi	5 "
bisi	5 "	Edirne hani haccisi	4 "
Kâtipi	5 "	Mutemet (3)	3,4,5 "
Selânik ve konaklı		Akarlar tamirisi	3 "
değirmenleri cabisi	günde 4 akçe	Piravadi mutemet	5 "
Muhamma kâtibi	5 "	Nukut kâtibi	3 "
Gebze akarları kâtibi	3 "	Gebze nukutu mu-	
Piravadi akarları		tavellisi	10 "

Şu izahattan anlaşılır ki Gebze gibi ufak bir kasabadaki imareti yapmak ve yaptırmak için Çoban Mustafa Paşa: İstanbul, Edirne, Selânikte, Eskişehirde, Filibede, Silivriside, Gebzede, Denizlide, Padişade, Piravadi'de iradları ve akaretleri yapmak suretili hem oraların imarına çalışmış hem de gerek Gebzedeki imareti, gerek Eskişehirde, İstanbulda, Kütahyada, Eski Hınardaki mektep, tekke ve kütüphaneyi idare için ceman 15 talebe ile birlikte «155» aılama içi bulmuş ve gündelik vermiştir.

Bu adamlara bir günde, bir ayda, bir senede verdiği aylığın hesabını yapmadını, Asnu edenler yapabilirler. Yalnız şu kuzularını söylüyeyim ki: Verdiği gündelikler ela akçadan bağlayarak «50» akçaya kadar çıkmaktadır. Bunlar arasında en yüksek maaşı egünde elli akçe muderris ve ondan sonra kan-

di sülâlesinden gelen mütevellî «günde 40 akçe» almaktadır. Çoban Mustafa Paşa müderrisi mütevellîye tahdim ve tercih etmekle imân kıymetini yükelmiştir.

İmarat tabirinin cüt mukabili olduğunu ve bir yerde toplu bir halde yapılan bu türlü binaların beyeti mecmuasına denildiğini izah ve isbat edebildim sanırım. Anadolu'da, ta Salçık oğulları zamanındanberi yapılmış olan imaretlerin son zamanlarda neşrolunan kitabeleri de bunu gösterir. Meselâ Divriğit'teki meşhur caminin kitabesinde:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

Ve Amasya Darüçşifasının kitabesinde:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

Kastamonu Maristanı kitabesinde:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

Sivasta Şifaiye müessesesi kitabesinde:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

ibareleri gibi.

Kastamonuda Hatun Sultanın türbesi kitabesi:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

İle yine Kastamonudaki Rûlai tekkesi kitabesi:

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

gosteriyor ki imaret tabiri tekkelere ve mezarlara bile tatmil edilmişti.

Osmanlı Türkleri de aynı yolu takip etmişlerdir. Meselâ Beyazıt camisinin cümle kapısı üzerindeki kitabenin aynı yüce olan bu cami ve burası yükses olan bu imaret yapıldı manasına gelen

«...بني في سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ في شهر ربيع الثاني سنة ١٠٠٠ هـ...»

ibaresi de bunu teyit eder. Hükümdarların vakfiyelerinde de «imareti âmir» ve «imareti sultanîye» tabirlerine ras gelinir.

Fakat bazı vakfiyeleri tetkik edecek olursanız son zamanlarda bu mânânın oldukça daraltılmış ve ancak tabhane ve ker-

vanımaray ile yemek püçürüp dağıtılan yer mânasına alınmış olduğunu görecektiriz. Halk ise bir kat daha daraltarak ancak kendi karnının doyduğu yere imaret demiş ve şu halde bu güzel ve modeni tesinattaki yüce maknat ve gaye dahi git gide (mide) ye intikal etmiştir:

Fatih'in Tüskçe vakfiyesinde ecami perîl civarında iki asil imaret ve siyasethane-i pürnimet bina buyurdular denildikten birkaç satır sonra «bu buk'î periferusu birine imaret değeri-ne derüçüfîle temliye buyurdular» denilmesi asil vakfiyeye ve verilen tarihi malûmata uymaz. Bu; kelimeyi halkın o rusetle kullandığını gören mütercimmin ona bu şekli vermesinden ileri gelir.

Bir daha tekiat edeyim ki imaret; aghane demek değildir. Tabirin lûgat mânanı da asla bunu ifade etmez.

Bir de eski vakfiyelerden memlek Fuhin — bu vakfiyeyi Topkapı müesses-i müdürü Thain 1935 senesinde foto - lito ile İstanbulda Almanca bir mukaddime ile bastırmıştır. Okunmaması lâzımdır — Vakfiyesinden yemek ve misafirlilik meselesinin masasının şöyle olduğunu anlıyoruz:

«Bir şehirden diğerine gelen misafirlerin üç günde imaretin tahhanesinde yatıp kalkması, imaretin mutbâğından yedirtilip içirilmesi ve hayvanının imaretin ahırında ekervanecarayında yatırılıp doyurulması fakat üç günden fazla misafirlilik olamayacağı için ondan sonra serbest bırakılması - ilk konulan kaidelerdendir.

Fakat git gide gelen misafirler ihmal edilmiş, yahut vakit idare-i zaafa düştükçe o üslûlzerine bakılmaz, kendilerine yemek, hayvanlarına yiyecek verdirilmez olmuş ve mutbâktan vakfın paralı veçhile junun bunun evine kadar yemek gönderilememiş, kala kala medrese talebesiyle dışarıdan mütezzat eden fakîhlerin karnını doyurmak keyfiyeti kalmıştır ki imaretler lâğvedildiği tarihte kadar hal bu merkezde idi.

Bunun mazarratını ve halkı ne derece tenbelliğe sevk ettiğini de evvelce söylemiştik.

Bu belâ-i mütezellik son söz olarak sizi medeniyet ve estetik bakımından çok sevindirecek bir şey daha haberi vereyim:

Bir imareti teşkil eden binaların memuriyetine ne derece itina edildiğini gösteren bir kayda Fatih vakfiyesinde hayretle tenadül ediyoruz. Bu vakfiyede münâsîh şu:

«وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّ دَوَّارَ مَرَا حَتَّى جَدَّ مِنْ الْمَرْوَةِ الْخَامَةِ مِنْ أَعْدَادِ خَطُوطِ وَالْقَوَى»
«وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّ دَوَّارَ مَرَا حَتَّى جَدَّ مِنْ الْمَرْوَةِ الْخَامَةِ مِنْ أَعْدَادِ خَطُوطِ وَالْقَوَى»
«وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّ دَوَّارَ مَرَا حَتَّى جَدَّ مِنْ الْمَرْوَةِ الْخَامَةِ مِنْ أَعْدَادِ خَطُوطِ وَالْقَوَى»
«وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّ دَوَّارَ مَرَا حَتَّى جَدَّ مِنْ الْمَرْوَةِ الْخَامَةِ مِنْ أَعْدَادِ خَطُوطِ وَالْقَوَى»

ibarelerinden anlıyoruz ki birisi uç, diğeri iki, diğhem gün-
delikle iki adam imaret kadrosuna konularak bunlara unasetin
duvarlarına çocuklar ve sair tezatından bir yazı yazılmış, bir
resim yapılmış ise temizlettirilmek vazifesi tevdi olunmuştur.
Bir şehri imar etmek, yapılan imareti iyi muhafaza etmek
hususunda bu kadar ince ve bedil düşünen medenî bir imillate
mensup olmakla istihai edersiz.

Şimdi inşaf ile düşünelim: Şu tarihî izahatı dinledikten sonra
Türkler imarî değildiler diyenleri göğüsünüz kabatarak reddet-
mez misiniz? Bizden evvelki Bizanslıların yaptıkları da moy-
dandadır. İşte Ayasofyanın binasından başka ettalında ne güzel
içtimel, sıhhl ve bedil müesseseleri vardır? Ve İstanbul'da Bi-
zanslıların Ayasofyadan başka hangi büyük eseri vardır?
Türkler, Anadoluya, Rumeliye ve bilhassa İstanbul'a gelmekle
kendilerinden evvelki milletlere nazaran daha çok umran ve
medeniyet eserleri bırakmışlardır. Şehirleri, kasabaları hattâ
köyleri baştan başa medenî, ilmi ve sıhhl binalarla süslemişler-
dir diyiniz ve hiç korkmayınız, teharibe uğramazsınız. Çünkü
yurdumuzun her köşesinde, her bucagında bunun taş kesilmiş
delilleri, isbatları vardır. Elveriz ki cahil ve kıymet bilmez ellere
bunları kırdırmıyalım. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin arzusu
vechile de üyelerinde hangi harflarla olursa olsun bir yazı, bir
kitabe, bir resim veya nakış görülen bir taş parçasını bile ziyana
uğratmıyalım. Gençlikten Türk medeniyeti ve Türk inancılığı
namına bu hizmet beklenir ve gençleştiğimiz bu hususta gür-
nebiliriz.

FERDIYETİN USULÜ : VAKIF - TESİS

Buraya kadar belki kırk defa taksatladığımı ferdi teğebbüs ve ferdi hizmet gibi tabirlerin hemen söyleyeyim ki eski me-mecelâ kanunda, meccellede mukabil (Vakıf), yenisinde (Te-sis) dir. Yukarıdaki izahatı verdikten sonra «Türklerin eski belediye sistemi hepden başı vakıf usulile idareden ibarettir.» denmekte aslık bir mahsur kalmaz.

Hep ferde mal edilen beledi müesseseleri yapanlar ara-sında bir çok hükümdarlar bulunduğunu hatırlayarak bunların hükümet nam ve hesabına yapıldığı zannedilmesin. Yalnız hü-kümdarlar değil, onların karıları, oğulları ve kızları da bu tür-lü müesseseleri yaparlardı. Fakat adlarından da anlaşılacağı gibi hükümdarlar bile bu müesseseleri hayır ve vakat duygu-su ve ilme muhabbet hisaile kendi nam ve hesabına olarak kendi tahsisatlarından yaparlardı.

Şimdiye kadar iyi bir tarifi yapılamamış olan (Vakıf)ın ne demek olduğunu açık ve kat'î bir surette ben de izah etmi-yeceğim, hatta odemiyeceğim. Yalnız gayesine işaret ederek diyeceğim ki, vakıf; zannedildiği gibi dinî ve uhrevî bir müe-sese değil, dünyevî ve beledi bir teşekküldür.

Vakfın münhasıran ahret ve evrap düşünce ile mi, malı-nı müsadere den kurtarmak endişe ile mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygu ile mi yapılmakta olduğunu, yahut vakıf yapmak içinde bunların her üçünün de amil olup ilmediğini burada münakaşa edecek değiliz. Bu uzun süret ve fayda da yoktur. Ancak şunu de-mekle iktifa edeceğim ki, vakfın yalnız malını müsadere kor-kusu ile yapıldığını iddia etmek en aşığı 1300 seneden beri dün-yadan adalet ve hakkaniyetin kalkmış olduğunu söylemekle birdir. Vakfın yalnız kendi çocuklarına bir geçinecek bırak-mak kaygu ile yapıldığını iddia sürmek de bu kadar millî ve be-ledi esası bırakan eski Türkleri küçültmek ve onlara iftira et-mektir. Çoban Mustafa Paşanın (Cebze) de yaptığı imareti yaptırmak ve idare etmek için çalışan, rızıklanan 155 kişi ara-sında vakfın aulâilerinden ancak bir tek adam, bir mütevellî

görülmektedir ve ona verilen gündeliğin de müderristen sonra geldiğini vakfiyemi bize öğretmektedir. Taccarların vakfiyelerinde ise bu, yani nakleden mütevellî de yoktur.

Bu halde kala kala üçüncü çık kalır ki, o da hayır ve sevap düşüncesidir. Milyonlarca insanın, binlerce sene istifade edeceği bir veya bir kaç müesseseye yaptığından ötürü sağ olan bir haz duymağı ve ölüncü de kendi kanaatine göre bir sevap veya mükâfat beklemeyi o türlü adamlardan nezelmeğe hakkımız var mıdır? Ziya Gökalp'in dördüncü bu sebep olarak «babanın bıraktığı malları çocuklarının maimaması için vakıf edildiğini» ileri sürmesi de doğru değildir. İndi mutlakadır. Heride bu mevzuu tekrar gelecek ve onu isbat edeceğim.

Bununla beraber her ne şekilde olursa olsun yapılan bir vakıf müesseseden ömeksiz, zahmetsiz - hittahi parais - olarak halk istifade ettiği için belediyeceilik bakımından vakıf usulü, çok iyi, çok insani bir sistemdir diyebiliriz.

Şimdi yarlı yahut yabancı bir zengin çıkipta meallâ bin yataklı bir sanatoryum yapıp İstanbul belediyesine; bir kaç milyon garp asarını havi bir kutûphane açıp İstanbul üniversitesine - bunları idare edecek irad ve akıllarıyla birlikte - hediye etsen şu dakikada duyacağınız minnet ve şükran hisleri ne lan eaki hayır ve ilim adamlarımızın yapıp bıraktıkları beledi ve içişmal müesseselerin de üzerinizde o tenisi bırakacağına emim.

İste vakıf sisteminin en güzel, en faydalı ciheti bütün bu beledi hizmetlerin hükûmete, belediyeye ve halka yük olmandan feridles tarafından yapılması ve halkın da bunlardan parasız istifade etmesidir. Çünkü ne hükûmet, ne de belediye meallâ o zamanlarda (medrese) denilen bir mektep, ne de yine o zamanlarda (Bimarhane) denilen bir hastanenin yapılması ve idare edilmesi için on para vermediği gibi, bu türlü beledi müesseselerinin yapılması ve idare edilmesi hususunda (vergi) namife de halktan bir para alınmazdı. Bu müesseseleri yapanlar hem onların yapılış, hem idare masraflarını, hem de bunları idare edecek memurların aylıklarını temin edecek irad ve akılları de önceden hasırlarlandı.

Bunlardan başka bu sistemin çok büyük iki faidesi daha vardı. Birisi; yapılan bu hayır, şefkat, sıhhat ve ilim müesseselerini yaşatmak ve onlara varidat bulmak için memleketin neresinde berisindeki ham araziye işletmek; şehir ve kasabalarındaki boş arazalarda arastalar, hanlar, çarşılar ve dükkânlar yapmak suretile oraların imarına çalışmak. Bunu bütün tafsilâtile biraz evvel arzettim. Diğeri; bu müesseseleri idareye ve iratlarını toplayıp sarfa kendisinden sonra en büyük evlâdını memur etmek suretile hem daha candan, daha yakından idarelerini temin etmek, hem de öldükten sonra çocuklarına, torunlarına geçinecek bir iş bırakmak. Bunu da şimdi izah edeceğim:

(Mütevelli) denilen bu çocuklar veya torunlar vakıf sahibinin en büyük evlâdı olmak ve o ölünce yerine ondan sonra yaşıya büyük evlâdı geçmek şart idi.

Babanın imaret için yaptırıp bıraktığı irat ve akarların gelirini toplayan mütevelliler o paradan kendi geçineceği derecede istifade ettiği gibi yine bu paradan vakfın idare masraflarını temin ve tesviye keyfiyeti de mütevelliyeye aiddi. Yani, ne hükümet ne de belediye bu adamlara gördükleri beledi işten dolayı bir aylık vermez ve bu türlü beledi işleri gördürmek için bir memur ordusu beslemezdi. Bir az evvel bahsettiğim Çoban Mustafa Paşa imareti memur kadrosunu bir daha hatırlamanızı rica ederim.

Her hangi bir vakfı tesis eden yani bir beledi müessese kuran onun idaresi ve dünyanın sonuna kadar yaşaması ve iyi yolda gitmesi için de bir takım nizamlar ve şartlar koyardı. Bu nizamlarla şartların toplu bir halde yazılı bulunduğu vesikaya (vakfiye) denilir.

Vakfiyeler, eski zamanın noter defteri demek olan kadılık, yani mahkeme sicilline geçmekle katiyet ve kanuniyet halini alırdı. Kurulan beledi müessesesinin nasıl idare edileceği, onun için ne türlü masraflar yapılacağı, bu müessesede kaç adam ne suretle çalışacağı, ne işler göreceği, bunlara ne kadar maaş verileceği ve bu maaşların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve nihayet bu müesseseden kimlerin ne su-

setle parasız istifade edeceği bir takım kayıtlar ve paralar ileri sürülerek uzun uzadıya vakfiyelere yazılırdı.

Suistimale, çalmaya, çıpmaya meydan ve sebep kalmamak için de vakfı idare edeceklerin yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları şeyler ve yerler bol bol temin edilmekle beraber ne kadar kırsan, ne kadar suistimal yapılsa yine müessesenin iyi işleyebilmesi için diğer paralar ve malzemeler de çok geniş tutulurdu. Bir imaret vakfiyesi tanzim edilirken vakıfla kâtibi arasında cereyan eden kazana ağzına kadar pirinç doldurup doldurmamak hakkındaki tarihi vak'a veya fıkra çok manidardır. (Bu fıkra dinleyicilere anlatılmıştır).

Görecekları ahhi, içtimai, bedil ve iktisadi hizmetlere bakılırsa vakfiyeler birer hususî belediye kanunundan, yahut umumî belediye kanununun birer hususî fâaillerinden başka bir şey değildir. Hususî birer belediye kanunu veya o kanunun bir tesli saydığımız vakfiyelerin maddeleri, yani vakfın koyduğu paralar *ما وقف* yani vakfın paraları paraların namı, Allahın sözü gibi telâkki edilir, en salim, en mütebbit tacidaslar bile bunun bir harfini değiştiremezlerdi.

Vakfiyelerin teyit edici kuvvetleri ve cezal hükümleri maddî değil, manevî idi. Vakfiyelerin sonuna mukaddes kitaplardan alınma bir takım Allah ve Peygamber sözleri yazılır, vakfiyeyi bozmak, konulan paralara riayet etmemek isteyenler bu sözlerin manevî tesirleriyle korkutulur ve nihayet (beddua) edilirdi. Yıldırımın vakfiyesinde görülen şu fıkralar müddeayı teyid için alınamıştır. «Kim ki mütevellî ola ebedidduhur ve qubur itidal ve istibdal (velev ilâ hayrin bivachin ma) usulünde ve evsafında tagyir ve tahrif etmeye. Ve taarruz edip medhal degülmeye ve töylekim mulûkden bir melik veya hükâmâdan bir hâkim veya nüvaptan bir naip veya mütevellîlerden bir mütevellî tagyire ve tebdile mübaferet ade Allah hazretinün ve anmei melâike ve cemii naain leayını anın üaerine ola.» Bu tehditlerden korkularak vakıf müesseselerinin bozulmamasına, şeklinin değişmemesine ne kadar hizmet edildiğine bugüne kadar kalan ve ayakta duran binalar taş kesilmiş birer şahitlik.

Burada akla gelebilir. Vakfiyelerin böyle değişmesi oluru

memleket için, halk için faydalı mı olmuştur, zararlı mı? Onu da söyleyeyim:

A, faydalı olmuştur. Çünkü ıktımal, enal ve bedil ne kadar itihaz edebildiğimiz millî müraseenlerimiz ve âbidelerimiz varsa ancak bu korku ve şarta riayet sayesinde bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bir mezarın taşına dokunması, bir olunun kemiklerini yerinden kımıldatması günah ve aynı zamanda vakfın arzusuna muhalefet sayan bir sistem sayesinde bugün biz mezarlıklardaki kitabelerden tarihimizin karanlıkta kalmış bir çok kopkopsini aydınlatabiliyoruz. Aynı zamanda bugüne kadar halile bırakılmış olan binlerce metro murabba arzaziye satın ve yine bu sayede bugün her iş yarayan binlerce medrese, mektep cami ve kütüphane binasına malik bulunuyoruz. Bir bunu, bir de yol açmak eski bir yolu genişletmek, park, mektep ve saire yapmak için bir çok tarihî binaların, âbidelerin, mezar taşlarının yıkılıp küldüğünü göz önüne getirseniz bunları yapan ve bugüne kadar muhafaza eden atalarımızla şimdiki hükümet ve belediye memurlarımızdan hangilerinin tarihî, Türklüğe daha ziyade hizmeti olduğunu takdirde güçlük çekmezsiniz.

Tarihî binaların ve hangi yazı ile olursa olsun kitabelerin her türlü sanat eserlerinin korunmıyarak, bozulmıyarak muhafaza edilmesi hakkında Başbakanlıkla Kültür ve İc Bakanlıklarının şu son günlerde vilâyetlere gönderdikleri bir kaç mühim tebliği hatırlıyorum. Hele bulundukları muhitte bu türlü eski eserleri tethik ve muhafazaya öğretenleri teşvik etmesini şu vesile ile burada anması ve Cümhuriyet hükümetine teşekkür etmesi de heminle beraber hepimizin bir vicdan borcu bildiğiniz eminim. Şu buraya kadar uzamışken Türk Tarihî Tetkik Kurumunun şu beyannamesini huzurunda okumadan geçmemi inşaaip görmedim. Beyannamede deniliyor ki:

«Yurtta; Türk toprağının üzü ve altı değerli antikiteler, anıtlar ve tarihî eserlerle doludur. Bunlar Türk ulusunun dünyada ilk kültürü kurduğunu, ulusumuzun başka uluslara kültür üzesliği ettiğini bütün aruna taratarak şabırlardır. İnsanlık kültürünün kuruluşunda, gelişmesinde ve ilerleyişinde Türk

ulusunun yarattığı varlığını gösteren bu ata anıtlarını korumakla (Türk tarihi) ni korumuş oluruz. Yurttaş, Ulu cumhar başkanıdır (Atatürk) ün yüce onursalığı altında (Türk tarihi) ni başlangıçtan başlayarak incelemekte olan ve (Türk Tarihi) nin ekibini, genişliğini ve yüksekliğini bütün dünyaya tanıtmaya çalışan (Türk tarih kurumu) bütün çalışmalarında tarihi eserlere dayanmaktadır. Bu eserler hepimizin ulusal, müstesna malımızdır. Onun için bu eserleri kurtulmaktan, harap olmaktan yabancı illere ve ellere geçmekten korumak her Türk için ulusal bir ödevdir.

Yurttaş, bu ödevi canla, başla yerine getirmeye çalış. Tarihi eserler bulur, böyle eserlerin yerlerini görür veya iktisaden bu eserlerin sunun bunun eline geçmesine meydan vermeden müzeler ve hükümet adamlarına haber ver. Kendi kendine usulü ve tarih devirlerini altüst edecek toprak kazısında bulunma. Bıyıklıkla deline arayacağın diye bulacağın eserler ne sana ne de tarihe yarar. Sana atalardan kalmış veya eline geçmiş olan tarihi eserleri de bayağı ellere kaptırma. Bütün bunları ulusal kurumlara vermek kutsal amacın olsun.

B. Zararlı olmuştur. Çünkü yukarıda söylediğimiz ferdî müesseseler zaman geçtikçe bozulmuştur. Meselâ son asırlarda bilhassa garb memleketlerinde mezarlıklar şehir dışına çıkarılmış oldukları halde burda (vâkifin şartına riayet ve ölüye hizmet edeceğiz) diye bunlar şehir içerisinde, mahalle aralarında, evlerin bitiğinde hakımız bir tarzda bırakılarak birer ruhsatlılık, bizzat selsalet yuvası haline getirilmiştir.

Yine son asırlarda bilhassa garp hastahaneler gerek binası, gerek tedavi usulü itibarıyla yenileştirildikleri halde bizim bimarhaneler (vâkifin şartları böyledir, deliller sırasıyla bağlanacaktır) denilerek olduğu gibi bırakılmış ve bundan dolayıdır ki evlerde tedavi ve muhafaza güç olan delillerden başka ornlara baş vuran kalmamıştır.

Yine son asırlarda bilhassa garp - hâlbî Okford ve Kembridge gibi - eski medreseleri bizzat eski mektebe tahvil ettirmiş, tedavi usulünü de yenileştirmiş - den buralar (vâkifin arzusu muhafaza edilmelidir, zaim halde harita medreseye gi-

remez) diye bu müesseseler yeni ilimlere, fenlere karpı gözleri kapalı bir halde bırakılmışlardır.

Yine son asırlarda bilhassa gaspta belediyeler bir yandan fakir halkı parasız yedirecek müesseseler vücuda getirmek, bir türlü yiyecek ve içecek maddelerini bollaştırarak hususlarında bin bir türlü çarelerle, ıktimal ve iktinadi tedbirlere bağ vururken vaktile bizde bu vazifeyi pek alâ ve daha geniş mikyasta gören imaretler idaresizlikten, bakımsızlıktan ekşi ve hamur bir (fodla) ile sulu bir çorbayı pek çaresiz kalan ve kethen kapılarına bağ vuran bir kısım dilenci ve fakirlere vermeğe devam etmişlerdir.

Yine son asırlarda bilhassa gaspta, fannin terakkileri ve kaşifleri mayesinde belediyeler tasfiye edilmemiş bir suyun insanları üzerinde yaptığı tesirleri anlayarak içilecek suları kirlenmeden ve bulamadan demir borularla taşıyıkli bir surette şehirlere getirip yalnız çeşmelerde değil, herkesin evinde, hat-ın odasında akıtmağa başlamışken ve bizde de hiç olmaması im-tiyaz ve inhiyas suretinde bu iş bir takım şirketlere verilerek lüzumu ve faydası göze görünür bir hale getirilmişken öte tarafta sokaklarda lâğımlar yanından mezarlıklarda ölümler ara-sından geçen bulanık, mikroplu vakıf suların halka içirilmesi-ne devam edilmiş ve bunun ıslahına teşebbüs eden belediye-lere ve şirketlere senelerce müşkülât gösterilmekten başka bir gay yapılmamıştır.

Vaktile başka türlüleri olmadığı için adından da anlaşılacağı gibi halkı muayyen saatlerde bir noktaya toplamak üzere her mahallede yapılmış olan (cami) lerden son zamanlar-da yananların, yıkılanların ve çevresinde devam edecek ıslâm cemaati kalmamış olanların yerlerine başka binalar yapılarak bunların gelirlerinin cemaatin diğer hayır işlerine sarfı icabe-derken bilhassa (içinde allaha sode edilen yerler hususiyete kalbedilemezler) diye halâ Boyoğlu, Galata, Eminönü gibi toprağın ve emlakın kıymetli olduğu yerlerde yüzdence cami ya arsa, ya harabe halinde dört beş katlı kâşgı ve azametli binala sararında olduğu gibi bırakılmıştır.

Bu misalleri daha ziyade sayıp dokmekte bir fayda görmediğim için bu kadarla iktifa ediyorum. Buraya kadar verdiğim izahatı dinledikten sonra aklınıza, acaba hem vâhîfın partisini yerine getirmek, hem de avarın ve ilmin yeni usullerini kabul ve tatbik etmek mümkün olamaz mıydı? sualının geleceğini tahmin ediyorum. Şüphesiz olurdu. İyi ve güzel niyetle düşünmek partile hiç telif edilemiyen iş olur mu?

Ben telif edilemeyişin kabahatini hep soñta zihniyetinde, hükûmetin mutlakîyet çaklınde ve hepinden fazla olarak da tanzimattan sonra açılan, hukuk, mülkiye ve nüvâp yahut kadılık mektepleri gibi yükeek kültür müesseselerinde (ahkâmı evkaf) dersini okutan müderrislerde bulurum. Bu sârlar vakıf sistemine dinî ve kutsal birer mahiyet atf ve izafede ısrar ederek bunların dünyaya alt içtimâf, sıhhl ve binnetice beledi lires müessesec olduğunu, zamanın değışmesile vakıf hakkındaki hükümlerin de, hatta mercein de değışmesi lâzım geleceğı fikrilerini ortaya atıp o zamanki hükûmeti ve o hükûmetin asâhiyyet-i dairesi olan Evkaf nezaretini yanlışlıq teqvik ve icbar eylememişler, hele vakıf müesseselerinin asıl sahibi belediye olduğunu ve oraya devri kabedecğini akıllarına bile getirmemişlerdir.

Bahsettığım hocalar tarafından bu mekteplerde okunmak üzere yazılmış ve basılmış olan altı kadar (ahkâmül evkaf şerhi) kitaplarını okursanız iddialarımla hükümlerimde beni haklı bulursunuz. Bu eserlerin ilki olan Ömer Hüsnî Efendinin (ithafül ahkâf fi ahkâmül evkaf) ı tanzimına da tercüme ve tegrülunmuştur.

Bugün bir çok gazipların yalnız kendi memleketlerinde değil, Türkiye de dahil olduğu halde dünyanın her yerinde mektep, hastahane, darülaceze ve kütüphane gibi müesseseler yapmaları ve onları idare edecek paraları vermeleri o memleketin servetin çokluğundan ileri geldiğini anlamıyacak ve binnetice inaniyet ve gaskat hissiniin ağılığını tahdüs etmiyecek kimse yoktur sanırım. Bunların gerektikleri sıgnal makaslar mevzuumuzdan harıçtır. Ben sonuna bakanım Türklerin bun-

lardan istifade etmeleri bence kâfîdir. Siyasî cihetini hükümet düşünsün ve elbette düşündür.

Krallık ve imparatorluk olmak üzere ceman yirmiye yakın ufak büyük hükümetin topraklarını zulûc kuvvetile, kültür üstünlüğüle alınıp, Fasdan Hazret ve Hind denizleri sahillerine, Viyana kapısından Adene, Somaliye kadar eski dünyanın üç kıtasında ve en güzel yerlerinde hüküm sürmüy, at oynatmış olan atalarımızın şimdiki gariplikler gibi idarede ve askerlikte olduğu kadar hayır, şerikat, ilim ve içtimai muavenet işlerinde de çok yüksek roller oynadığına ve ısrar ve refah içinde bulunduklarına hükmetmekte bir dakika tereddüt etmeyiniz. İmparatorluğun her köşesinde, en ücra noktasında bu refahın, bu insanîyete hizmet hüsünün hakırttığı binlerce kârgir, kubbeli ve kurşunlu binaların - diğer hizmetlerinden başka - şehir ve kasabalarımızın imarı hususunda yapmış oldukları hizmeti küçük ve ehemmiyetsiz sayabilir miyiz? Hele şu İstanbulda ne kadar arasta, ne kadar kapalı çarşı, kaç eski han ve hamamı varsa hülâsa eski zamanlarda başdan baş tahtadan yapılmakta olan hususi binalardan ve avlâlardan maada ne kadar kârgir bina bulunuyorsa hepinin yapılan imaretlese üstü temini ve aynı zamanda şehri tezyin ve imar düşüncesiyle yapıldığını teslim etmeyecek aramızda bir ferid olduğuna ihtimal vermiyorum.

İstanbul gibi, Edirne gibi, Bursa gibi Türklüğe asırlarca merkez olmak şerefini kazanmış olan şehirlerde sınıdıye kadar saydığım binaları ve müesseseleri şöyle bir tarafa bırakırsanız geride Türk mimarisi, Türk sanatı, Türk medeniyeti namına ne görebilirsiniz?

İhtilal devriinden itibaren terk odu odu gari çekilmiş olduğumuz bu koca imparatorluk aramızda bıraktığımız bu türlü binalar halbî hissim için buer medeniyet âbidesi olarak duruyorlar mı? Yüz elli sene legalimiz ve idaremiz altında bulunan (Peştâ) yı, bir o kadar senedenberidir terktığımız halde orada bırakmış olduğumuz bu türlü müesseseler bilirminiz Macarlarla Türkler arasındaki kardeşliği ne kadar kuvvetlendirmektedir. Hele Peşteye gidipiz yahut oradan geçerken (Cülbaba) türbemi ziyaret etmeyen ve ziyaret ettiği zamanda ise eski

Türklüğü, onun azamet ve şahamet devirlerini hatırlamayan bir Türk sanavvur edebilir miyiz?

Su halde bu türlü eserleri muhafaza etmek, bizi tayına bile dokunmamak, hatta, başkalarının dokunmasına da mani olmak Türk medeniyeti, Türk tarihi için göz önünde tutulacak umdelerden birinin olmak lâzım gelmez mi?

Unutmayınız ki, bu müesseseleri ilk yapanlar üzerine çizgi çizilmesine, resim yapılmasına, hükmü toz kondurulmasına bile razı değillerdi. Bunu biraz evvel söylemiştim. Biz şimdi yıkılmamamızı istiyoruz. Arada ne büyük fark var. Gençliğin dikkat gözü bu nokta üzerine bir daha çekmediği bir millî kültür ve vicdan borcu bibrim.

Lâyetlik bir hükûmetin Üniversitesinde verilen bir konferansta mazinin çoğu dinî ve aynı zamanda kühn ve muhafazakâr bir takım müesseselerini ve onları temsil eden vakfı böyle methedip durmak doğru mudur? diye belki bazı hımselerin hatırlara (mukadder bir sual) gelebilir.

Evvelâ şunu söyleyeyim ki, bahsettiğim müesseselerin dinden ziyade dünyaya ait şeyler olduğunu ve vakfiyelerin hususî birer belediye kanunundan başka bir şey olmadığını şimdiye kadar vardığım izahatla isbat ettim sanırım.

Sanıyca lâyetlik medeniyet aleyhtarlığı, içtimai muavenet düşmanlığı, hayır sevmemezlik demek değildir. Bilhassa Türkiye Cumhuriyet hükûmetini bundan tenzih ederim. Benim bu eserime de hacet yok. Şimdi ismail bir vakıfadan okuyacağım fıkralar bu işle lâyetlik cumhuriyet hükûmetinin vakfın gördüğü hayırlı hizmetler hususunda benim söylediklerimden çok yüce, çok harasetli mütalealarla onu Kanunîye kadar götürmüş olduğunu göreceksiniz.

1926 da medenî kanunun neşrinde sonra aski vakıflar hakkında mütaleam almak üzere 1929 senesinde hükûmetçe levîğreden Leman adında bir mütehaması gütürilmiş ve bu mütehamas bir lâyiha hazırlanmıştı. Mütehamas evhal hakkında da umumî bir rapor vermiş ise de bu rapor neşredilmemiş olduğu için mündericatı hakkında maalevef bir şey bilmiyoruz. Ancak yine mütehamas tarzın cütülen kanun lâyihası bir cüm

komisyonlardan ve devlet şurasından geçirildikten* sonra İsmâ Vekilleri Heyetince Kamutaya tevkediliken yazılan esbabi mucibe mazbatasında okuduğumuz aşağıdaki satırların, hem mütehasısın, hem Cumhuriyet hükûmetinin evkaf hakkındaki noktai nazarlarını göstermek, mukadder suale tam bir cevap olmak ve nihayet benim sözlerimi teyit ve takviye etmek itibarıyla son derece ehemmiyeti vardır.

Mazbatada deniliyor ki:

«Medeni kanunumuzun varisi o kanunda tesülât hakkında bir laul mevcut iken neden dolayı eski vakıflar için ayrıca bir kanun yapılmasına lüzum gürdü ve Osmanlı devrinin millî hayatı ezen ve milletin medeniyet yolunda ilerlemesine engel olan ananelerini bir hamlede yukarken bu noktada niçin durdu ve neden düşündü?

Çünkü onda benliğinden ve ictimal varlığından eser görüldü. Mukadder yurdunun her tarafına serpmiş ahîdelesinin kubbe ve duvarlarında kendi dehasının, hastahanelerinde, köprülerinde, çeşmelerinde, sebillerinde Türk hayırhahlık ve cömertliğinin inceliğini ve büyüklüğünü sezdi.

İnkârı kabul değildir ki, bu hasenatın ibzâlinde ibadet kaadî de müvazir bir âmil idi. Lâkin mutlak ve tamam bir âmil değil. Eğri böyle olsaydı aynı akîdeyi taşıyan memleketlerde olduğu gibi Türk vakıfları da ibadete mahsus ve münhasır kalırdı. Memleketlerimizde mevcut vakıflarla sâlisdir ki Türkün fıtratındaki «Feragati nefes ve «gayrindîqlike hîsleri bu dar çerçevede içinde mahsus kalmamış ve aynı zamanda ictimal irsanudü temin eden ve ırfan ve fazilet duygularını temmiye eyliyen mektep, medrese, hastane, yol, köprü, kervansaray, misalirhane, imaret, çeşme ve daha neylele sayılı hasenatı, yataklarından taşınan nehirler gibi, memleketin her tarafını kaplamıştır.

Malını menâcup olduğu cesuliyetin hayırına, irtifakına belletmek bugün için de en yüksek medeniyet marî değil midir? O şiarın fıtratında mahsus ve mevcut olduğunu Türk avırlarıca evvel bu eserlerle uhâs etti.

İşte eselerin huzûnku yükkak görüldü ve derin fıkıhî evkafını bu nokta düşündürmüş ve kıymetli yadigarların yapma-

asını temin için ayrıca esaslar koymağa bu kudsi düşünüş ahlak olmuştur.

Memleketimizin vakıflarını telkik için bilhassa telbedilen garibin namıdır hukuku medeniyi usullerinden Meryâ Leman dahi bu parlak hakikate ve bu basiretli harekete harı duyduğu tahdis heyecanını memnuniyetle itıral ve raporuna da dercetmek arzetiyle isbatı inna'f olmuştur.

Zaman ve muhitin teyyiatından o zamanda ve o muhitte mevcut en kavi müesseselerin de az çok mütecerri olmaları inkâr edilemez bir hakikattir. Bu itibarla Türkün bu bergüzar hareketi de Osmanlı sultanından kurtulmadı ve tâbi tutulduğu usullerin toplu ve müdevven olmaması teavirci kadılara hilâlat icadına meydan vererek o tükenmez sarayetin epeyce bir kısmı hedef aldı. Yine çok yükre sayandı ki, o yağma ve tahrip devirlerinde Türkün temiz ve asil katını damarlarında taşıyanlar, babalarının, dedelerinin yadığıları olan bu âbideleşen kudretinin yettiği kadar el sürdümeydi ve artık büyük inkılâpla tamamen malına sahip olan millet kalan servete de kudretli elini koyarak ve yaptığı kanunlarla o serveti yemlik edinmelerden temizliyerek nurlu ve quurlu evlâtlarını ainesinde yetiştiren darülfünunlarına, ruhunu yüceltecek, içtimai bünyesini kuvvetlendirecek müesseselerine yardıma koştı ki, inkılâbı-mundan beri yapılan evkal bütçe kanunları bunun parlak ve şerefli bir şahididir.

Profesör Meryâ Leman'ın da kemali hayret ve tahdis ile söylediği veçhile vakıf müessesesi birde yani Türklere okuluğ kadar cihanın hiç bir yerinde bu kadar cümüllü değildir. Ulu ceddımız camii ve mescitlerden başlayarak mektepler, medreseler, kütüphaneler, haatahaneler, imaretler, dağ başlarında hanlar, kervansaraylar; köylerde ve kamбалarda minaret-haneler, köprüler, yollar ve kaleler yapmışlar, en büyük şehir-lere varacağı kadar bütün köy ve kamбалarın sulasını getirmişler, cisimlerin âzadını, berçli mahpusların tahliyatı, mücahitlerin teçhizatı, tahalde bulunan fakir çocukların ilhamı ve mektep ihtiyaçlarının teminiyi düşünmüşler ve bunlar için büyük vakıflar vücude getirmişlerdir.

Bunların vakfiye'leri teşvik edilince görülür ki: Bunların da mütedereden kurtarmak korkusu mevcut ve mahsus olsa bile ehemmiyeti külliyesinin Türkün büyük hasaselerinden biri olan «feragati nefes» den ve «işğurendişlik» den doğduklarını kabul etmek zarureti tahakkuk eder. Akaini iddia hümetaizlik olur.

Fakat çok temsüfe payandır ki, bu kadar büyük düşüncelerle bu kadar vasi ve pümulu bir surette temsüs eden vakıflar hepçe idaresizlik ve düşüncesizlik neticesi olarak mahv ve heba olmuş gibidir. Bunda büyük, çok büyük bir âmil de vakıfların temsiline o kadar ehemmiyet verilmemesi ve yirmi sene esvaline gelinceye kadar vakıflar için bir «hükmi şahsiyet» bile kabul edilmemesidir. Böyle bir esas kabul edilmemesidir ki, vakıfları mütevellilerin malı haline getirmiş ve çoğu saray bendegani olan mütevelliler bunları doğrudan doğruya ve her hangi bir sebeple buna muvaffak olamazlarsa bir yolunu bularak mahkemeden müsaade istihalele yemişler, vakıfları bugünkü acıyıklı hale getirmişlerdir.

İşte Cumhuriyet hükümetinin vakıf hakkındaki noktai nazarı; ne kadar doğru, ne kadar liberal ve ne derece bitarafane değil mi?

IV

Vakıflara hükümetleştirilmesi: Nezaret teşkilâtı

«Vakfın münhaman ahîet ve sarap düşüncesiyle mi, malını mütedereden kurtarmak endişesiyle mi, yoksa kendisinden sonra gelecek çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygısıyla mı yapılmakta olduğu» nu henüz kü'l surette halledilmemiş bulunduğunu biraz evvel söylemiş ve kendi kanaatimi de ilâve etmiştim.

Her ne şekilde ve her ne maksatla olursa olsun şunu biliyoruz ki, imparatorluğun son zamanlarında ve tanzimata doğru istikbal harpleri durmuş, ticaret azalmış, hatta yabancılar eline geçmiş olduğu için halkta fakirî gibi servet de kalmamış; bir de tanzimatın ilâhile mütedere korkusu kalkmış ve hepinden fazla olarak bunlardan mütecesssten hayır ve refkat hisleri geve-

miş olduğu için bu tarihlerden sonra artık yeni imaretler inşa ve yeni vakıflar tesis edilmemekle beraber idarecilikten, bakım-ırlıktan ve bir çoklarının ırsatları yalancılara bıraktığımız kırsalalarda kalmış olmaktan dolayı eski imaretler dahi nefalele ve mahrumiyete düşmüş ve kendilerinden beklenen ehli, ıhtimal ve ilmi vazifeleri göremez bir hale gelmişlerdir.

Bu vaziyet karşısında kalan hükümet o zamana kadar ferdi teşebbüslerle, aynı aynı nispetlerle vakıflara evlâdî tesalliden görülen vazifeleri kendi üzerine almağa mecbur kalmış ve bu suretle evkaf (ferdiyet) ten çıkıp (hükümet) e intikal ettirmek maksadile 1252 (1836) da yeni tam yüz sene evvel (Evkaf Nezareti) ni teşkil etmiştir.

Bu nezaretin teşekkülünden sonra yaptığı yahut yapamadığı işleri burada sayıp dobetmek değilim. (Evkaf Nezaretinin Tarihçesi Teşekkülü) adındaki kitap sıri bu hususta tenzih edilebilir.

Yalnız şunu söylemek lazım gelir ki 1271 (1856) da İstanbulda Gasr tarzında bir belodiye teşkilâtı yapıldığı ve vakul işlerinin asıl sahip ve mercei belediyeler olduğu hâkte bu işler ona verilmiyotek belediyenin yanı başında ikinci bir belediye demek olan evkaf nezaretinin yetkilerine de müsaade edilmiştir. Bu vaziyet 1324 (1908) senesine kadar böylece devam edip gitti. O tarihte Türkiyede mutlakıyet ve istibdat rejimi yıkılarak parti hükümet usulu tatbika bağlandıktan sonra hatıra gelen ve bağlanan, fakat çoğu başarısızlıyan yenilikler arasında evkaf işlerinde de bir kimildama olduğunu görüyorduk.

Şehirciliğin inkişafı tarihinde çok mühim gördüğüm bu kimildanımıya sebep olanlar ve aynı zamanda ululu, yenileştirilmesi, merceinin ve mahallinin değiştirilmesi gibi hususlarda fikirleri ve mütalâkalar dermeyen edenler hakkında da izahat iltasına mecburiyet görülmüştür.

Evkaf idare merkezi baş kâtibi İsmail Sıtkı beyin bu işte ilk adımı atmış olduğunu bir şeyden evvel tasdiğ bir hakikat olarak söylemek lâzımgelir. «Memaliki Osmaniyede bâin evkafın sureti idaresi hakkında bazı mütalâkâsı havi hatırat» başlığı altında 1324 (1908) da neşretmiş olduğu 21 sahifelik bir

risalesi bunu gösteriyor. Evkafta yirmi sene hizmet ettiğini edyâliyen ve idare meclisi gibi evkafın bütün işlerinin görüldüğü ve bir karara bağlandığı bir şubede bulunmuş olan tecrübeli bir memurun vakfın ıslahı lazımunu her kesten evvel takdir etmesi tabii ise de bunu böyle açıkça söylemesi ve yazması cidden takdire değer bir mahiyettedir. İsmail Sıtkı bey diyor ki:

«Vakıf işlerinin teqevvül ve tezevizüde kalmasının ve hayrat ve meberrala bakılmamasının en mühim sebebi; evkaf nizamnamesinin için şekil ve mahiyetinin hakiki icaplarına uymaması ve merkezîyet usulünün tam bir kuvvetle tatbikile ehâlide şahıf teşebbüs hâslerinin imha olunmasıdır. Mâkâdımızı izah edalım:

Hazine evkaf ne için teşkil edilmmiştir? Hayrat ve meberraların idare ve devamı memuriyeti makâdile değil mi? Bu vazife esasen kime aittir? Bir kasabanın, bir karyenin yahut bir mahallenin camii, meâridi, çeşmesi bulunmazsa veya mevcut olan meccit ve çeşmesi harap olursa onları yapmak, tamir etmek kimin vazifesidir? Şüphesiz ki orada sakin olan ahâlinin. Yaklaşık milyonlarca mebanil hayriyeyi doğrudan doğruya idare etmek, hademesinin vazâif ve muayyanatını vermek, harap olanlarını tamir etmek hükûmetin borcu değildir. Esasen ahaliye ait olan şu vazifeyi - şimdiye kadar olduğu gibi - kâdilerinden alarak hükûmete tahmil etmek ahâlinin her hususta olduğu mikillu humda da kuvveti teşebbüsünü kırıktan başka Bağdat, Basra, Trablus garp gibi uzak vilâyetlerin nahiye ve karyelerine varacağı kadar bütün vilâyetlerde kâlin hayratın en uzak teleffuzunu merkezden idareye kalkışmak muamelâtı nihayete bir koymak için bırakmaktan başka bir şey değildir. Efradı ahaliye ait olan hususâtı doğrudan doğruya hükûmet ile etmemelidir. Ahali de her işi hükûmetten beklememelidir. Böyle her işi hükûmetin icraatına intizar ve ıstıkar eden bir millet hiç bir suretle ilerleyemez. Terakki ve tesalli millet efradı ahâlinin kuvveti taileye, teşebbüsü şahsiye malikiyetine mütevakıftır.

Bazı işler vardı ki - umuru zalata, hariciye ve adliye gibi - onları hükümet yapar. Elraddı millet, vekilleri vasıtasıyla hükümetin icraatını mürakabe eder. Bazı işler de vardır - umuru belediye ve sairce gibi - bunlar ahaliye aittir. Hükümetin vazifesi olsa olsa umurun menfaatlerini korumak için bunları nezaret altında bulundurmaktır. İhtisâ evkaf da bu kabildendir. Mülk-ü cemaati diniye ve hayriyeyi doğrudan doğruya devlet idare etmemeli, hükümetin vazifesi bir nezaretten ibaret kalmalıdır.

Evkaf hakkındaki esas fikrini şu suretle ihlâs etmiş olan İsmail Sıtkı, bunun için büyük çare olmak üzere 1293 kanunu r-asının 111 inci maddesinde bahai geçen cemaat meclislerinin teşkili ile akaliyetlerinki gibi bir (hayratı ilâmiye) idaresinin kurulmasını teklif ediyor ve diyor ki «Şu esas vaz ve tatbik edildince gerek payıtahtta, gerek vilâyetlerde evkaf muamelâtı doğrudan doğruya bu işle alakadar olan ahalinin gayretleri ve yalnız - yine ahalinin ihtihabile tayin edilmesi muvafık olan - bir memurun mesalei ile çok sade bir usul altında cereyan edeceğinden Dahiliye, Maliye nezaretleri kadar cesim bir nezaret teşkil eden ve gıhrl binlerce liranın beyhude sarfı ile beraber halkın muamelâtını tasip ve ışkâl etmekten başka bir fâidedi görülmeyen hazinei evkafın teşkilâtı hazırasına da ihtiyac kalmayıp belki payıtahtta ve tağrada teşekkül edecek cemaat meclislerinin muamelâtını gayet muktodir, faal bir kaç müfettiş marifetle teftişatı ciddiye ve nezareti mütamadiye altında bulundurmak ve bîkümle cemaati ilâmiye meclislerince bir merkezi umumî olmak üzere İstanbulda bir müdürün umuminin idaresi altında muamelâtı mazbut ve muntazam ve icabı zaruriyesi kadar memurdan bîrekkep bir (hayratı ilâmiye idaresi) teşkili husulü mailûba kifayet eder.»

Evkaf teşkilâtı hakkındaki fikrini de bu suretle ortaya atan İsmail Sıtkı, bu yeni teşkilâtın fâidelerini sekiz noktada topluyarak ayrıca izah ediyor ve fazla tafellâttan çekilerek onlardan bahsetmiyorum.

12 İkinci Teqrin 1324 (1908) de yazıp basdırmış olduğu risâletin başına «Meclisi meb'usana bir tuluhi nağme kaydını de koymuş olmasına rağmen İsmail Sıtkının tekliflerinin gerek

hükûmetçe, gerek meb'usan meclisince gerekse evkaf idaresince nasıl telâkki edildiğini bilmiyoruz. Her halde bu türlü müta-lâatin tesiri olmuş olacak ki 11 Mart 1325 (1909) tarihinde Mısırlı Halil Hamdi Hamade paşanın evkaf nezaretine getirildiğini ve 9 Kânunuevvel 1325 (1909) tarihine kadar 9 ay nezaretle çalıştığını görüyoruz. Bu zatın bu müddet Mısır evkaf nazırlığında hulunmuş ve zannedildiğine göre orada bazı is-lâhat yapmış olması Osmanlı evkafını is-lâh için de bu makama getirilmesine bir sebep teşkil edebilir.

Hamade paşanın evkafı bırakmış olduğu iş; nezaretin bazı eski teşkilâtını kaldırarak yerlerine bir takım yeni müdür-lükler ve memurlukları ihdas etmesi ve her birisi için hususî talimatlar ve emirler tanzim ve neşretmesi olmuştur. Bu za-tın evkaf hakkındaki esas fikirlerini 80 sahife kadar tutan bir basma lâyhadan öğrenebiliriz.

Evkafın is-lâhını: «Nakit, vakıf ve serbestii icrası olmak üzere üç paydaş gören Hamade paşa lâyhasında yapmış ol-duğu bütün talimatlar ve vermiş olduğu bircümle emirler ve beyannameleer toplu bir halde bulunduğu gibi ileride yapılma-sını tasavvur ve tavaiye ettiği tedbirlerle de temas etmektedir.

Tavaiye ettiği tedbirlerin başlıcası; istibdal yapılması ve akarat bankası tesiaidir. Hamade paşa; Boğaziçi hariç olduğu halde İstanbul, Galata, ve Beyoğlu ile Üsküdar ve Kadıköy gi-bi şehrin meskûn kısımlarında 36 milyon arşın muraabbaî va-kıf arazi tahmin ederek bunun beher arşın murabbainı vasatî olarak 20 kuruştan hesap ile istibdal yapıldığı taktirde en aça-ğı 7.500.000 altın para alınacağı fikrini ortaya atmıştır.

Hamade paşa: Evkafın gaspedilmiş bir çok haklarını a-rağırdığı sırada hükûmete ve hazinei hassaya intikal etmiş ol-an vakıfların idaresini istemiş, kırsal vakıf arazi üzerine ya-pılmış olduğu için bunların ve Halıçteki köprüler iki bağta va-kıf toprak üzesine istinat ettikleri için köprülerin de evkafa devri gibi garip ve müfrit iddialarda bulunmuştur.

Hamade paşadan sonra bir sene içinde yani 9 Kânunu-1325 den 9 Kânunuevvel 1326 ya kadar evkafa gelen üç nazı-

rın islahat bakımında esaslı bir şey yaptığını göremiyoruz. Ancak 9 Kânunıevvel 1326 (1910) da nezarete tayin olunan Hayri Efendinin evkafta oldukça bir varlık göstermiş olduğunu bıraktığı eserlerden anlıyoruz.

Hayri Efendinin Hamade Pağanın muakkibi olduğunda şüphesiz yoktur. Bununla beraber nezarete geldiği zaman evkaftın yenileştirilmesi ne suretle mümkün olacağına dair bir çok kimselerin fikirlerini sormuş olduğunu da Ayan Reisi Sait pağanın verdiği 11 Haziran 1327 tarihli cevaptan öğreniyoruz. Sait paşa gibi garbi de garbi de iyi telkik etmiş, çok okumuş ve sekiz defa sadaret mevkiine çıkmış olan bir zatın evkaftın islahı hakkındaki fikrini herkesin merakla öğrenmek istiyecəğinde şüphesiz yoktur. Müsaadenizle bir kaç kelime ile ona da temas edeyim: Sait paşa diyor ki:

«Kanunu emsâlinin 111 inci maddesi mucibince her kazada cemaat meclisleri teşkil olunsa bu hâl muamelâtı vakfiyeyi idâmiyenin merkezîyet ahvalinden tecridini mucip olacağından ve bir de evkaft nezaretinde bulunacak zevatın vazifesi aliyelerinin siyasiyatı umumiyel vükelâyâ pek te teallük edmemesi ve kabine ile beraber tebdillerine mahal bulunmaması mulâhazalarına mukabil hay'eti vükelâyâ dahil olmamalarında hukuku evkaftın ayanetine müteallik mesealinin şimdiki gibi mü'min olamaması mahzuru melhuz bulunduğundan mahfuziyetle makteada ait tasavvuratı aliyelerinin beyanile o yoldaki inulâhazatı acizanem istifazı buyuruluyor.

Molûmu âlileri olduğu üzere hukuku siyasiyelerine malik olan milletlerde bizzat idarei umur hakkı mevcut ve hâkimiyeti milliye dahil buna müstenit olup yalnız binnefs idaresi kabil olmıyan umur alâtarikunniyabe müntehap veya mansup bulunan zevata mevdu ve tasarrufat ve muamelâtı sairü ipe bizzat alâkadarana aittir. Benî nevine muavenet için tuzuku muhtelifeden hangisini isterse anı intihap etmekte ve ianatın emri idaresini icabı halinde münasip göreceği vasıtaya tevdi etmekte madem ki her kesin hakkı vardır. İdarei evkafta da hükûmetin tavassutunu kabule mecburiyet yoktur. Bu kaidenin müsellem olmadığı zamanlarda bile bizde anı sabık evası-

una kadar tevliyetleri makamı saltanata ait evkafı celâlin müte-tesna olmak üzere evkafı sairde ahashının qurulu mahsuusa-na göre idaresinde mütevellilerin muhtariyeti kâmileleri var idi. Şimdi bakayısını gördüğümüz ve madum ve müperrefi harap olanlarına aynı tesvüfle baktığımız envai mücerrecatı hayriye o muhtariyet zamanlarında vücude gelmiş idi. İdareri hazine celâfi devletlerinden Haşip paşa merhumun azı vükelâına ka-bul ettirdiği muhdesattandır.

Bir taraftan kalde ve diğer taraftan celâfin evkafı vahip ve mütevellileri ihtiyarlarına terk etmelerindeki faide düğü-nüldüğü gibi boyan buyrulan merkezîyet usulü ki evkafın idar-esini eskânî hükûmetten bir nazırın idaresinde cemelmektir. Buna lüzum görünmeyip gayetî kanun esaside mestur olduğu üzere vakıf işlerini cemaat meclislerine vermek lâzım geliyor. Lâkin ezminei maziyode tektiri evkafta usulü müaaderenin ve emvali vakfiyeyi müstakımane idarede mahasini ahlâkın te-sirâtı azimesi var idi.

Müaaderenin merfuiyeti tesvâtı vakfiye fikirlerini tahdit etmiş ve tahavvülü ahlâk ise mütevellilerce suistimalâtı mün-tic olmuştur.

Gerek payitahta, gerek vilâyetlerde mehanî vakfiye te-sim ve plânlarının ruyet ve tekkikile mimarlarımızın eksersin-de görülen içtihadatı sakımeğe bedel fenne müstenit ve makbul olan tarzı minariye göre binalar yaptırılması ve tamir-atin asıllarile mütenasip bulunması ve masarifi keşfiyenin tel-kikile indellüzum tadili hususlarına ve hususatı saireye merci olmak üzere evkaf nezaretinin ipkısı fikrine iştirak ederim. Fakat vilâyetlerde evkaf müdürlerinin nezarete vasıtai münferi-dei icraiye olmalarından ise yalnız vali veyahut vali ve muta-arraf merkezlerinde değil, her kazada birer cemaati idâriye meclisi teşkil olunsa hem her mahalde evkafın hüsnü idaresi daha ziyade temin olunmuş, hem de kanunu esasının buna mü-teallik ahkâmı bîkâstına infaz olunmuş olur. Bu meclislerin azasını ise ikinci derecede bir intihapla tayin etmek lâzım gelir sanınıdayım.

Evkaf nezaretinde bulunacak zatın hey'eti vükelâya da-

hil edilmesi hususunda beyan buyurulan sebep sayarı teslimdir. Hususan evkafa dair olan levayihî kanuniyeyi meclis mebusan ve Ayanda müdafaa edecek zat kabine âzasından hulusunaa hasbülhal tesiri bağka olur.

Sair hükümeti mecrutada müneccatı hayriye devairi tedliyevin ve vücuhubiraa ait hususat dahiliye nezaretinde bulunan muavenatı umumiye müdürünün idaresinde bulunuyorlar. Avarı atikal nefier - ki masbidi meşhure ile kıymetli fonniye ve tarihîyeleri olan meşahid ve sair mebanî o novidendiler anlar da sanayii nefine nezaretindedudlar. Eğrs düveli megrutada tesiatı hayriye için heyeti vûkelâya dahil bir nazırı mahsus olmaması bizde evkal nezaretini kabine erkânından addetmeğe manî görülüyor ise evkal nezaretinin diğer bir nezareti dahi deruhte etmesi kabildir. Şu suretle ki, idareî meşehbiye tımar memleketlerde dahi emmali olduğu gibi idareî adliyeden tefrik edilerek Mezahip nezareti veyahut memaliki Osmanîye de arazinin kısmı azamî arazi mevkufe bulunması medarı münaşebet ittihaz olunarak Defterihakani nezareti evkal nezareti ile birleştirilebilir.^a

Sair Paşa'nın vakıf meselesini ne derece ehemmiyetle kavramış, fakat aynı zamanda mutadî voçhile ne kadar lâstikli ve idareli bir şekilde fikir yürütmüş olduğunu görüyorsunuz. Yani demek isterim ki, Sair Paşa evkafın bir belediye işi olduğunu medani memleketlere kıyasen açıkça söylemiş ve kanunu emsiye dayanarak cemaat teşkiline lüzum göstermiş, aynı zamanda garp memleketlerinde evkal nezareti olmadığını söylemekle beraber Hayrî Efendinin arzusunun tatmin için Türkiye'de başka bir nezaretle memelâ Mezahip veya Defterihakani gibi - birlikte Evkal nezaretinin bulunmasına da taraftar görünmüştür.

10 kânunuevvel 1326 (1910) da Evkal nezaretine getirilen Hayrî efendi Sair Paşanın tavsiyelerinden birisi olan diğer bir nezaretle hatta ondan yükkak olan Şayhululamîlikle birlikte bu makamda 25 nisan 1332 (1916) tarihine kadar altı sene kalarak bir çok imar ve hayır işlerine muvaffak oldu.

Hamade Paşanın tavsiye ettiği gibi umumî olmamakla beraber «müstâğnen anha olan ve harap bulunan mobanîi vakfiye ile nezarete ait vakıf arsalar nakitle iptidal edilerek yeniden müesseset-i hayriye ve ilmiye inşası ve masarif-i daimelerinin temini» için 19 Mayıs 1327 tarihli kanunu çıkartarak bu surede yukarıda bahsettiğim harap camilerin, eski mekteplerin yıkık medreselerin ve fazla görülen imaretlerin yerlerine evkat için iratlar ve akarlar yaptırmaya başladı. Fakat yıktığı binaların birer eşini de daha mukemmel surette o türlü müesseselere ihtiyacı olan başka yerlerde yapmağı ihmal etmedi.

Bunu bir misal ile gözünüzün önünde canlandırmak için bir dakika dördüncü vakıf han binasını hatırlamanızı rica edeceğim. Yirmi sene evvel bunun yanında bir imaret, bir ilk mektep, bir de çeşme ile sebîl bulunuyordu. Evkat idaresi evvelâ çeşme ile sebîli daha tenha bir yere, Alemdar caddesine ve parkın karşısındaki Zeynep Sultan camii köşesine naklettirdi. Suadiyede aklı bir ilk mektep yaptırarak ona yıkılan mektebin adını verdi. Aynı zamanda o semtin mektep ihtiyacı da tatmin edilmiş oldu. Bunlardan kalan arsaya da gördüğünüz o kocaman dördüncü vakıf han binası yapıldı. Bu suretle irat ve akar olarak yaptırılan ve aynı zamanda şehrin imasına da yarıyan hanların ve apartmanların sayısı beşi buldu. Hepsi yeni ve kâğız olmak suretile üç ilk mektep, iki medrese, bir kadı mektehi, bir talebe yurdu, dört cami, 300 yataklı bir hastahane, bir tûsbe (Mahmut Şevket Paşa için) hiç münaasibeti olmadığı halde, Üsküderden Kısıklıya kadar 4,5 kilometrelik tramvay hattı yapıldı. Evkat memurları ile hattatlar ve vâziler için birer mektep, münhasıran nadir ilâhî eserlerini basmak için bir matbaa ve nefis ilâhî eserlerini toplayıp saklamak için de bir müze açıldı. Bir de evkat bankası yapmak için hazırlığa başındı. Banka binası postahanein arkasında Asır efendi caddesindeki eski mektep binası yerine yapılacaktır.

Beledi ve umumi olan bu işler yanında ilmi bazı teşebbüslere de girişildi. 1906'da ilk defa evkaf-ı vâzife ve idâhiyet, yani ilâhîat mevzuubahı olduğu sırada vakıf kütüphanelerin maarife devri kararlaştırılmış ve öyle yapılmıştı. Hayri

efendi kütüphaneleri maasiften geri alarak kitapların umumî bir fihristini yaptırmaya bağladı. Binalarını tamir ettirdi. Ufak tefek bir çok kütüphaneleri binası müsait olan yerlere topladı. Okuyanlar için mukemmel masalar ve koltuklar yaptırdı. Fatihteki millet kütüphanesi de Ali Emiri efendinin vakfettiği 10,000 den fazla kitapla beraber bu sırada yine evkatçe açıldı.

Tanzimattanberi vakıfları münderis mektepler maasife geçmekte idi. Hayri efendi ilk tahsil ile orta, lise ve medrese-i ülmütehassusun adıyla yüksek tahsil de ihtiva etmek ve diniyat ve lisaniyat ile beraber maasif mekteplerinde okunan asil ilimleri ve fenleri de okutmak üzere eski medreseleri birer lise-i mektep haline koydu.

Bu suretle devletin iki maasif nezareti olmuş oluyordu. İste bilhassa evkatte mektep ve medrese ve meghatte hakkıkça ya yani mahkeme teşkilâtı bulunmuş asilemek istiyen İttihat ve Terakki fırkasının dikkat gözüne bu iki daire üzerine çekiliyordu.

1932 (1916) da toplanan İttihat ve Terakki kongresi bu meselelerle çok yakından ve ehemmiyetle meşgul oldu. Evkatte, meghatte, mülki idarede ve adliye teşkilâtlarında bir çok yenilikler yapmak istedi. Fırkayı bu türlü yeniliklere sevkeden Ziya Gökalp idi. Ziyanın ileri sürdüğü teşkilât ve idâhat kongrede de mütahhaslar arasında husul bir surette münakaşa ve müzakere edildiği gibi gizli beyannamelerle fırka mensuplarına bildiriliyor ve aynı zamanda cemiyetin resmî neşir vasıtası olan Tanin gazetesile yine onun tarafından bir makaleler silsilesi halinde halka ilân ve izah ediliyordu.

Yapılmak istenilen yenilikler pek esastı olduğu için ak-sülâmekden de kâküluyordu. Bunun içindir ki yazıldığından bahsettiğim gizli beyannamede emuhalişlerimizin ve bilhassa bu devletin bedhahı halukun bir takım münafıklar (vadedti kaza) meselesini mahakımı periyenin ilgası suretinde telvis edecekleri varit olahtı. İttihat ve Terakkinin bu devleti tamamiyle bir islâm devleti haline sokmaya çalıştığı bir çok fâil ile illele zahir iken bu İstiraya on cahil olanların bile inanmaya cağı şüphesiz ise de ehli teavine hiç bir suretle merden vermi-

mek vazifemiz olduğu için ihvanı cemiyetimizin bu hususta mütebassır davranması ve halkı tenvir ve ıslah etmesi lâzımdır deniliyordu.

1332 kongresinde verilen kararlar şunlardır:

1 — Meclihati islâmiye teşkilâtının necri diyanete ve ilâyi islâmiyete bitamamihâ hadim olacak surette tevzi ve istikmalını ve medarisin bu maksat dahilinde ıslâhına dair kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır.

2 — Meclihati islâmiyenin vezâif-i diniyesine muktazi olup doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği muhasasatın evkaf nezareti tarafından meclihati islâmiyeye itası ve müceessatı diniyede müstahdem memurların meclihati müfârihileyhâc nâsı ve azıl odilmesi zımında kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır.

3 — Kuvvai kazâiye münhasıren adliye nezaretine mevduktur. Binaenaleyh bîcümle teşkilâtı kazâiyenin adliye nezaretine rapı ve ihkâkı için kanun teklif olunacaktır.

4 — Teşkilâtı mulkiye adetleri tezyit edilmek üzere vilâyet ve kaza ve nahiye namı ile şahsiyeti hükmiyeyi hâiz olmak üzere bir veya müteaddit karyelerden teşkil edilecektir.

5 — Vahdeti idarenin temini için evkaf nezaretine mecbut bulunan mekâtibi umumiye, maarifî devlet bütçesinden teaviye olunmak üzere maarif nezaretine nakdedilecektir. Doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan mekâtibi vakfiye mekâtibi husuniyeden madul olmakla bu hükümden müstesnadır.

Ziya Gökalp Tanınla neşrettiği dokuz makalede bu beş maddayı sıralı ve ıstılahî tefsir ve ızahlı etmekte idi. Bu makalelerde bilhassa şu cümleler dikkat gözüne çarpıyordu.

«Adliye nezareti (umuru kazâiye) nezareti olduğu için alelûmum teşkilâtı kazâiyenin merkezî nezarete rapı ve ihkâkı lâzımı olduğu gibi meclihati islâmiye de (umuru diyanîye) nezareti olduğu için alelûmum müceessatı diniyenin idaresi de meclihati ulıyaya tevdi olunmak lâzımdır...»

Umuru diyanîye: itikadat ve ibadat namıyla iki kısımdır.

İbadetler her mahalde eda edilmekle beraber, cemaatle icrası iktiza edenler bilhassa camilerde eda edilir. İtikadların ruhlarında tesisi ve şer'î ibadatin talimi ya ilim tasikile yahut hal tarikâledir. İlimin merkezi talimi medreseler, halin mektep terbiyesi tekkeleerdir. Binnemalrüh (cami, medrese ve tekke) meşihatı islâmiyyenin idare edeceği üç mühim müessesesi islâmiyedir.

Şimdiye kadar bu müesseseleri idare eden evkaf nezareti idi. Evkaf nezareti bir nevi (malîye nezareti) olduğundan bunların yalnız ciheti maddîye ve malîyesini tanzim edebiliyordu. Ciheti ilmiye ve terbiyeviyesi mühtemel kaçıyordu. Bu müesseselerin idaresi meşihatı islâmiyyeye intikal etmekle umuru ruhanîyede yeniden bir inkısal ve intizam husule gelecektir.

Bu kararlar ve bu neşriyat üzerine hükûmet kanunları değiştirilerek evkaf meşihatten ayırdı, şer'î mahkemeleri milliyeye devretti ve Hâzîri efendi de bu icraatı kanunîye muhalif gördüğü için istifa edip çekildi. Emsen cihan harbi de olanca giddetle devam ediyordu. Bu takdirce nezarette kalan da imarat namına bir şey yapamıyacaktı. Nitekim kendisinden sonra bu makama getirilenler de bir şey yapamadılar.

Harbin mağlûbiyetle neticelenmesi ve itihaf ve Tarakki firkasının hükûmetten çekilmesi üzerine yerine geçen Hürriyet ve İtilâf firkası ilk iş olarak yine bu meselelerle uğraşmaya başladı ve ilk hamlede şer'î mahkemelerin adliyeden ayrılıp yine meşihata raptına teşebbüs etti. Ziya Gökalpın hakkı vardı. Şer'î mahkemelerin tekar meşihata bağlanması için neşrolunan kanunun esbabı mucibe mazbatasında - yazan Fîmalîli Hamdi efendidir - bilhassa şu cümleler dikkati çeker:

« nihayet mahakimi şer'iye bûabütün ifedilmek istenildi ve bunu temin için evvelomirde adliye nezaretine raprı ihdas edildi....

Fikri inkılâp bütün mahakimi ihata ve dinî temsil eden mahakimi meşihatten ayrılmakla ahkâmı esbîti şer'iyyeden de ayrılıp imanen ibka, manen ilgaya girdi...

Aynı zamanda din ve periatı islâm için memlekette söz-
den başka hiç bir kuvveyi teyidiye dahi bırakmıyordu. Bunu
Fransa dahi yapmamıştı. »

Halbuki Ziya Gökalp meşihatın ve evkafın 1332 den son-
ra aldığı şekli de sonraları beğenmez olmuştu. Anlaşılan 1332
de bu müesseselere verilmek istenilen şekil bir tecrübe mahi-
yetinde imiş. Birdenbire daha ileri gidilmeğe korkuluyormuş.
Sonraları bir çok telkinat ve neşriyatta daha bulundu. Meşih-
at, medrese, Üniversite, evkaf, kadın ve aile meceleleri hak-
kında bu Türk mütefekkirinin neler düşündüğünü bize 1918
de bastırıldığı Yeni Hayat adındaki manzum eseri gösteriyor.
Bunlardan vakfa ve mevzuumusa taallûk eden ikisini aynen
okuyacağım.

Vakıf

Her vakıf bir bîda şahi hükümeti
Bu diyarda defigemesi bir husmet
Niçin bilmem dîrâstın verilmiş
Neden böyle bir (dîr) emri verilmiş
Baba demiş: «Oğlum istai bu mah
Çalışma soyumun hiç bir dalı
Bu lîkirden doğmuş bütün vakıflar
Manastıra denmiş bütün vakıflar
İslâmiyet ıhtisâsten ruhbenden
Harabeles mahrum kalmış umrından
En azimli bir milleti bu bîda
Biri devlet yapan değil tarihî

Var kanunu, memurları bütçesi
Mazakibi bir ilânın pençesi
Düzişleri öklenn eline
Yunluyı seven bu Türk iline
Vakledayın kalın damı soyunda
Yapanlar hep nimette, doyumdaki
Yapmış halkı tevekkülçü, kadere
Ki beklerler ahiretten bahare
Vakıf ona sahipliği öğretmiş
İmaratlar tenbelliği bîretmiş
Kılmış böyle irademi kuturum
Ben tekkede müşpis, vakfı görürüm

Bütçe Balığı

Bir devletin olması iki hazinesi
Meclisten her meşvuriyet emri
Ya her vakıf bir husul bütçesidir
Bu bütçeler şahsiyeye verilir
Yahut denir vakıfların yapıları
Baytalmala şerh evkaf emelidir
Her vakfın yeti vilâyeti âmman
Her de yokken vilâyeti âmman
Ardı devlet alacaklar mülke
Şahi vakıf bunu eder ilhan

Bir evkaf otakim baytalmalı
İki bütçe edilemez tarihî
Evkaf adlı bir hazine bulunmaz
Mebusanda artık teadik olunmaz
Vasifeler hep hükümet ipidir
Yer yüzünde iki devlet birleşir
Evkaf artık bir neşret kaleması
Bakırdır onu toptan alması
Denilmeli husuldir vakıflar
Yahut onu altı olan yeti yutar

İfti Ziya Gökalp'in vakıf hakkındaki ikinci kanaati budur. Halbuki Ziya bu kanaatinde de durmamıştır. Onu biraz sonra anlatmak üzere daha evvel burada tasahhif edilecek mühim bir nokta görüyorum. Vakıf tesisi için şimdiye kadar üç muhtelif nazariye olduğunu öncekileri söylemiş ve bunlar üzerinde haylice durmuştum. Ziya Gökalp bir dördüncü nazariye daha ortaya atıyor ki o da (evlâdın kendisine kalan malı satmaması için babanın daha yaşarken o malı vakfetmesi) dir. Bu söz ilk defa olarak Ziyadan itililiyor. Bilmem taklike ve mübâkaşaya değer mi? Buraya kadar vermiş olduğum müdelkel ve tarihi izahat bu dördüncü nazariyenin varid olmadığını, hatta olamayacağını göstermiştir sanırım.

Ziya Gökalp'in bu manzumede (vakıf, nahiye verilmelidir) dediğini görüyoruz. Daha evvel, yani 1332 de Türkiye'de nahiye teşkilâtına lüzum gösterdiğini de biraz evvel söylemiştim. Nahiye burada komün mukabil, yani belediyedir. Fakat evveke söyledim, bunun böyle olduğunu, bizim idarecilerimiz bir türlü kabul etmek istemezler. Nahiyeyi mülki taksi-mattan saymakta ısrar ederler.

Vakfın nereye verileceğini 1918 de oldukça tereddütle söyleyen, yani ya nahiye yahut hükûmete diye iki yer gösteren Gökalp 1922 de ve Cumhuriyet devrinde son fikrini bakınız belediye lehine ne kadar açıkça söylüyor. Diyor ki:

«Türk köyleri biraz komün olduğu halde maatteessüf şehirler henüz komün mahiyetine girememiştir. Halbuki Avrupa'da komün hayatı iptida şehirlerde başlamış, sonra şehirlerden köylere sirayet etmiştir.

Şimdiye kadar Türkiyede şehirlerin birer komün haline girememesi sebepsiz değildi. Her şehirde Fransızların (Communité) adını verdikleri mezhebi cemaatlar vardı. Her cemaat hususî vakıflarla dinî bir komün hayatı yaşıyordu. Zaten cemaat demek dinî bir komün demektir. İşte bu dinî komünlerin biri birinden müstakil bütçelere, mekteplere, hastahanelere, imaretlere malik olması, hepsinin birden müstarek birşehir hayatı yaşamasına mani oluyordu. Filvaki her şehirde kanunun

vücade getirdiği bir belediye teşkilâtı mevcuttu. Fakat cemaatlerin hususî hayatları için hakikî bir belde (cité) olmasına mani oluyordu. Hiç bir şehirde hatta İstanbulda bile tam manâ ile bir belediyenin vücade gelmemesi bundan dolayıdır.

Muhtelâ İstanbulu ele alalım. Su bendeleri, çeşmeler, imaretler, hulkân belediyeye taallük eden ne kadar tesisler varsa hep evkafa yani cemaatlara aitti. Şehremanetile Evkaf nezareti ve patrikhaneler arasında mücadeleler hiç ekserik olmazdı. Sair şehirlerde de belediye ile vakıflar ve cemaatler arasında aynı uğraşmalar mevcuttu.

O halde şehirlerin biter belde halına girmesini, her şehirde bir belediye, bir komün tasnîdünün uyanmasını temin için ne yapmalı? Bunun yegâne çaresi vakıfların mürakabesini belediyelere tevdi etmektir.

Vakıflar biter muayyen hizmetin vilâyeti hususî tarafından ilân için vazedülmüştür. Vakıflara ait vilâyetî hususîyi halâz olan kimselere (mütevelli) namı verilir. Mütevelliler; vakıfların müdürü olmakla beraber vilâyetî âmmenin mürakabesi altındadırlar. Fakat vilâyetî âmmenin üç derecesi vardır. Devlet, Vilâyet, Nahiye. Mütevelliler, vilâyetî âmmenin bu üç derecesinden hangisinin mürakabesi altında bulunmalı? Devletin mürakabe beyeti olan Büyük Millet Meclisi her kâsanın hususî vakıflarıyla uğraşamaz. Vilâyet yahut Liva meclisi umumileri de her kâsalaya ait vakıflarla meşgul olamaz. Vakıfları mürakabe edecek vilâyet âmmenin vakıflara son derece yakın olması lazımdır. Bu en yakın vilâyetî âmme dairesi ise (nahiye meclisi) dir. Şehirlerde nahiye (Belediye) namı verilir. O halde vakıf işleri hatta bütün cemaat meseleleri şehirlerde belediyelerin, köylerde de nahiye meclislerinin mürakabesi altına konulmalıdır. Fikrimize göre evkafı mühlaka meqrutun lehlerine nasfolunmak üzere yine mütevellileri tarafından idare olunmalı. Fakat bu mütevellilerin mürakabesi evkaf müdiriyetinden alınarak belediyelere, nahiyelelere tevdi edilmelidir. Evkaf marbutasının idaresi ise doğrudan doğruya şehirlerde belediyelere, köylerde nahiye meclislerine ait ulmalıdır. Vakıfların yalnız vilâyetî âmmesini değiştirmekten ibaret

olan bu inkılâp sayesinde hem belediye, hem de vakıf işleri karışıklıktan kurtulur. Çünkü evvelâ belediyeye ait olması lâzım gelen su binaları, çeşmeler, hastahaneler, imaretler ilâli umumiyetle belediyenin eline geçmiş olur. Sanayiye belediyenin yahut nahiyenin müntehap his meclisi bulunduğundan işler doğrudan doğruya halkın mürakabesi altına geçmiş olur. Halkçılık usulünde her iş halkın müntehap vakilleri tarafından idare yahut mürakabe olunmalıdır.

Mülkânı memleketimizde şehirlerin hakiki birer belediye mahiyetini alabilmesi için yegâne çare vakıfların mürakabesini nahiyelere tevdi etmektir.»

Türkiyede hükümet pekli Cumhuriyete çevrildikten sonra dinî bir müesseseye sayılan evkaf idaresinde de esaslı bir ıslâhat yapılacağını, hatta bu idarenin bütübütün kaldırılacağını herkes biliyordu. Yalnız kabineye dahil bir nezaret olan bu idare umumî müdürlüğe tahvil edilip idaresi evvelâ meşihatın yerine geçen şerîye vakâletine bağlanmıştı. İhtiyâk emelleri kabul edilip şerîye vakâleti kaldırıldıktan ve yerine diyanet işleri teşliği ihdas edildikten sonra da idaresi bu vakâlete verilmmişti. Bu yeni şekilde evkaf 12 - 13 sene daha yaşadı.

Fakat bu müddet esnasında tedricen his çok vakıf vazifeleri evkaf idaresinden alınıp çoğu tabii mahibi olan belediyeye verildi. Meselâ 1926 da vakıf su tesiatının belediyeye devri kabul edildi. 1930 tarihli belediye kanunıyla mezarlıklar, namazgâhlar, çayırar, arsız yerleri belediyelere devrolundu. 1924 de tevhidi tedrisat kanununun negri ve tekkelerle medreselerin kaldırılması hakkındaki kanunla da medreseler, tekkeler ve sıbyan mektepleri hususî idarelere - İstanbulda belediyeye - kütüphanelerle tarihî kıymeti olan türbeler maanile, hastahaneler Şehîye Vakâletine, fazağ ve intikallerden alınan vakıf hasılatı Maliyeye verildi.

Bununla beraber evkafa bir türlü son ve kat'î pekli verilemiyordu. Bunda en büyük âmil hüsbütün kaldırılması ve vazifesinin imadlanile, akarlaile birlikte belediyelere devri mevzuuhâsı olmasıydı.

Acaba Avrupadan getirilen mütehasas vaziyeti nazir giridü? Neler teklif etti? O da evvelkiler gibi belediyenin hakkını

teslim etti mi? Hakikaten merak edilecek bir mevzu ve tam yrinde sorulacak bir sual.

Hemen öylelikle ki levizeli mutchassıs da vakıfların belediyeye andiyetini itiraf ve kabul etmiştir. Fakat o da Salt Papa gibi derhal üçü oderek belediyeğe verilmeyip ayrı bir idarenin teşkiline lüzum göstermiştir. Belediyeğe birşey vermemek için onun bu türlü işlere kabiliyet ve ehliyeti olmadığı, nasılsa verilenleri de yüzüne görüne buluşturduğu her zaman söylenirdi. Garip ki levizeli mutchassıs ta gelir gelmez bizim belediyelerimizin bu halini öğrenivermiş. O da Salt Papa gibi ihtiyatlı idareci kelâm etmiştir. Tanzim ettiği lâyihanın esbabı mucibe mazbatasında bakınız neler söylüyor:

«Eski hukuk cari iken tesis edilmiş olan vakıflar ılgı ve bunların emvalini, badema tenislerin icrayı maksadını temin edecek olan nahiyelere tevdi etmek gûphesiz meselenin en basit sureti halli olurdu.

Vakıf mallarının idaresi memnuniyetbahi olmasu itibarile bu tedbir gayanı teveciye değildi. Halbuki evkafın idaresi mahkematı âmmeye merbut olmasu itibarile halihazır sisteminin tadilini mucip olmayacak surette memnuniyetle kusunulurdu. Bundan başka son zamanlarda yapılan tecrübeler yukarıda mevzuubahı olduğu surette hareket etmekti katıyen teşvik etmemektedir. 1926 tarihli bir kanun ile Evkafa ait bu tevzidi hizmetleri onlara müteallik bütün mallarla belediyelere veya heyeti ihtiyarekire tevdi edildi. Bu nahlın neticesi olarak bugün bir maksadı âmmeye için istimal edilmiş olduğundan tamamlı sayı olmuştur. Şayanı teessüf olan bu keyfiyet önünde bilâmübaleğs denilabilir ki vakıf malları en iyi surette evkafın elleri arasında muhafaza edilmektedir. Zikredilen tecrübelerden istifazatı şunu demek mahal vardır ki eğer varı kanunun kuvvetli bir sebep olmasın vakıflar üzerine el atarak eşhası ealisenin menafii âmmeye için tesisler ıddas etmek arzusu gûphesiz ilalebet felce uğramış olacaktır.»

1935 de çıkan 2762 numaralı kanunla şu esasları kararnı: da söylediğim zamandan iki gün evvel yani 13 ikinci kânun 1936 den itibaren evkal idaresi bürbütün kaldırılmadıysa da

mali bir müesseseye haline getirildi. Şimdi yalnız mabedlere evkafca bakılmaktadır. Fakat bütün dünyada olduğu gibi Türkiyede de kabul ettiğimiz garp medenî kanununa göre mabedlerin mercaı da belediyelerdir. Cumhuriyet hükûmeti yakın zamanda layıklık icabı olarak bir halk müessesesi olan mabedleri de belediyelere devrettiği sırada bunları idare ve imar için vakfın akarı ve iradlarını birlikte vermek suretille belediyelerin fakih bütçelerini kabartacağında şüphesiz yoktur.

Buraya kadar, ilmi, mantıklı ve tarihî bir tarafa müdafaa ve isbat ettiğimi sandığım evkafın belediyeden ibaret olduğu fikrini evkafçıların kabul ve teslim edeceğine ihtimal vermem. Ancak her şeyin bir istisnaı olacağı gibi evkaf memurları arasında da ilk defa bu mevzuu ortaya atan Setki beyin fikrini son olarak yine bir evkaf memurunun da kabul ve tasdik etmiş olduğunu davaya bir delil olarak söylemekle aynı zamanda bir kadışınasılık göstermek isterim.

Şimdi İstanbulun Galata ve Beyoğlu cihetlerinin evkaf müdürü bulunaa Abdulhalim Bakının 1935 senesi İsmail paşayın münaazabetile «Evkaf yönetkese adile baadımuy ve ziyaretçilere dağıtmış olduğu çok küçük bir bezgürde görülen şu sözleri bilhassa kayde deüer:

«Evkafı iyice tanımamış olanlar vakıflarla «ürbanizme» arasında belki bir münaazabat bulamazlar. Türk vakıfları tamamiyle «ürben» ihtiyaçlardan doğmuş bir vasıktır. Uzun asırlar cenazelerinin ihtiyacı olan yollar, köprüler, pehizlesin suları, genel toplantı yerleri, hamamlar, hastahaneler, kimsesizler ve duy-kunler için bakım veya barınma sınıfları, yas ve kıy ağınakları, açlara ekmek ve ısrak çorba veren sosyal teşkilâtın vakıflar bugünkü «ürbanizme» bir esası olmuştur.»

İşte benim de buraya kadar söylemek, anlatmak ve müdafaa etmek istediğim bu idi. «İhtaki haki» denilebilecek olan bu ilâdeden sonra artık bu mevzuada söyleyecek söz kalmadı. diva isbat oldu diyebilizim.

Biraz evvel bahsettiğim kanunda bir de vakfın (tasfiye) nine ali kısmı var. Bu tasfiye işi mali bir meseledir. Taccatlar

İstihlakları araziyi kendi öz mülkleri bilerek bunları halka kiraya vermişler ve aldıkları kiralari - ki şimdiki emlak vergisinden başka bir şey değildir - yaptıkları imaretlere tahsis etmişlerdir. Meselâ İstanbulun Galata, Şişli ve Beyoğlu cihatindeki toprakları Fatih'in oğlu ikinci Beyazıt kendi imaretine vakf, yani tahsis etmiş. Aşağı yukarı 500 senedenberi orada oturanlar Beyazıtın kiracılarıdır. Evkaf istisnalarından bir (icazet-i vacibe) vardır. İşte tam yerinde bir tabir. Şimdi bu kanun böyle beş yüz sene süren uzun kiracılığı kaldırarak herkesi doğrudan doğruya mal ve mülksahibi yapmak istiyor. Fakat beş yüz senedenberi verilen kira kâfi görülmemiş olacak ki, bundan sonra işliyecek yirmi seneliği daha beş taksiitle alınıp nihayet on sene içinde (vakıf sistemi) Türkiyede bütünü kaldırılacaktır. Şu halde bu günkü yeni evkaf idaresi on sene daha yapıldıktan sonra ebediyen tarihe kâğıttır. Bu bizim mevzuumuza dolayısıyla temas ettiği için bu kadar izahatla iktifa ediyorum.

Ancak şunu ilâve edeyim ki: Hamade paşanın tahminine göre istilâdel yahut tasfiye sonunda evkafın eline geçecek para bu günkü reyile 75.000.000 lira tutar. Halbuki tasfiye neticesinde alınacak bedel son yirmi senelik evkaf vergisidir. Belirli arızına isabet eden Hamade paşanın düşündüğü gibi vasatî kıymeti değildir. Evkafın senelik varidatı ise 2,5 - 3 milyon lira kadardır. Bunun yarım nihayet bir milyon lirası evkafın ırad ve akarı karşılığı olarak çıkarılır ve kalan 2.000.000 lira 20 ile zarp edilirse on sene sonra evkafın eline 40.000.000 lira geçecek demektir.

V

Şehirlerin idare tarzı: Ferdi hakimiyet

Tanzimattan önce şehirlerin idaresi tarzı da (Ferdîyet) üzerine kurulmuştur. (Kadı) denilen memur şehrin mülki, beledi ve adli işlerinde münferit bir hakim idi. Arap dilinde (مر) cemaat manasına da geldiğine göre bundan yapıldığını zannettiğim (مر) tabiri; bir cemaatin, bir topluluğun başına geçmek, onları idare etmek, onlar üzerinde hakim olarak aralarındaki davaları kesip atmak gibi manaları haiz olmak lâzımgelir. Bu itibarla kadı, reis yani cemaat başı veya hakim demek olur.

Ever; tanzimattan önce şehirlerin idaresinde tek başına hüküm süren ve binnetice hükümet işini de, belediye variselerine de münferiden gören, zabıtaya emirlik eden ve aynı zamanda adalatı tatbik edleyen bir lord, bir tek memur vardı. O da (Kadı) idi.

Kadılık teşkilâtı biz Türklere Arap İslâmlardan geçmiştir. Cerci Zeydanın medeniyeti İslâmiye tarihinden öğünüyoruz ki: halk arasında çıkan ihtilafların halline mahsus memuriyet demek olan (Kaza) pek eskidir. Çünkü insan ta ilk varlığından itibaren kendisiyle diğerleri arasında çıkan ihtilafları hal ve fasl edecek diğer bir zata ihtiyaçtan müstağni olmamıştır. Kabilelerin kadıları onların en akıllıları ve büyükleri idiler. Bunlar aynı zamanda o kabilelerin hükümdarları ve emirleri idiler. Bir insan akıl ve kuvvetçe mümtaz olunca kabilenin hâkimi ve kadısı kesilerek kabile arasında telhaddü edən davaları hal ve faslederdi. Bedavet devrinde bulunan bütün insanların hali böyle idi. Araplar dahi cahiliye zamanlarında o kabile idiler. Akıl ve nüfuz ile tafarrüt eden büyüklere ve akıllılara davalarını arzederlerdi. İslâmlıktan evvel bu kabil kadılarından bir çok zatlar ıstıhar etmiştir.

İslâmlıktan kadılık işini ilk defa üzerine alan bizzat hazretti

Muhammet idi. Daha sonra gelen halifeler bu vazifeyi deruhte ettiler. Çünkü hâzır da hilâfete dahil vazifeler cümlesinden-
 dir. Bu sebepten sadri islâmîda hilâfet makamına geçen zatlar
 doğrudan doğruya bu vazifeyi deruhte ederler ve başkalarına
 hâzır etmezlerdi. Daha sonra islâm devleti genişledikçe ve iş-
 ler çoğaldıkça halifeler gerek hilâfet merkezinde gerek vilâyet-
 lerde kendilerine vekâleten halkın davalarını görmek için mah-
 sus memurlar istihdamına mecbur olmuştur. Bu yolda me-
 murlar (kadılar) tayin eden ilk halife (Ömer) dir.

İslâmîlığın ilk zamanlarında kadının vazifesi hasınılar ara-
 nında çıkan davaları görüp halletmekten ibaret idi. Daha sonra
 halifelerin sair işlerle meşgul olmalarına mebnî hal ve mevki
 icasına göre kadılar sair bir takım işlerle de uğraşmaya başladı-
 lar. Kadıların görecekleri vazifelere mecnunlar, yetimler ve
 müsliselerden ve aefahat erbabından mahcur olanlara ait emva-
 le, islâmların variyetnameleri, vakıfları, velilerin bulunmadığı
 zamanlarda dul kadınların evlendirilmesi işlerine bakılmak
 gibi müslümanların hukuku umumiyecinin hüsnü ceryanını
 temin etmek vazifeleri ilâve olundu. Daha sonraları yollar
 ve yapılar işleri, şahitlerin tezkiyesi, erbabı vukufun ve naip-
 lerin hallerini tahkik de kadılara ait vazifeler arasına girdi. Ve
 daha sonraları altın ve gümüşün ayarına, ölçülerle tartılma-
 doğruluğuna bakmak işlerini de aldılar. Bu suretle kadılık me-
 muriyeti son derecede geniş ve çok vazifeleri havi bir memu-
 riyet oldu. Yine anlaşıyor ki bu memuriyet her aırda aynı ge-
 nişlikte ve ehemmiyetle olmayıp devletlerin değişmesiyle kadı-
 ların vazifeleri de artar veya eksilirdi.

İslâm memleketlerinde hükûmet Arap olmıyanlara intikal
 edince kadının vazifeleri yavaş yavaş davaların tasline
 ve ahkâmı şahsiye hakkında hüküm itasına inhisar etmişti.

Kadılık memuriyeti bir rafa varıldığı zaman o zat bir alay
 ile şehrin camilerine götürülür ve orada tayinine dair olan (Be-
 rat)ın okunma merasimi yapılır. Bundan dolayıdır ki ilk za-
 manlarda kadılar davaları halletmek için camilerde otururlardı.
 Davacılar kadınların yanlarına gelerek davalarını anlatırlar ve
 hallettirirlerdi.

Osmanlı devleti Araplardan ziyade bir İslâm hükûmeti olduğu için kadılık teşkilâtını olduğu gibi değil hatta daha fazlasıyla almıştı. Buradaki Yeşil ve Yıldırım camilerinin yapılaşmalarının camilerde dava görecektir bir şekilde oluğu da bunu gösterir.

Kadılık teşkilâtı bu suretle bütün İslâm âleminde kabul ve tatbik edildiği gibi yedi asır kadar İslamların hüküm sürmüştü oldukları İspanyada Araplar orayı terk ettikten sonra dahi devam etmiş olduğunu Larusun 19 uncu asır idariyonesinin komün maddesinde İspanyollara ait olan şu fıkralardan anlıyoruz.

«İspanyada komünlerin yazılı bir kanunu olmadığı halde komünler kendi kendilerini idare ederlerdi. Kesirülâza bir belediye meclisinin muavenetile her sene yeniden intihap edilen Alkalde zabite, adliye, maliye velhasıl komünün bütün işlerini görürdü. Hükûmeti merkeziye askeri ve siyasi bir vali tarafından temsil edilir. Fakat bu memur idareye ve kanunların tatbikine filen müdahale etmezdi.»

İşte görülüyor ki İspanyollar bile Arapların kadılık teşkilâtını olduğu gibi alarak uzun müddet yapmışlar hatta Arapların (قاضي) kelimesini bile (Alkalde) diye aynen dilarsına alıp bu kelimeyi değiştirmeye bile lüzum görmemişlerdir. Bu gün bile İspanyada belediye reisine (Alkalde) denilmesel bu müddecaya delildir. Hülâsa Osmanlı idaresinde kadı hem mülki yahut idari hem adli yahut kazal hem de beledi yahut mahalli iktidar ve salâhiyeti üzerinde tophyan bir memurdu. Daha açıkcası tanzimattan evvel hükûmet işleri de belediye işleri de adli hakimlik te bir tek adamın üzerinde bulunabiliirdi. Şöyle-

Kadı ola davacı, muhsir dahi şahit

Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet?

Baynı bu tarzdaki hakimliğin pek te iyi olmadığını gösteren vesikalelerdendir. Kadı, hükûmet tarafından muayyen bir müddetle bir veya bir kaç sene için tayin olunur. Gittiği yerde müddeti bitince hırakıp İstanbula gelir biraz sonra buradan başka bir şehre gönderilirdi.

Osmanlı Türklerinin bu idare tarzı Almanların halâ tabii etikleri belediye sistemine benzer. Bugün Almanyada belediye reisleri on iki sene kadar uzayan muayyen bir müddetle tayin olunurlar, o müddet o şehirden biterse temdit ederler ve icabederse reisi o şehirden kaldırıp başka bir şehre göndererek memuriyeti kaydı hayat partile de uzatılır. Osmanlı idaresinde kadı ne hükûmetten, ne belediyeden maaş almaz bilâkis kendisi hükûmete para verirdi. Kadılar gittikleri şehirlerde kendilerine tahsis olunan arpaşlıklarla, davarlardan aldıkları harçlarla ve kapı altı hasılatlarla geçinirlerdi. Osmanlı kadılığı bir çok cihetlerden İngiliz belediye reisiğine de benzer. Şimdi bile ingilterede meselâ Londrada belediye reisi aylık almaz ancak masrafları verilir. Belediye reisi Londonun Siti denilen kısmı dahilinde zabitanın amiri, Senpol kilisesinin emini, şehir maliyesinin murakibi ve şehrin baş hakimi, cinayet mahkemesinin son azası, hatta Londra limanının amirahıdır.

Arapların ve islâmların kadılık teşkilâtının bu suretle garbin en müterâkki milletlerinkine benzediğine haklısın bunların hepsinin menşei Roma hukuku olmak gibi bir şey aklı gelir. Bu tetkike değer bir mevzudur. Erbakı bunu yapmalıdır.

Kadı şimdiki hukukî tabirle adliye işlerinde (Hâkimi münferit) idi. Yanında ne muavinleri ne istişare edecek arkadaşları (aza) ne de halkın hukukunu müdafaa edecek müddei umumî yoktu. Tam manasile hakimi münferit.

Kadının belediyecilik cephesinde en çok meşgul olduğu iş şimdi belediye zabitanının bakmakta olduğu esnaf işleri namı yahut azamî fiyat keyfiyetleri idi. Kethüdalarını esnaf kendileri aralarından seçerler fakat kadı memuriyetini tasdik etmeden kethüda iş göremezdi. Esnafın aralarında çıkan ihtilafları kadı hal ve faalderdi. Belediye tenbih ve yasaklarına aykırı hal ve hareketleri görülenleri kadı cezalandırırdı. Yenilecek ve içilecek şeylerin bolluğuna ve ucuzluğuna, bunların hükûmetin emirlerine ve konulan parsha uygun surette satılıp satılmadığına kadı bakardı. Bu türlü işlerde de kadı fikrinde ve icraatında tam bir istiklâl sahibi idi. Kadının yanında (Muh-

tezrip) yahut (ihtisap ağası) denilen bir belediye memuru bulunur ve bunun maiyetinde de 56 belediye zabitanı memuru çabıyordu. Kadının enafa verdiği cezaları halba ve enafa bu memurlar tatbik ederdi. Şu halde kadi belediye zabitanının da amiri demekti. Kadi at üstünde sık sık çarşayı pazarı teltiğe çıkar ve ihtisap ağası 56 kişilik maiyetile birlikte Kadının rikâbında giderdi. Kadı teltik sırasında çarşıda kabahatlı bir enaf görse derhal sokak ortasına yatıp salaka değnek ile ihtisap ağasına döğtörtür, ekruk veya hamur ekmek çıkaran lincelerin fırtınasıyla üzerinde kulaklarından çivilediği de olurdu. Yalnız iki kısım enafa Kadi doğrudan doğruya bu tarafa ceza veremezdi: biri bağına yeşil sarık saran ve emir denilen kimseler, diğeri yonıçeri oldukları halde çarşıda enaflık eden zorbalı idi. Emirler, sarıklınınin delâlet ettiği şerefetlerine hürmeten sokak ortasında değil kapalı yerlerde cezalandırılırlar. Yonıçerilere bunlar da yapamayıp ağalarına teslim edilir. Yonıçeri ağası da bu türlü enafı suçlarının derecesine göre ya Rumeli hisarına hapsedilir yahut Kilidilbahır kalesine gönderirdi.

Biraz evvel kadılık teşkilâtının islâmlara Romalılardan geçmiş olduğunu zannettiğimi söylemiştim. Bu zannımı kuvvetli gösterecek bir delile meghur Fransız coğrafyacısı Elize-reklüster temadûf ediyoruz. Elize-reklüs: şarktaki Roma hükûmetinin şehre idaresi tarzından bahsederken tarif ettiği şehrimini mülûmanlıktaki kadıdan başka bir şey değildir. Onunla Türkleri Araplardan kadılık ve Bizanslılardan şehriminliği teşkilâtını almış ve tatbik etmiş olmakla beraber enaf işlerini bakmayı şehriminlerine vermeyip kadıların üzerinde bırakmışlardır.

Celâl Nuri'nin (Rum ve Bizans) adındaki eserinde Elize-reklüstten naklen deniliyor ki:

«Hükûmet; sanayi kendi tarafından mürakabe edilir bir takım inhisar loncalarına tefrik etmeğe muktedir oldu. Enaflık memuriyet haline geldi. Loncaların en büyük amiri şehrimini idi. Bu memur imparator namına hareketle bütün sanayi

erbabını tazyif ve mukarreratı tebliğ ve mücazâtı tayinle mükelletti. İbtidai maddeleri satın alır, usulü imalini kararlaştırır, kâr ve yavmiyeleri tayin ederdi. Bu şehrimini herkese serbestli teccesüs hakkını da vermişti. Taki işler yolunda gitsin.

Musaderci emval, sakal ve saçın tıraş edilmesi, kıbağ, hapla gibi adı cezaların san'atı icra edememek ukubeti de ilâ ve olunmuştur.

İşte bizde bu işleri 1271 senesine kadar kadılar görmüş ve ancak o tarihten sonra kadılardan alınıp şehreminlerine verilmiştir. Kadıların ve şehreminlerinin gedik ve narh işlerine tıpkı Bizanslılar zamanında olduğu gibi karıştığını da biliyoruz.

İstanbul gibi büyük şehirlerde bir değil birden ziyade Kadı bulunurdu. Eski kitaplarda ve gazetelerde bir (Dersiadet ve bilâdi selâac) klipesine rast gelirsiniz. Dersiadet; İstanbulun anılan içindeki kumâ, bilâdi selâacden birisi Eyüp, diğeri Galata - Beyoğlu, üçüncü Usküdar idi. İşte İstanbulun bu dön bölümünde birer (Kadı) bulunurdu. Bunlar arasında İstanbulun sur içine tesaduf eden kadılığı ötekilerden üstün sayılarak onu diğerlerinden ayırt etmek için (İstanbul efendisi) denilirdi.

Kadılann bulundukları kazalar ayrıca nahiyelere; nahiyeler mahallelere tahsis olunmuş ve nahiyelerin başına (Naip)ler mahallelerin başına (İmam) lar tayin edilmişti. Meselâ yalnız İstanbul suru içinde 13 nahiye teşkil olunmuştu. Naip-ler bulundukları mıntakada kadının, imamlar da naibin muavini idiler. Bunların da oldukça hakkı kazaları vardı. Hatta Kapan denilen hallerde bile kadının birer naibi bulunurdu.

Vakıf işlerinin mürakibi, mütevellilerin amiri de kadılar idi. Mütevellilerin memuriyetlerini hükûmete izafeten kadılann taadik etmesi lâzım gelirdi. Mütevellilerin hesaplarını gören, onları vazifeye, vakıflann paralarını hakkile ilaya davet eden, dinlemesse ve yapmasa azil edip yerine başkasını tayin eden Kadı idi. Bir mütevellinin; vakfın paralarını iyi yapmadığı halktan birisi tarafından ihbar ve şikâyet edilse Kadı onu

dinler ve mütevelliyi sorguya çekerdi. Şikâyetçi İslâm dinine mensup olmasa bile dinlerdi. Ve kabını yapardı.

Osmanlı ülkesinde kadılık teşkilâtı tanzimat davasına kadar devanı etti. Tanzimatta 1255 (1839) Osmanlı hükûmeti garplılaştırmak istiyerek idarede merkezîyet usulünü tatbik ettiği ve İstanbulda nezaretler veya vekâletler yaptığı sırada merkezden vilâyetlere valiler ve kazalara da kaymakamları göndererek kadıların gördüğü mülki işleri kaymakamlara vermiş, ve az sonra adliye teşkilâtı yaparak adli işleri de kadılardan almış, 1271 de garbî takliden ilk belediye teşkil olunduğu sırada beledi vazifelerini de Şehizeminlerine verip Kadının üzerinde yalnız nikâh, talak, vasiyet, miras gibi aile hukukuna ve ahkâmı şahsiyeye taallûk eden işler bırakmıştı. Cumhuriyet devrinde ise bunlar da alınıp adliyeye verilmekle İslâm dünyasında 1350 sene kadar yaşamış olan bu teşkilât ebedîyyan tarihe kâğımış oldu.

İKİNCİ KISIM

Türkiyede azıklarn idare tarzı: patrikhaneler imtiyazı (Communaute)

Osmanlı Türklerinin tanzimattan önceki belediye sisteminin benzeri başka yerde bulunmayacak bir tarzda olduğunu ve ikilik göstermekte bulunduğunu yani Türkiyede tanzimattan önce val hükûmet; belediye işlerini kendi üzerine almayarak bu işleri görmekle tabiiyetini serbest bırakmış fakat onları İslâm olan ve ulâm olmıyan diye ikiye ayırıp ulâmların belediye işlerini ferde; İslâm olmıyanlarınkini cemaate gördürmüş olduğunu önceki söylemiş ve ferdî hizmetlerle ferdî muameleleri ve bunların aserile usulünü anlatmış ve en nihayet feidiyeti tamail eden vakıf üzerinde haylice durmuydum. Şimdi azıkların idare tarzından bahsedeceğim.

Bir bakıma göre Türkiyede Commune idaresi hem vardır hem yoktur diyeceğiz.

Bahılacak olursa dilimize yabancılıkla (nahıye) diye çev-

rilmiş ve idare taksimatımızda da altmış senedenberi öylece garpteğinin aksine olarak yanlış tatbik edilmiş olan komün tabirinde bir topluluk, bir cemiyet, bir cemaat manası, ferdiyet de ise teklik ve tek başına iş görüşü mefhumu vardır. Evvelâ istirdiden bir noktayı arz edeyim.

Fransızca Commune dilimize nahiye diye çevrilmiştir. Arap kamusu: nahiyeyi kenar, canıp, taraf, köşe tarzında teferrat ve izah eder. Bu tabirlere göre nahiye; vilâyet veya kaza merkezi olan şehir ve kasabaların kenar veya ücra köşelerindeki köylere ve yerlere denilmek lâzımgeliyor. Nahiye tabiri yeni değildir. İstanbulun alındığı tarihten beri kullanıldığını görüyoruz. Ta o zamanlarda şehir dört kadılığa; kadılıklar nahiyelere, nahiyeler de mahallelere ayrılmıştı. Meselâ İstanbulundaki Fatih, Eminönü kazaları yani surlar içindeki kısmında 13 nahiye bulunduğunu biraz evvel söylemiştim. Şu halde o zamanlarda şehrin bir köşesi, bir tarafı manasında olmak üzere önceleri bu tabir kullanılmıştır.

Fakat bugünkü mülki ve idari taksimatın ilk kademesi demek olan ve (Köy) den büyük (Kaza) den küçük bulunan idari cüz'ü tamme (Nahiye) demek doğru olamaz. Komünden avrupalıların kast ettikleri mana ile bizim teşkilâtımızda verdiğimiz mana arasında büyük fark vardır. Garplılar bugünkü belediye de komün diyorlar. Yahut başka türlü söyleyişle garpte komün; belediye teşkilâtından sayılır. Mülki teşkilâtın değil.

Ötedenberi bu noktayı yazılarımda ileri sürerek komün için dilimizde daha uygun bir kelime bulunmasını istirdim. Son zamanlarda komün yerine (Kamun) denmeğe başlandı. Böyle denilmesinin münasebetlerini ve sebeplerini öğrenemediğim için bir şey söylemeğe lüzum görmüyorum.

Fakat aşağıda vereceğim izahattan anlaşılacaktır ki Türkiye'de tenzimate kadar hem komün, daha doğrusu Communeu-té teşkilâtı, hem ferdiyet sistemi tatbik edilmiştir. İşte bu Türkiye'ye mahsus bir ayrınlıktır.

İslâm olmıyan Türk tebaasının belediye sistemini anlat-

mağa bağlamadan evvel; mahalli idarede bu türlü bir işliğin neden dolayı ihdas edilmiş olduğunu izah etme' lâzımdır. Ve bundan evvel de kimün hangi tarihte ne için ve nerelerde teşekkül etmiş olduğuna, ne kadar yapıldığına, sonu nereye varıldığına, ve bu günkü belediyelerle ne gibi münasebetleri, idareleri ve benzeri işleri bulunduğuna kısaca temas edilmek icabeder. Böyle yapılmazsa bu tezin müdafaası güç olacağı ve Türk belediye sisteminin kıymet ve ehemmiyeti anlaşılamıyacağı için bunlar hakkında bir kaç söz söylemek mecburiyetinde bulunduğumu anlıyorum:

Romalıların barbar dedikleri yarıktan gelen milletler Roma ülkesini istila ettikleri zaman İtalya yarım adasının cennetindeki dağlık yerlerle Adriyatik denizi kenarında ve adalar üzerinde bulunan şehirleri ve kasabaları işgal edememişlerdi. Bir de şimali İtalyada müstevlilerin zulmünden kaçan ve onlara boyun eğmek istemiyen bir kısım halk şimdiki Venedik şehrinin bulunduğu yerde, (Po) nehrinin denize döküldüğü noktaya gelerek orada köyler tesis edip yerleşmişlerdi. Bu köyler ve kasabalar - Roma imparatorluğu yıkılmış, müstevlileri de esasen tanımamakta bulunmuş oldukları için - hiç bir hükümete tabi değillerdi. Kendi başlarına kalmışlardı.

116 ada üzerinde kurulmuş olan bu tarz köyler Milâdın 697 inci senesinde birleşerek müsterek bir idare tesis etmişler ve kendi taraflarından seçilmiş, (Toj) adı verilen bir bağbuğun idaresi altında toplanmışlardı. Osmanlı tarihinde (Venedik Cumhuriyeti) adını taşıyan bu birleşik kuvvetlerle Türkler anırlarca münasebette bulunmuşlardır. (Ceneve) de teşekkül eden komünle de Türklerin münasebetleri, harpleri pek çoktur, dilimizde halk arasında eski asırlardan bahsedilirken (Cinevizden kalma) denilmesi bundan ileri gelir. Yani eski Türkler şimdiki İtalyanlara, yahut eski Romalılara (Ceneviz) diyorlardı.

Daha sonra şimali İtalyadaki (Milano) gibi belli, bağlı şehirlerde ister istemez hakimiyetini tanıdıkları müstevkilerin mahalli idarede kendilerini serbest bıraktıklarını, yani dahili ve beledi işlerine karışmadıklarını gördükçe bu türlü işleri ken-

di üzerlerine alıp müstareken idareye başlamışlardı. Ve bu suretle oralarında da Venedik derecesinde serbest ve müstakil olmakla beraber - müstarek bir idare teşekkül etmiş oluyordu.

Komünün bir umumî meclisi, bir reisi, iki konsülü yani reisi sanisi, bir icra komitesi yani daimî encümeni vardı. Şehirde sakin olanlar sınıf farkı gözetilmeksizin şehir meclisine aza seçimine iştirak eder ve kendileri de aza olabilmelerdi. Yunanlıların cité ve Romalıların municipale idarelerinde olduğu gibi şehir idaresi yalnız asalet ve papas sınıflarının elinde değildi.

Şehri müdafaa vazifesi de sekensinin hepsine birden düşerdi. Yani nakerlik şerefinden istina edilmiş kimse yoktu.

Komün meclisinin hakkı kazası da vardı. Ve tabiidir ki şehir idaresi için halktan bir vergi de alırdı.

Aradan çok geçmeden komün teşkilâtı İtalyanın her tarafına yayıldığı gibi eski Roma ülkesinden olan Fransiya İspanyaya, İngiltereye ve Almanyaya da geçti. Fakat bu teşkilât yer değiştirdikçe aralarındaki benzerliği nisbetti azalıyor, teşekkülden kası ve gayede az çok fark husule geliyordu. Meselâ Fransız komünleri zulmü, istibdadı yıkmak, papas ve asalet sınıfının tahakkümünü kırmak ve sonunda hürriyete kavuşmak maksadile teşekkül etmişti. Netekim 1789 ihtilâle bu maksatlarına nail olmuşlar ve neşrettikleri (insanların hakları boyanması) ile hürriyeti, müsavatı, adaleti, zulme mukabeleyi bütün dünyaya ilân etmişlerdi.

İspanyol komünleri müstevli Arapları memleketlerinden çıkarmak için askeri bir teşkilât olarak ortaya çıkmış ve onlar da sekiz asır İspanyada tutunan Arapları oradan çıkarmaya muvaffak olmuşlardı.

Fransanın şimalile Belçikada teşekkül eden Flandir komünleri; dokumacılığı, san'at ve ticareti ileri götürmek zaruretile vücade gelmiş ve 52 türlü esnaf cemiyeti bu memleketin idaresinde söz sahibi olmuşlardı.

Almanyadaki (Hanse birlikleri) de oraya müsbet bir komündür. Ve bu güne kadar eseri kalan serbest liman ve serbest şehir idaresinin temelidir. Hanse ittifadına giren şehirler

park ile Flandir arasındaki ticaret ve mülkâtı kolaylaştırmak ve bu yüzden geçinmek maksadile teşekkül etmişlerdi.

En ahenkli, en iyi komün İngilterede teşekkül edendir. Burada asalet sınıfı papaslar ve avam arasında diğer memleketlerde olduğu kadar geçimsizlik ve bir bütünden gıhâyet görülmediği gibi papas sınıfı da hükümdar arasında diğer yerlerde olduğu derecede açlıklar görülüyordu.

Hale bu memlekette millet meclisine avam kumaresi «Chambre des Communes» denildiğini görüyoruz.

Diyebiliriz ki komünlerin bazılarındaki idare -Venedik ve Ceneve gibi- gemi mücehhezlerinin, diğer bir kısım İtalyan şehirlerinde tacirlerin ve esmayedarların, Flandirde esnafın, Fransıdâ halk tabakasının, İspanyada şövalyelerin ve asalet sınıfının, Almanyada ise - Tabir doğru görölürse - nakliye komisyonerlerinin elinde idi.

Komün: şehir halkı tarafından seçilen meclis asasıile o meclis içinden seçilen bir reis idaresinde bulunmak ve bulundukları şehri idarede serbest olmak itibarıla cumhuriyet rejimine benzerse de asalarında fark vardır. Cumhuriyet rejiminde yine böyle seçim usulile idare mevcut olmakla beraber meclis ile reisi memleketi idare hususunda heric hiç bir kuvvetin tesiri altında değildir. Komünlerde ise velvaki lafzî olsun, velvaki gerçak bulunsun, heric bir kuvvetin hakimiyeti ve tesiri vardır. Meselâ Roma imparatorluğu yıkılmakla beraber onun mirasına konanlar, Roma imparatoru ünvanını taşıyanlar ekatık değildi. Alman imparatorları gibi. Umumi Harpten sonra, dağıluncuya kadar Avusturya imparatorunun ünvanlarının birisi de: (Mukaddes Roma İmparatoru) değildi miydi?

Komünler üzerlerindeki hakimiyet iğniyi kuvvettikleri veya bütübütün attıkları zaman krallık veya cumhuriyet pehlinde müstakil bir hükümete inkılâp ederler. 1776 da Amerika komünlerinin (Vaşington) un ün ayak olmaları İngilizlere karşı kazandıkları istiklâl bunu gösterdiği gibi 1789 da Paris komününün çıkarttığı meşhur ihtilâlden sonra Fransada teşekkül eden hükümet pehilleri de bunu gösterir. Bu gün Amerika-

da sayısı 52 yi bulan cumhuri hükümetlerin birleşmesinden bu-
sule gelen hükümet şeklinin adı Commonwealth'dir. Bunu es-
kiden dilimize (Cemahiri Müttahidei Amerika) diye çevirmiş-
tik. Şimdi (Amerika Birleşik Devletleri Cumhuriyeti) diyoruz.

Komünlerin vakit vakit ihtilaller çıkartarak hükümetleri
devirdiklerini gören Fransızlar 1789 dan sonra bu adı bu gün-
kü belediye işleriyle uğraşmak ve siyasi emeller ve temayüller
gözetmemek partile belediye Municipalité yerinde kullanmağa
başladıkları gibi o zamana kadar Fransa'nın ancak 3/4 yüz şehir
ve kasabasında bulunan bu teşkilatı memleketin her köşesine
teşmil ettiler. Mesela bu gün Fransa'da 44.000 komün yani bele-
diye vardır. Dört milyon nüfuslu Paris şehrinin belediye siste-
mine komün denildiği gibi 4.000 nüfuslu küçük bir kasabanın
belediye idaresine de bu ad verilir. Ve Fransa bir tek belediye
kanunile idare olunur. Üç şehir bu kamunda bazı istisnai ahk-
ma tabi olmak partile.

Şimdi tarihi bilgilerimize şöyle bir geçit resmi yaptırmak
olursak Garbi Roma'nın inkırazından 1.000 sene sonra yine
şarktan gelen bir kavim (Türkler) tarafından yıkılan
Şarki Roma imparatorluğunun eski toprakları da kısmen Tıllık
hakimiyetini idare ederek İstanbul'dan garbe ve billurusa İtalya-
ya hicret etmişler, kısmen de Türklerin hakimiyet ve tabiiyeti-
ni kabul eylediklerinden bunlara (Raiyye) adı verilmiştir.

Biraz evvel azlıkların idare tarzından bahsederken bunun
komün mukabili olduğunu söylemiştim. Halbuki Garpte tat-
bik edilen komünde sınıf farkı yoktu. Şehrin idaresine her es-
birinin iştirak hakkı tanınmıştı. Türkiyedeki azlıkların idare
tarzında sınıf farkı da gösterilmiş olduğunu göre bunu bir ka-
kundan cité ya de benzeri biliriz. Yahut şöyle de diye biliriz
Türkiyede azlıklar kendi aralarında komün, hükümet balumun-
dan cité hayatı yaşadılar. Bunu biraz izah edeyim.

Cité nin imar bakımından Türkiyedeki istihalesini evvel-
ce söylemiştim. Burada medeni haklardan istihade itibarıyla ki-
saca bir kaç söz daha söylemek lazım.

Biliyorsunuz ki Yunanlılar yabancıları, esirleri ve onla-

na çocuklarını hatta yerli halktan avam denilen sınıfı şehrin idaresine karıştırmazlardı. Şehirlilik hakkını yahut Cidde hukukundan istifade keyfiyeti ancak hükümdarı ve ailesi ile asalet ve papas sınıflarına münhasırdı.

Şimdi medenî hak denilen Cidde haklarının başlıcaları şunlardır: (1) hükümet, millet ve şehir idaresine, umumi toplantılara iştirak edebilmek yani (memur, hakim, asker, mebus, imlediye azası intihap etmek ve olabilmek). (2) evlenmek (3) mahkemeye müracaatla hakkını ihkak edebilmek, (4) mala ve mülke sahip olabilmek gibi. İşte bugün tabii ve meazî görülen bu haklar Yunanlılar zamanında bir şehir halkının hoşuna bir den vazil olmayıp bir kısmı bu haklardan mahrum edilişlerdi.

Ayrıca bir kaç bin sene geçmiş olmasına rağmen Osmanlı Türkleri tamamen Yunanlılar dairesinde olmamakla beraber Türk ve islâm olmıyan tebaalarını aydınlar haklarını bir kısmından mahrum ettiler. Akıllı milletin ve şehrin idaresine, yurdun müdafasına onları karıştırmadılar, memur ve asker yapmadılar. Şu kadar var ki kendi asalarında evlenmek hususunda onları serbest bıraktılar, hatta bu evlenmelerden doğacak devaları yine kendi asalarında hal ve taslatmek için reislerinin hakkı kararını tanıdılar. Fakat yerli yani devletin resmî mahkemesine müracaatla ilhakı hak etmek hususunda islâmîle islâm olmıyan arasında fark göstermediler. Halbuki Yunanlılar bir yerlinin devleti olmaksızın yabancılarla ve cizilere bu hakkı vermemişlerdi. Mala, mülke sahip olmak hususunda islâmîle islâm olmıyan arasında ayrılık yoktu. Bu medeniyet ve insanlık tarihinde bir teşekküldür. Ona şüphesiz yok. Fakat Osmanlılarda bu esasen islâmîlikten geçmişti. Ve islâmiyet bunun için () düsturunu ortaya koymuştu.

Yalnız evlenmek hususunda islâm olanlarla olmıyanlar arasında ufak bir fark gösterilirdi. O da; Türkler, islâmlar azıklardan kıs alırlar, fakat onlara kıs vermezlerdi.

Bunu islâmiyet için bir kusur teşekkîi edenele bulunabilir fakat bunun sebebi; Türklerin mensup oldukları dinin videdan hüsnîyetine riayet olması; azıkların mensup oldukları

dinlerin ise etmemesidir. Yani islamlar aldıkları kuzlara caki dinlerini muhafazaya müsaade eder ve zorla müslüman yapmak istemezlerdi. Çünkü (لا اكره ولا يجبر) bir nasıdır. Fakat azlıklar kendi dinlerine girmiyenlerle evlenemezlerdi. Yani bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi hatta Katolik bir Protestan kızını ortodoks yapmadıkça nikâh edemezdi. Nerede kaldı ki islâmı alabilsin, işte bu ufak fark bundan ileri gelirdi.

Sırası gelmişken söylemeden geçmiyeyim: Rum patrikhanesi tanzimattan sonra bir kat daha şınararak bu evlenme, boşanma ve یتیم meselelerinde o zamanki hükûmeti 40 sene uğraştırmıştır. Sisam beyi Yanko Vitinos'un Üçüncü Yovakim efendi hazretlerinin izhar buyurdukları arzu üzerine yazdığını söylediği «imtiyazatı mezhebiye hakkında mütalâka» adındaki eserde verdiği izahattan anlıyoruz ki: «Patrikhane nikâhı serairi diniyeden ad ve dinî terbiyenin beçikten bağlamasını farz bilerek şer'î ve nizami mahkemeleri bu işe karıştırmak istememiş, hükûmet ise nikâh ve talâka karıştırmamakla beraber nafaka ve hadane meselelerinin kendisine ait olacağına ısrar etmiştir. Bu kitapta deniliyor ki: «münakâhat birinde (islâmiyetle) taaddüdü zevcat diğerinde (hristiyanlıkta) zevcei vahide esan üzerine mebni oldukları gibi nikâh birinde hemen ukudu saire gibi bir akit ve diğerinde ise memurini diniyenin takdisine muhtaç bir muamele olup akdi nikâh ancak bu takdis ile tamamıyet keşbetmiş bulunur. (tabiile - 32)

Şeriatı islâmiye ahkâmınca nikâh: ukudu saire gibi icap ve kabul ile akd olunmakta olduğu halde şeriatı İsviye bu haptan icap ve kabulü kâfi görmeyip bervechirnegruh nikâhı serairi diniye derecesine isal edecek bazı duaların dahl okunması ve bazı merasimin icra edilmesi suretile o tezvicin klisece takdis edilmesini şart kılmıştır. Şeriatı mezkûre ahkâmınca bir hristiyan bir kanyı kendi kendine tezviç edemez ve etmez, klise kendisine o kanyı tezviç eder. Müterahhil bir hristiyan zevcesini reyî hodile tatlik edemez. Klise o kanı ile olan nikâhını feshetmez. Klise nikâhı feshetmezse zevç veya zevcenin vefatına kadar nikâh baki kalır ve zevceyn mukaddes bildikleri bu nikâhın huk-

mile birbirlerine kaydı hayatta mesbut ve mukayyet adedolunarak başkasına tezevvüc edemez. (sahife - 26)

Hıristiyanlardan katoliklerle ermeni mezheplerinde bulunanlarca feshi nikâh katıyen caiz değildir. Rum ve elalûmum ortodoks mezhebinde feshi nikâh esasen caiz ise de esbabı fesh pek mahdud olup nikâhın ademi feshi feshden ziyade makbul bilindiğinden muamelâtı feshiye sırasında mecalisi ruhaniyeye levkalâde nasıh dikkat ve ihtiyarı temenni edilmektedir. (Sahife - 19)

Yanko Vitinos bu sözleri ulâm fahihlerinden Tahitavi tercümesinden aldığı şu hükümlerle de teyit ediyor: «Muamelelâtin üzerine nikâhın takdimi ibadeta ekrep olduğuna mebnidir. Hattâ nikâha ve nikâhın müqtemil olduğu nafaka tahsiline ve evlâdû ayal tesbiyelerine ihtilal nafike ibadetler için tahallî ve inzivadan afdeldir. Nikâh minvechin ibadet ve minvechin muameledir. Mesalihi diniye ve dünyeviyeyi müqtemildir.» (Sahife - 33)

İşte bu türlü sözlerle ve bu türlü kıtiadlarla istinaden nafaka ve hadane meselelerinin de patrikhanelerce rüyeti ileri sürülmüşçe de buna mukabil meşihatı islâmiye ve şeriatı devlet: «Hıristiyanlara münakâhat hakkındaki ahkâmı şer'iyyede yalnız birinci kısma dahil olan meseilin şer'iati laeviyeye teviyyesine müsaade olunup ikinci kısma dahil olanlar için müsaade edilmemiştir. Binacnaleyh akit ve feshi nikâh gibi meseil patrikhaneye ait ise de nafaka ve hadane meseali gibi ikinci kısma dahil olan hususat patrikhanenin saltâhiyeti haricinde kalıp bu kısım hususat hakkındaki ahkâm umuru dünyeviyeye ait ise şer'î ahkâmı şer'iati islâmiye misillü belâ tefrik din ve mezhep umum tabii Osmaniyeye şûmulü olmak lâzımdır.» Fîrinde bîrâz emniştir. Fakat muvaffak olmuş mudur hilememi!

İşte görüyorsunuz, nelerle uğraşmış. Bir bunu bir de Cumhuriyet devrindeki evlenme ve boğarma işlerinin kayıtlar ve şeriatı belediyelere ve Cumhuriyet mahkemelerine intikalını mukayyese ederseniz kat'iden mesele hakkında bir fikir edinmiş olursunuz. Yine Yanko Vitinosun kitabından öğreniyoruz ki

«tanzimatı hayriyeye gelinciye kadar Rumların muamelât ve ukubata müteallik davaları patrikhanelerde görüldü. (Sahife-50) 1856 senesine gelinciye kadar alelûmum münakehata müteallik olarak Rumlar arasında zuhur eden davalar Rum patrikhanesinde rüyet olunup meclisi ruhaninin olbaptaki kararları patrikhanece icra ve icraundan imtina eden mahkûminin hapsine mahsus patrikhanece bir de hapisane mevcut olduğunu ol zamana yetiştirilip seyülâyin görmüş olan ihtiyarlarımızın hatırladığıdır.» (Sahife - 46)

Bu hükûmet içinde hükûmet değil de nedir?

Ne ise sözümüze devam edelim:

Garp ve şark komünleri arasındaki farklar şöylece mukayeseli bir şekilde anlaşıldıktan sonra şimdi biraz da azıkların bize mahsus idare şekillerinden bahsedebiliriz. Bunun için ilk önce verilen amannameleri gözden geçirmek lazımdır. Fatih'in Rumlara verdiği amanname veya imtiyaznamenin metni İstanbul yangınlarının birinde yanmış olduğu için tamamen meâline muttali değiliz. Ancak tarihlerden ve garp ve şark menbalarından istifade etmiş olan Hammer, bunun hakkında bazı malûmat vermektedir. Hammer diyor ki: «Mehmet Sanî ke Nadyos dahi denilen patrik Yorgi Haralambosun intihabına iştirak eden az miktarda büyük papaslarla ruhani sıfatı hâiz olmıyan memurların teşühten evvel mer'î mukadder adetleri muhafaza etmelerini istedi. Sonra patriki mükellef bir ziyafete davet ile mutattan bir surette kabul etti. Urun ve dostane bir mülâkattan sonra Kenadyosun ayrılacağı zaman eline kıymetli bir asa vererek: «Patrik olunuz, cenabı halî sizi muhafaza etsin, her vakit meveddetimden istifade edebilirsiniz. Her hususta celâfinizin hukuk ve imtiyazatına malik olunuz.» dedi. İslâm padişahı, patriki kapıya kadar teğyi arzusunda bulundu. Orada büyük memurların Sinoda kadar Kenadyosa refakat etmelerini emretti. Patrik - vezirlerden, diğer papalardan mürekkep bir alay içinde - padişahın en güzel atlarından birine binmiş olduğu halde patriklik makamı olmak üzere tayin olunan Havariyon kliyesine gitti. Yeni patrikhanenin şimalinde

kâin mukellef arazı patrike ikametgâh oldu. Padişah kendisine şahsının taassuzundan mesuniyetini mutazammın his borat gönderdi. Bezatta günler yazılı idi: «Kimse patrike tahakküm etmesin, kim olursa olsun hiç bir kimse kendisine iligmesin, kendini ve maiyetinde bulunan büyük papalar her türlü umumî hizmetlerden müebbeden muaf olsun. » yine bu borat Rumlara şu üç imtiyazı temin ediliyordu: «Kiliseleri camiye tahvil edilmeyecektir. İzdivaç ve definleri, eski adetleri Rum kilisesi usul ve kaidelerine göre eskisi gibi yapılacaktır.»

Fatihin yine o günlerde Galata ahaliğine verdiği amannamenin metni bu hususta daha ziyade tafsilâtı muhtevî olduğu için onu da gözden geçirelim. Hammetin ifadesine göre orada deniliyor ki: «... elyevm idarei hükûmetime gerdendadei inkiyat olan kâffe-i memalikte mes'ûl olduğu veçhile Galata ahaliğine kanunlarını ve serbestliklerini bırakıyorum. Galata eskencesi mallarını, evlerini, mağazalarını, bahçelerini, değirmenlerini, aelines ve sandallarını, ticaretlerini, zevce ve evlâdlarını istedikleri gibi idare etmek üzere muhafaza edileceklerdir. Ancak tahtı itaatında bulunan memaliki amirde olduğu gibi haraç ile mukellef bulunacaklardır. Bu kanunlar ve adetler bu günden itibaren ve müebbeden baki kalacaktır. Ben onları kendi şahsım gibi himaye ve müdafaa edeceğim. Beldde eskencesi kilisede dualarını muhafaza edeceklerdir. Ömininizi kabul etmeleri için esle cehiz gösterilmeyecektir.»

Bornadaki Lâtin papalarına hini fetihde Sultan Mehmed Sanî tarafından verilen imtiyazın ilksan hakkındaki hüküm de bu sırada ehemmiyetle zikre değer bir kıymetli hâizdir. Bu vesile dört parçadır. Birî Fatihin papalara verdiği ferman sureti olup Roma kadısı tarafından aslına mutabık olduğu tasdik edilmiktir. 1245 de teyit ve takit edilen mezkûr suret budur:

«Ben ki Sultan Mehmed Hanım, Cümle avam ve havasa malûm ola ki işbu dasendegân fermanı hümayun Roma rûb banlasına meridi inayetlim zuhura gelüp buyurdum ki mezburlara ve kilisesine kimse mani ve müsalahını olmayıp ihtiyatına

memleketimde duralar. Ve kaçup gidenler dahi emni aman-
da olalar.

Gelup bizmi hasaa memleketimizde havfaiz aakin olup
kileselerine mütemekkin olalar. Ve yuce, yuce hazzetinden ve
vezirlerimden ve kullarından ve reayalarından ve cemii mem-
leketim halkından kimse mezburlara dahi ve taarruz eüp in-
citmeyeler. Kenduleze ve caplarına ve mallarına ve kileselerine
ve dalu yabandan hasaa memleketimize adem gelutler ise ye-
mini mugollara ederin ki yari, gözü yaratan perverdigâi hak-
kıçun ve mushaf hakkıçun ve ulu peygamberimiz hakkıçun ve
yüz yirmi dört bin peygamberler hakkıçun ve koparmışın kı-
lıç hakkıçun bu yazılanlara hiç bir fers muhalefet etmiye madam
ki bunlar benim emrine muti ve munkat olalar. Şöyle bileriz.

Tahriren fi 20 Mayıs

(Türkiye ve tanzimat) adında bir eser yazmış olan An-
kelhart der ki «Rum patrikhanesi tetihten sonra nail olduğu
hukuk sayesinde hakikaten hükümet içinde hükümet idi. Ve
teşkilâtı iptidaiyesinin bir sureti garibede tahrif ve tehdil e-
dilmiş olduğu inkâr edilemezdi. Şark ortodoks mezhebindeki
hristiyanların ırs ve namusu, servet ve ahami, hürriyeti şah-
siyesi, hürriyeti vicdani hiç bir kontrole tabi olmadan - İstan-
bul kilesi reisinin elinde id. Patrik ortodoksları nefi ve hapis
cezalarına mahkûm ediyordu ve vergi alıyordu. Piskoposları azil
ediyor, ıstıraz ve ıstıraz gibi iki mühim vasılayı sui istimal edi-
yor. Mektepler için tedrisat programları yapıyor, elhasıl bir çok
cihetteşlerden medeni, ve siyasi hayata taalluk eden vazifelerin
hini ifasında hiç bir kayda tabi bulunmuyordu. Fazla olarak
hükümet patrikhanesinin arzularının icra mevkiline vazını temin
için muavenete mecbur idi.»

Yine Ankelhard 1836 fermanından sonra azlıklar için
yapılan nizamnamelerden bahsederken onun esas maddelerini
şöylece hulâsa ediyor: «Kaydı hayat şartı ile intihap edilen patri-
kin inemuniyeti babaklıza tasdik olunur. Patrik millete ait umu-
ru doğrudan doğruya Babıalî ile rüyet eder. Yarıyı her sene
tedit edilmek üzere on iki metropolitin mürekken olan (Sen-

sinot) yani ruhanî meclis ahkâmı mezhebinin muhafazasının ve ruhanî idaribata nezaret eder. Umuru mezhebiyede ruhanî meclise mukabil olmak üzere cismanî azadan mürekkep bir (Millî meclis) mevcuttur ki hem bir heyeti adliye hem bir meclisi istişari hüsnietini görür. Bu meclis mektepler, kütüphaneler, hastahaneler ve sairine memur olup metropolitane mahakimî hukukîyesinde ihtiyar meclialesi tarafından verilen hükümleri istinafen tetkik eder.

Ruhanî ve millî meclisler tarafından müntehap azâ ile hür meslekler, ticaret, sanayi ve sair menâufları aramından teşvik edilen zevattan mürekkep olan (Umumî meclis) dahi cemaata ait ehemmiyetli meselelerin cümlesini tetkik ve müzakereyleyebilir.

Eismanî cemaatine ait nizamname, patrikin ruhanî reisî sıfatıyla haiz olduğu imtiyazlara hakel vermemekle beraber emlakîyetini dört yüz azadan mürekkep bir umumî meclis ile tahdit ve tekyit etmiştir. Teşkîlî sureti ve azasının intihap tarzı cihetle hakikî bir mebusan heyetini andıran bu umumî meclis adlî işlerin görülmesini on dört azadan mürekkep bir ruhanî meclis ile yirmi azadan mürekkep bir cismanî meclis tevdî ve idare, maliye, maarif, adliye işleriyle meşgul olmak üzere muhtelif komisyenler tayin eder. Muhtelif işlerin idaresi bu iki meclis azasından mürekkep bir meclis aittir. Bu meclis muvakkaten toplanır.

Mücevvi cemaatinin esas nizamnamesine göre millet reisine muavanel olmak üzere bir ahkâmî mezhebiyeyi tatbika memur bir nevî ruhanî mahkeme diğer bir idare meclisi ve sulh mahkemesi vazifesini gören iki meclis vardır.

Ankelhard'ın hulâsa olarak bahsettiği bu teşkilâtlar her ne kadar tanzimatın sonra nizamname halinde neçr olmuştur ise de bunlar dört asırdanberi tatbik olunan pekîlin maddî halini almamış ve başka bir şey değildir.

Osmanlı padişahları, ve onların papaları pehirda kâlanlar kifayet etmiyormuş gibi sonra fethettikleri yerlerdeki Rumları, Sıpları, ve Ermenileri de katile katile İstanbul'a getiriyorlardı. Meselâ 1461'de Fatih Mahmet; Trabzonu zafer ettiği za-

man bu şehirdaki Rumların bütün zedeğin arafını ve deri gelen halkını İstanbula getirip Galatya yerleştirdi. 1475 de Gedik Ahmet paşa Kırım Osmanlı ülkesine ilhak ettiği sırada bilhassa Kırım ve Kefe'den 40.000 Ermeni'yi birlikte getirterek bunların bir kısmını Unkapanı ile Balat arasında ve diğer bir kısmını da kendi adını alan Gedikpaşa semtinde ikân etti. 1490 da Yavuz Selim; Çaldıran seferinden dönerken park villiyetlerinden 40.000 kadar Ermeni'yi getirip Samatya taraflarında oturttu. 1520 de Kanuni Süleyman; Sırbistanı fethettiği vakit Belgrad ehaliini oradan İstanbula getirip kısmen Yedikule ile Topkapı arasındaki sahaya ve kısmen de o sırada mimar Sinan tarafından tevcihan ve ilâveten yapılmış olan Bendlerin muhafazası için Büyükdere üstünde tesis olunan köye yerleştirdi. Ve o köy ile yakınındaki orman Belgrad adını aldı. Türkiye'de ve İstanbulda bu türlü hüsnü kabulleri igitenler Osmanlı ülkesine başka diyarlardan da geliyorlardı. Meselâ 1492 de İspanyadan son lââm pehri olan Gernata İspanyolların eline geçtikten sonra oradan bir çok Arap - ilâm alıak İstanbula geldiği ve getirildiği gibi bunlarla birlikte bir çok ta Yahudi geliyordu. Toplu bir halde gelen Yahudiler Balatta, Hasköyde, Ortaköyde, Kuzguncukta yerleştiriliyorlardı. Hıvanslılar zamanında İstanbulda (Karaite) denilen bir kısım Yahudiler de vardı. Bunlar şimdiki Mısır Çarşısı ile Yeni caminin bulunduğu yerlerde oturuyorlardı. İstanbula İrandan, Anadoludan getirilen Türkler, Araplar ve Acemler derhal buradaki Türklerle kaynaştıkları gibi Endülüsten gelen ve Galatya'ya yerleştirilen Araplar da bir batın sonun Türkleştiler. Fakat Rumlar Ermeniler kendi dillerini, an'ânîlerini olduğu gibi muhafaza ettiler. Hele İspanyadan koçulmuş olan Yahudiler kendi dilleri okuyan İspanyolca'yı bile bugüne kadar muhafaza ettiler.

Osmanlı Türklerinin İstanbula ve Türkiye'ye Türk ve ilâm olmıyan unsurları getirmesinde nüfus çoğalmaktan siyada havas ve aşağı iş tokkiki etdikleri an'ânî ve ticareti onlara gördürmek fikri de vardır. Biliyoruz ki Romalılar ve onların torunları ve muhakipleri olan Bizanslılar an'ânî ve ticareti an-

gu ve hasa sayarlar vahşetle esirlere, kölelere gördürürlerdi. Tıpkı Romalılar gibi Türk - İslâm unsuru memleketin Fatihi, hakimi daha açıkcam efendisi olduğu için bu unsur memnuluk, akrasılık, hakimlik ve hasa işlerini üzerine alarak hırfet ve san'atla uğraşmaya hiç vakit bulamıyor hem de bu işleri mısralarına konduğu Romalılar ve Bizanslılar gibi küçük ve hakir gözeterek onu Türkün gayri unsurlara bırakıyorlardı.

Azapça da (hırfet) le yani san'atla uğraşanlara (Hafis) denildiğini biliyoruz. Halbuki bir Türkler bu kelimeyi sanal ve san'atkar manasına değil hakareti, aşağılığı gösterir bir yerde kullanıyoruz. Bu da gösteriyor ki atalarımız da Romalılar ve Bizanslılar gibi san'atî ve ticaretî apaklık bir pay görmüşler ve aştığı saydıkları Türk olmayan unsurlara gördürmüşlerdir.

İşte bu vesikalar ve tarihî izahat gösteriyor ki Türkiyede azlıklara tıpkı İtalyada olduğu gibi mahallî ve millî işlerde serbest verilmiş yani hükûmet onların dillerine, dinlerine yani kiliselerine, havralarına, mekteplerine, mahkemelerine hastahanelerine, medenî hallerine yani evlenme, boşanma, doğum, ölüm, gibi işlerine karışmamış, hattâ bunları Türklerden ve İslamlardan ayrı yerlerde oturtağa, ayrı kıyafette gezmeğe mecbur tutmuş, orduya, hükûmet daîresine sokmamış, bağlarına kendi atalarından geçecekleri bir adamı getirmelerine ve bu adamın kendi yanına bir kaç aile kâbiyi almasına müsaade etmiş ve bundan dolayı ki eski Roma tebaasını yine kendi cinselerinden birisini bağlarına getirerek mahallî, millî ve dinî işlerinde hüs bırakmışlardır.

İstanbul Fatihi'nin bir Rum papasını bayaş bir ata bindirerek ve aline de olan imparatorun hükûmdarlık alâmeti olan asasını vererek patrikhane itihaz edilen kiliseye kadas husul Meraasimle göndermesinden doğan bu imtiyazın biraz sonra Ermenilere, Yahudilere de verildiğini görüyoruz. Eskiden patrikhane imtiyazatı, sozraları akalliyetler, şimdi de azlıklar hukuku dediğimiz işte budur.

Mahallî ve millî işlerde serbest olmak sayesinde Rumlara, Ermeniler kendi dillerini ve dinlerini, Yahudilere de Musevî-

liği ve koğuldıkları İspanyadan getirdikleri ispanyokayı bes a-
 nır muhafaza ettiler. Kiliselerini, havralarını, mekteplerini, ha-
 tahanelerini, mezarlarını kendileri yaptılar, kendileri idare et-
 tiler. Kendi cemaatlarına ait işlerde kaza hakkına sahip olduk-
 ları için patrikhanelerle hahamhanelerin verdiği ilâmı kabul
 ve intaza mecburdu. Bu sayededir ki Türk hakimiyeti za'ifa dü-
 günce bu papaslar - haricin teqvikine de güvenmek sayesinde -
 kendi milletlerine ön ayak olarak komün yani (Cemaat) teş-
 kilâtından Romanya, Yunan, Sırp, Bulgar, Karadağ ilâ gibi
 müstakil hükümetleri çıkardılar. Bu hükümetleri patrikhanele-
 rin ve papaların doğurduğunun bir delili de Bulgarların patrik-
 haneden ayrılarak (Ekmashane) yı tesis etmeleri ve ondan
 sonra Rumelide yer yer isyanlar çıkatarak ve harici bir devle-
 tin de himayesini temin ederek Türk hakimiyetinden kurtulma-
 larıdır. Bu hükümetler teessüs ederken ve ettikten sonra idare-
 lerine intikal eden Türk ve ilâm unsurlarına yaptıkları kat-
 liamlar, ıskenceler ve zulûmler tüyler ürpertecek derecededir.
 Bir çoklarında Türk ve müslüman kalmamıştır bile. Türklerin
 bu aur evvel kendilerine yapmaları lâzımgelirken yapmamış ol-
 dukları gayleri azlıklar yirminci moderniyet aşırında tamamen
 tatbik ettiler. Bilhassa Yunan istiklâli sırasında Rumların yap-
 tıkları işleri tasvîlâtla öğrenmek isteyenler Şani zade ve Cevdet
 tarihlerinden istifade edebildiler. Sathî olmak ve acele yazıl-
 makla beraber Behcet Kâminin tarihinde Rumlar, patrik-
 hane ve Yunanlılık, İstanbul 1341 Orhaniye matbaası bağı-
 ışı altında neşretmiş olduğu iki formalık bir risalede İstanbul
 Rumlarının İstanbulda tatbik etmek istedikleri teshîş ve imha
 siyaseti hakkında hayli izahat verilmektedir. Bu mesele hak-
 kında böyle risaleler değil ciltler yazılmak kabeder. Bu Univer-
 siteliler için güzel ve ilmi bir tez mevzuu olabilir. Bunun hak-
 kında daha ziyade izahat vermeyeceğim. Şenaatin, zulmün en
 sonu ve en çeni derecesi olarak üzere İsmir işgaline ait bir kaç
 maim göstermekle iktifa edeceğim.

İsmirin işgalinde en büyük rolü oynayan oranın metropo-
 liti (Hiristos Tomos) dur. Rihtıma ilk ayak basan işgal kur-

vetlerini bu papanın ne suretle karşıladığını gösteren tablo ve diğer mezarlık vesikaları İstanbul İktisadî Müzesindedir. Patrikhanelerin ve ruhanî reislerin Türklere karşı takındıkları rol böyle olduğunu tarih anlattığı gibi en son Rum patriklerinden birinin Balkan harbi sırasında Figaro gazetesi muhabirine söylemiş olduğu sözler de bunu gösterir.

Figaro gazetesinin, Kanunuevvel 1912 tarihli nüshasında çıkan ve muhabir Dejanla patrik 13 üncü Yuvakim arasında geçmiş olan bir konuşmada deniliyor ki.

«Ben hiçare bir rahipten başka bir şey değilim. Esir olmuş bir koyun sürüsünün zavallı çobanıyım. Cismanî hiç bir iktidarım yoktur. Canım tehlikeli, mevâkim müşküldür. Her dakika ırkıma, mezhebime, milletime yabancı olan bir kuvvetin kara kuşu ahkâmına tabiim. Seleflerimin tarihini, çektiklerini, tabi oldukları keyfî muameleleri, can çekişmelerini siz pekâlâ bilirsiniz.

Bütün bu felâketlere rağmen onlar nevmis olmadılar. Onların mezara yaklaşıkları vakit - ki bende şimdi kendilerini takip ediyorum - verdikleri en son nasihatler hristiyanları tergihe dâir idi. Binaenaleyh ben de utukbaldan eminim. Ben bir fikir ve gayeyi temsil ediyorum. İşte maddî arzıma rağmen bana büyük ve nihayetsiz bir kuvvet veren bu fikirdir. Fikir ergeç emrivaki denilen vahşete galebe edecektir. Manevî kuvvetler mağlûp edilemezler. Bu fikre hiç bir şey karşı gelemez. Bu fikir zihyattır, bizi dört amirdenberi vikaye eden budur. Bizim kurtulmamızı müjdeliyecek olan yakın fecrin ilk parlayışını olmadan evvel görecek olursam kendimi bahtiyar sayarım.

İşte Falihin atıfeti, işte onun neticesi. İşte Türkiyede hâkimî idaresi.

Hükûmet içinde bir hükûmet olan patrikhanelerin bir ruhanî, diğeri cismanî iki meclisi ve bundan intihabile millîtin başına geçen ve patrik denilen bu de reisi vardı. Patriklerin kapı kâhyaları, hükûmetle temas edecek vekilleri ve memurları, tercemanları olduğu gibi hükûmetin resmî ve dinî bayramlarında nezaket icabı tebrik meclislerine iştirak eden Rum

patriki hükümdarın karşısında diğer akalliyetlerin ruhani reislerine vekâleten ve kendi namına asaleten Rumca bir nutuk söyler ve (Logofet) denilen hatta hükümetten aylık alan patrikhanenin Rum tercemanı da bunu türkçeye çevirirdi. Rum patriki adeta yabancı bir memleketten, başka bir devlet nazdinden gelen sevkâlâde bir murahhas gibi padişahın huzuruna kabul edilir ve türkçe bildiği halde hükümdara hürmeten olsun türkçe nutuk söylemez, kendi dilile söylerdi. Zavallı türkçe hükümdarın huzurunda bile bu derece tahkir edilirdi.

Akalliyetlerden ve komün halinde idare olunanlardan yalnız Ermenilerin hevesleri kurnaklarında kalmış, iki üç defa isyan ve ihtilâl çıkarmış oldukları ve umumî harple orduyu arkadan vurmak istedikleri halde muvaffak olamamışlardır.

İşte bu türlü fikirlerle dört beş asır beslenen ve seçme reisler ve meclisler tarafından idare olunan akalliyetler Türkiyede tamamiyle garpteki komünlerin rolünü oynamışlar hükümet içinde hükümet çeklinde tahatçı ve asbestçe yaşamışlar; dillerini, dinlerini müesseselerini muhafaza etmişler ve sonunda da gayelerine ermişlerdir.

Garpteki komün idareleri yalnız, hulundukları şehirlerle karışmakta ve onları idare etmekte oldukları halde bizdeki patrikhaneler nüfuz ve hakimiyetlerini bütün Türkiye şehirlerine tekmil ettirmişler, kendi milletlerinin işlerini bir elden bir tek merkezden idare salâhiyetini almakla milletlerine hizmeti daha umumileştirmişlerdi. Bu suretle patrikler Türkiyede hemen hemen eski Roma ve Bizans imparatorları rolünü oynamışlardır.

Âli paşanın sadaretinde Ermenilere verilen imtiyaz, Ermeni millet meclisi teşkilâtı ise adeta mutlakiyetle idare olunan bir memlekette azlıklardan bir kısmının memleketin her tarafından gelen murahhaslarla kendi kendilerini cumhuri bir tarzda idareden başka bir şey midir). Vilâyet merkezlerindeki Ermeni papaslarına (Murahhasa) denilmei bu teşkilâtın kalımadır.

Diğerlerini bilmem fakat bence Fatih'in iki büyük hatası vardır.

Birinci; Türkler İstanbul'a geldikleri zaman (1453 - 1455) inkılabî tedrisat usulü iflâs etmiş, Ronsans bağlamış olduğu halde Fatih; İstanbul'da yeni yaptırdığı medreselerde inkılabîyi diriltmiş ve bu medreselerin Ali Kuşçu ve asire gibi hocalarını garpten değil şarktan, Osta Asyadan getirmişti.

İkincisi; 697 tarihinde ilk önce Venedikte başlamış olan komün idaresi İstanbul'un fethi sıralarında garbın her tarafında solünün aynanmış artık tarihe karışmış olduğu halde Fatih; Türkiyede patrikhane teşkilâtı ile bunu da yeniden diriltmişti.

Yapılacak şey ya azıkları kâmilan memleketten çıkarmak - ki kendisine böyle bir fikir ilâh edildiyini mecelleî umuru belediyede yazmıştım. - yahut o tarihlerde pek te iltisaz uğramıyacağı için onları zorla Türklerin dinine sokmaktır. Bu devirlerde milliyetin teşkilinde din pek mühim bir amil olduğunda şüphe yoktur.

Bunlardan birincisini islâmiyetin nağizi; ikincisini onun halifesi Ömer yapmıştı. Hazretî Muhammet; kendisine talîi olmıyan Medine yakınındaki Beni Kureyze ve Beni Nazir kabilelerini ovalardan uzaklaştırdığı gibi Ömer de ıslâm olmıyanları bütün Hicaz kıtasından çıkartmıştı.

Türk tacıdan Fatih; bu işte Muhammetten ziyade Muhammet görünmüş yahut frankçe bir tabirle kraldan ziyade kral taraftarı olmamalıydı.

Fatih'in bu hatasını torunu Yavuz anlamış, tashihine çalışmış ise de ona da peyhulislâmları Zenbilli Ali efendi mani olmuştur. Yavuz; evvelâ patrikhaneden bağlamak istemiş, Fatih'in verdiği beratı görmek istemiş yanmış demişler, ve bir ihtiyar Yenicerinin pahlılığ ile böyle bir ferman verildiğine Yavuz ikna etmişlerdir.

Cavdet paşanın bir Alman mühtedisine yazdığı mektuptan ve Namık Kemal'in evrakı perihanından öğreneyoruz ki; Yavuz hristiyanların Türkiyedeki çokluğunu göz önüne gettirmek bunların ileride devletin başına birer belâ olacağını anlamış ve buna meydan vermemek için kiliseleri kapatacak, pa-

paslarını memleketten çıkartmak, çocuklarını islâm mekteplerine almak, hulfâa hristiyanları cebren müslüman yapmak istemiş ise de Zenbilli Ali efendi:

— Madem ki anlar raiyeti kabul etmişlerdir, dinimizin iktizasınca onların can, ırz ve mallarını kendi can, ırz ve mallarımız gibi muhafazaya borçluyuz. Anlara cebir etmek caas dine dokunur.» demiş ve yaptırmamıştır.

İşte bu işte de Zenbilli Ali efendi Muhammetten ziyade Mehmet görünmüştür. Bu iki hatadan birisi Türkleri maarifte ve müsbet ilimleri öğrenmekte dört asır geri bıraktı. Ötekini ilk hızda bir asır içinde aldıkları yerleri nihayet dört asır sonra patrikhaneler sayesinde eski sahiplerine geri verdirdi.

Tarihten ibret alan Türkiyedeki meşruti hükûmet, Umumi Harp içinde Ermenilere, Cumhuriyet Hükûmeti ise latiklâl harbi sırasında Rumlara bahsettiğim muameleyi tatbik etmekle hem islâmiyet nazirile onun halifesinin bağladığı iyi 14 asır sonra tamamlamış hem de garp hükûmetlerinin gittikleri medeni sayılan yoldan gitmiş ve Fatih'in halasını dört asır sonra tashih etmiştir.

İşte görüyorsunuz ki Türkiyede de komün idaresi olmuş garpteki neticeyi vermiş ve tabiidir ki tarih mutad olan seyrini yaparmamıştır.

Şimdi Cumhuriyet hükûmetinin azlıklar meselesi karıştı. Niçin bu kadar titiz davrandığını hususile Lozanda patrikhaneler imtiyazı için neden aylarca mücadelelerde bulunduğunu takdir edersiniz sanırım.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Şehircilikte cemiyet sistemi Municipalité ve Commune

1

Mahallelerin idare tarzı: Ferdiyetten cemiyete ilk geçiş üç kısma ayrılmış olduğumuz konferansın birinci kısmında ferdiyeti ve onun eserleriyle usulünü ve idare tarzını söylemiş ve ikinci kısmında da ferdiyetten üstün fakat tamamlanmamış cemiyete sayılamıyan (Azlıklar) ın şeklini ve idare tarzını göstermiştim.

Şimdi burada bu iki kısma da az çok benzeyen ve cemiyete geçiş hususunda bir basamak teşkil eden mahallelerden, onların idare tarzından ve dolayısıyla camilerden, cemaattan hafta tatilinden hatta ibadet zannıyla yapılan toplantılardan bahsedeceğim.

Eski Osmanlı idaresinde mülki, beledi ve adli teşkilâtın ilk basamağını mahalleler teşkil eder. Nahiyele bundan; kazalar da nahiyelelerden sonra gelir. Asalarında derece, salâhiyet ve teşkilât itibarıyla farklar vardır. Kazaları kadılar, nahiyeleleri naipiler idare ettikleri gibi mahalleleleri de (İmam) lar idare ederlerdi. İmam; Arap dilinde öne düğün, yol gösteren ve başa geçen gibi manalara gelir.

İmamlık teşkilâtı bugün müstehase haline gelmiş olmakla beraber aslında Türk ve İslâm camiasında mühim roller oynamış bir memuriyet olduğu için burada onu tarih ve içtimaiyat bakımından telkik edeceğiz.

İmamlıktan ve mahalleden bahsederken daha önce (cami) in akla gelmemesine imkân yoktur. Cami; mahallenin idare merkezi ve imamların kazağâhı idi. Kendisine verilen arapça addan da anlaşılır ki cami; (halkı toplayan) yahut (halkın toplandı yeri) manasına gelir. Şu halde cami; her hangi bir sahada ki halkı muayyan vakitlerde bir yere toplayarak onları bir birle tanıttırmak, bu vesile ile dinî, dünyevî işlerini görmek aynı

zamanda bu toplantıdan istifade ederek hükümetin emirlerinden, nehilerinden onları haberdar etmek hususlarında işe yarayan bir içtimai müessesedir, diye tarif edebiliriz.

Camileri de fert yapar. İdare masraflarını, tamiratını, imam ve sairenin aylıklarını da yine fert temin ederdi. Hükümet veya belediye bütçesinden ne cami yapılır ne de müstahdiminine aylık verilirdi.

Şehir tarihile ve toplantı ile alakası bulunduğu için ve sırası gelmişken şöyleyeyim:

İstanbulda kahveler ve kıraathaneler de bu cami teşkilâtı ve ibadet yüzünden açılmıştır. Namaz vakitlerinden evvel camiye gelen faat kapısını kapalı bulanlar yahut iki namaz arasındaki vakti geçirmek isteyenlerin bir müddet oturması ve beklemesi için ilk önce her caminin yanında birer yer tahsis edilmiş ve hicretin onuncu asrında Yemen'den kahve gelince buralarda kahve içilmesi âdet haline gelmişti. Ve ondan dolayısıdır ki adına kahvehane denmiştir. Kahvelerde namaz vaktine kadar halkı oyalamak için bilhassa akşamla yatsı arasında hamazame, battal gazi ve saire gibi hik kitapları okunur, meddahlar ve saz çizerleri buralarda halk masallarını, halk şiirlerini söylerler ve halk musikisini terennüm ederlerdi. Daha sonraları gazete çıkınca ondan da istifade cihetine gidilmiş ve kahvelerin biraz büyükçelerine kırathane denilmesi de bundan ileri gelmiştir. Karagöz, hokkabaz, orta oyunu gibi millî oyunlar da yine bu kahve ve kıraathanelerde oynanırdı.

Fatih, Şehzade, Mahmudpaşa camileri avlularındaki sıra kahveler yakın zamana kadar halkla dolup boşalıyordu. Aynasofyanın karşısındaki sıra kahveler 1911, Fatih camii içindekiler 1918, senelerinde yandılar. Şehzadedeki sıra kahveler yıkıldı. Süleymaniyedeki tiryaki çarşısı o caminin sıra kahveleridir. Yani cami içindekiler de hala durmaktadır.

Hulâsa: cami ile kahve; birisi daha ziyade dinî, öteki daha ziyade dünyevî olmak üzere halk toplantısına yarayan ve biri diğerini tamamlayan birer içtimai müessese idiler.

Bir cami etrafında toplanan halka o caminin (cemaat) ı de-

niliydi. Bütün dinler, bütün rejimler topluluğa kıymet ve ehemmiyet verdikleri, onu terqip ve teqvik ettikleri gibi idhamiyet te bittabi bu kuvvetten istifadeyi ihmal etmemişti. Bu günkü halk evleri bu maksatla teşekkül etmiyor ve bu gayoyı güzetmiyor mu? Cumhuriyet hükûmeti köylere varncıya kadar toplantı için umumî meydanlar, parklar ve sinemalar açtırmıyor ve radyolar koymuyor mu?

Eski devrin toplantı yerlerinin hacicilerinden olan tekke-lerin halkı sinelerine çekmek için tatbik ettikleri usulleri, sazdan, sözden, rakıstan edebiyattan ne suretle istifade ettiklerini evvelce uzun uzadıya anlatmıştım. Yine o devrin toplantı yerlerinden olan camilerdeki gayoyı da şimdi izah edeceğim.

Toplantıları cazip bir hale getirmek için yerine ve zamanı göre muhtelif usullere muraat edilmıştır. Bu da pek tabiidir.

Dinin ilk devirlerinde, ilmin terakki etmemiş, fikirlerin açılmamış olduğu zamanlarda bu türlü toplantıların ancak dini faidesi vardır zannedilir yahut bu türlü içtimalara dini bir mahiyet atfolunurdu. Halbuki bu toplantıların faidesi dini olmaktan ziyade dünyevi ve idari idi. Bunun üzerinde biraz duracağım:

Dinin nağiri topluluğu, cemaatı teqvik etmiş, topluluktan faide göleceğini, ittihatın, saz ve meşkûre birliğinden kuvvet doğacağını takdir etmiş olduğu içim halkı bir noktaya tophıyarak onları her zaman toplu bir halde bulundurarak aralarında ülfet ve müvaneset husulünü temin etmek, yapayış, geçmiş usullerini öğzetmek; daha açıkcası birbirile tanıştırmak istemiştir. Burada vinn bir istitrat yapmak mecburiyetinde olduğumu zannediyorum.

Belediyenin dinle, cemaatle ve ibadet yerleriyle hatta ibadet yerleriyle ne müvasebeti vardır? demeyiniz, iyi hatırlımda değil galiba (Mirabo) nun «La municipalité est la base de l'état social» denildiğine yani belediyeler içtimai hâlerin esası olduğuna ve medenî kanuna göre - evkaf idaresinin mevcudiyetine rağmen - mabetlere merci olarak bugün belediyeler gösterilmiş olduğuna ve din ile içtimaiyatçılardan en büyük bir içtimai mües-

nese sayıldığına göre hür ve lâyük üniversitenin içtimaiyat enstitüsünde verilen belediyeçiliğe ait bir konferansta bu mevzulara temas edilmekten geçmek esasen doğru olamazdı.

Şu halde belediyeçiliğin tarihi inkıfâtı anlatılırken dolayısıyla onun zmnında dahil bulunan camilerden, toplantı yerlerinden ve ibadet şekillerinden ve bu gün konferansa dediğimiz hitabe ve hutbeleiden de bahsetme zaruret vardır.

Bunlar dinin ahrete müteallik viedani cihati değil dünyaya ait tathikî şekillerdir. Birincisine belediyeler karışmaz. Bu halâ hükûmet bütçesinden aylık alan ve hükûmet memuru olan diyanet işleri memurlarının vazifesidir. İkinci şekli tanzim ve idare ise belediyelere aittir. Fakat ben burada yalnız bunların tarihi sayısını ve dinî zannedilen usullerini ve bu toplantılardan evvelce edilmiş olan istifadeleri söyleyeceğim. Fakat halen ve atıyen edilecek istilade cihetlerine temas edecek değilim. O diyabet işlerine aittir.

Biraz evvel din nağrinin cemaata devamı teşvik etmiş olduğumu söylemiştim. Fakat bunu yaparken erbir ve tehdide asla müteallik etmemiş yani halkı mülake camide namaz kılacaktır diye zorlamamıştır. Şer'î tabiriyle söylüyeyim: Cemaata devamı farz ve vacip derecelerine çıkarmamış, sünnet mertebesinde bırakmıştır ve böyle yapmakla da çok iyi hareket etmiştir. Fıkıh kitaplarında deniliyor ki: cemaatin meqrutiyyetinin hükmü namaz kılanlar arasında nizâmı ülfetin humûlunu ve bir de cahilin alimden namaz kılma- yı öğrenmesini temindir. Bunun için de mahallelerde meşcitler, camiler yapılmıştır. Tâki namaz vakitlerinde komşular o- nlarında toplanarak birbirini kumûşunlar tanıyanlara işte dinin camiden cemaatten beklediği gayeyi fakihlar - çarşıya biraz dâir olmakla beraber - böyle gösteriyorlar.

İlk zamanlarda bundan hakikaten istifade edilmiştir. E- ssen ibadet için tahsis ve tayin edilmiş olan vakitlerde bu gayeyi temine yarıyacak şekildedir. Halkın erkence işine gûcû- na gitmesi, kendisiyle beşeriyet için faydalı olması için onları daha ortalık aydınlanmadan kalkmaya mecburiyetini sabah sa-

maxının vaktile temin etmek istemiştir. Hatta denilebilir ki namaz vakitleri adeta çabukca, dinlenme ve uyku saatlerini tanzim için tespit olunmuş benzer.

Bugün bütün medenî milletler köylüyü, ameleği ve mektep talebelerini erkenden iş başına ve mektebe sevkadebilmek için türlü türlü kanunlar, nizamlar, ve talimatlar neşreylemiyor, erken işine ve mektebine gidecekleri ucuz tarifeli nakit vasıtaları tayin ve tahsis etmiyorlar mı?

Öyleye kadar çalışan bir insanın kendini de ve «çalıştırma» hayvanı da yorulacağı, istirahat ve yemeğe ihtiyacı bulunacağı şüphesizdir. Herkesi belsine acıması, hayvana merhamet etmeği tatbik ve kabul ettirmek öyle kolay şeylerden değildir. Bu, o devirlerde ancak din korkusu ile ve ibadet şeklinde temin olunabilmiş ve bunun için zaval vaktine yani saat 12 ya bir ibadet daha getirilmiştir.

Bu gün de bütün medenî alemde tam zeval vaktinde ya bir düdük ya bir top sesile şehirlerde bütün işler ve dâiralar tatil edilmekte ve her kes yemeğe ve istirahate davet olunmakta bulunduğunu biliyor ve görüyoruz. İşte dinde ibadet perdesi altında bunu yapmak istemiştir.

İkinci ile akşam saat getirilen ibadetler ve toplantılar vaktin darlığı hesabına nisbeten daha kısa zamanlara sıkıştırılmış ve yatı - yat üstü - ibadeti de mümkün olduğu kadar erken yapılarak halkın sabahleyin erken kalkabilmesi için hemen akşamdan bir, iki saat sonraya getirilmiştir.

Yine bu gün bütün medenî alemde - mürit, sefil ve zengin bir kısm müstesna olmak üzere - halkın erken kalkması için erken yatması sebebi temin edilmekte ve gece hayatı mümkün olduğu kadar tahdit olunmaktadır. Hatta son zamanlarda bu usul bide de kabul edilerek dükkânlar, mağazalar, oyun ve eğlence yerleri içm en son kapanma saatleri tayin edilerek gece saat 23 de her kesin evine çekilmesi usul tesis edilmiştir. Biraz sonra yine bu mevzu üzerinde lafslara dursak.

İşte ibadetten ve ibadet vakitlerinden bu türlü ibadetler temin olduğu gibi günün son ibadeti olan yatmadan sonra i-

namaz cemaatine dönerek: «ey cemaat dağılmayınız. hükümetin emri vardır, şimdi söyleyeceğim şey, o gün nahiyeden kendisine ne tebliğ edilmiş ise onları aynen halka söylerdi ve bu suretle de ibadet için yapılan toplantıdan hükümetçe idare itibarıyla da istifade temin olunurdu.

Gazetenin, telgrafın telefonun, radyonun malûm olmadığı eski devirlerde hükümet her türlü emirlerini ve nehiyerini ancak bu vasıta ile aynı zamanda şehrin her noktasına birden bildirmiş olurdu. Çünkü yataş namazı vaktinde her mahallenin bütün erkeklerinin camide toplu bulunduğunu bilir ve her zaman bu topluluğu temine çalışırdı.

Günde beş vakitten başka haftada bir gün Cuma günleri öğle vaktinde bilhassa büyük camilerde yapılan umumi toplantılarda konferanslar, hitabeden başka bir şey olmıyan (Hutbe) vasıtasıyla da hükümet halka dilediği şekilde siyasi ve içtimai telkinlerde bulunabilirdi. Çünkü hatip hükümetin memuru idi. Fakat hatipler halkın dilile onlara hitap etmedikleri için sonraları ayrıca kürsüler ihdas edilerek namazdan sonra bir takım kimseler hutbode söylenen sözleri oralarda halka kendi dilile tekrar ederlerdi.

Her kes imam olabileceği halde her kes hatip olamaz, yani hitabet latifasına, menbere çıkamazdı. Hatipleri ancak hükümet tayin eder ve ellerine hitabet bezzatı verirdi. Şimdi vaizlere venika verildiği ve venikası olmıyanın vaiz edemediği gibi. Hutbe ve hitabet meselesi ehemmiyetli olduğu için biraz sonra yine buna gelmek üzere şimdiki sözüme devam ediyorum.

Bu toplantıların ahkâmî ve içtimai faideleri de vardı. Camiye ve cemaata devam edenler, hatta camide her gün aynı yerde oturanlar birbirlerini iyi tanıdıkları için üç gün ara ile camiye gelmiyen arkadaşlarını - mutlaka bir hastalığı veya nikuntısı vardır - diye gidip ziyaret ederler, halini hatırını sorarlardı. Her mahallenin bir de (avariz akçesi sandığı) olduğunu evvelce söylemiştim. İşte paucıca nikuntısı olan mahalleye bu sandıktan yardım ederlerdi. Böyle olmayıpta yani hastalığı veya maresesi bulunmayıp da gelmiyenler olursa imam onları

cehri camiiye getirmek, cemaata devam ettirmek hakkını ve salâhiyetini haizdi.

Biraz evvel söylemiştik: dinin naîni bu işte cehri ve zorî mela tatbik etmemiş iken eski devrin hukukçuları demek olan fakihler emûkellef; cemaatı özürü olmaksızın terkedemez. Bir çehir halkı özürsüz olarak cemaati terkedebilirler bunlara cemaata gelmeleri emrolunur; kabul ve imtisal ederlerse tebîha. Etmedikleri takdirde katlolanuslara damıqlardır. Osmanlı yay-hülihlâmlarından birisinin de «cemaata devam etmiyen bir müslüman hakkında ne yapılır?» sualine karşı «evi başına yıkılır» diye fetva vermiş olduğunu biliyoruz. Bu: fakihlerin de diğ. şekilde öldürmekten daha fecidir. Bunda hem ölüm, hem de ailesinin barınacağı biricik evinin başına yıkılması vardır.

İşte görüldüğü ki bu işte de imamlar, hocalar ve fakihler «kıldan ziyade kılal tasaffatı» olmuşlar ve «Mehmetten siya» de Mehmet» görünmüşlerdir.

Halbuki camiye gelmeyenlere yani toplanıtlara iştirak etmiyenlere tatbik edilen bu muamele dinin esasına da uygun değildir. Baştan aşığı zulüm ve istipdattir. Çünkü dinin naîni «رَدِّ مِلَّةٍ» düsturunu ortaya atarak müslümanlıkta papas teşkilâtını kabul etmemişken yavaş yavaş fakat hristiyanlığa nisbetle hafif ve zayıf bir şekilde bu teşkilât islâmiyete girmiş ve ibadet şekilleri ve vakitleri hocaların elinde bir tehdit vasıtası olmuştu.

İbadet için mutlaka camiye gelmek şart olmadığını, Allahla kul arasına kimseinin giremeyeceğini, evde, yolda, kırda, lagda, bahçede hülâsa nerede olursa olsun orada ibadet edilebileceğini, ve ibadetin malûm olan şekillerinde bari usulî hallerde tadilat ve teskiye yapılarak mesela arka üste ve yun yatarken halıfco başını eğmek, otururken halıfco belâv hükmele auzatle yani ruku edilmeksizin namaz kılınabileceğini; ve hayranla, kayıkla ve bittabi diğ. nakil vasıtaları ile giderken de bu auzatle ibadet olunabileceğini dinin naîni tatbik ve ilân etmiştir.

İşte bütün bunlar hocalar ve fakihlerce bilinen şeylerden iken cemaatı bahane ederek halkı camiye getirmek için türlü türlü tehditler ve cezalar tatbik edilmiş olması dinin esası, nağirinin orzusu ile nasıl zelif edilebilir?

Bütün dinler hakkında bir şey söyleyemem, fakat memleketimizde salikleri bulunan semavi dinlerden Musevilik ile İslavilikte ibadet için mabede gelmek ve papasla hahamın delâletini istemek zaruridir. Musevilikte on kişi bir araya gelmeden (9 kişi var viz de sen on) diye sokaktan geçenleri çevirmeden ibadet edilemediği gibi İslavilikte de ibadet için kalabalığa ve kıyafet hususunda gösterişe lüzum vardır. Yine İslavilikte doğan bir çocuk papasının lütuf ve delâletile vaktiz edilmeden Hristiyanlığa kabul edilemediği gibi ölen bir adam papası elini sürmezse toprağa bile gömülemez. Cenazesi ortada kalır.

Semavi dinlerden İslamîlikte ise bu zaruret ve mecburiyetlerin hiç birisi meselâ değil müslümanlardan başka dinlere mensup olanlardan doğan çocukların bile كوتور وادار طرہ اسلام düsturde müslüman olarak doğuşunu kabul eder.

Hulâsa bu dinde ibadet için mutlaka camiye gitmek lâzım olmadığı gibi cemaatla namaz kılmakta ve cemaatin çok olmasında da bir mecburiyet gözetmez. Din nağiri namazın cemaatla kılınmasının daha iyi olacağını kendisi öyle yaparak halka göstermek ve söylemekle beraber cemaatin üç, hatta iki kişi de olabileceğini ve bunlardan birisinin biraz öne geçerek imam olmakla an cemaatin ibadet edebileceğini söylemiş hatta bu iki kişilik cemaatten birisinin aabiyyi mümeyyiz yani yedi yanında bir çocuk yahut bir kadın veyahut bir köle olmasına bile cevaz vermiştir.

Hal böyle iken avarlarca halkı cebren camiye sokmak, gelmeyenlerin evlerini bağlarına yıkmak suretile enkazı altında öldürecek derecede giddet göstermek dini bir emirden ziyade istibdat ve mutlakîyetin istediği idari bir mecburiyetten başka birşey değildir. İdarî mecburiyetin ne olduğunu, yani topluluktan istifade ederek hükûmetin emirlerini ve nehiyelerini tebliğden istifade edilmek istenildiğini evvelce söylemiştim.

Astırlardanberi yerleşmiş ve kökleşmiş an'anelere, usullere ve ibadet şekillerine aykırı zannedilecek olan sözlerinin böyle olmadığını anlaşılmaması için biraz daha izahat vermek mecburiyetini hissediyorum:

Cemaata devam vicdanî his ibadet olsaydı hiç şüphesiz umumî olurdu ve istinasi bulunmazdı. Bakınia fıkıh kitaplarında kimlere mecburiyet tahmil olunuyor ve kimleri istisna ediliyor? Aşağıda sayacağım 18 özü son devrin en mütepperri âlimlerinden Hacı Zihni efendinin eski liselerde okunan (Kitabü'ssalâ)ından alıyorum:

1 — Şiddetli yağmur, 2 — Şiddetli soğuk veya sıcak, 3 — Şiddetli rüzgâr, 4 — Zifîrî karanlık, 5 — Yorumeye mani olacak desecede çamur.

Nasıl buluyorsunuz? Bu beş özür bugün bile hepimizi en sevdiğimiz, en çok arzu ettiğimiz bir toplantıya, bir konseere, bir konferansa gitmekten bizi alıkoymaz mı? İşte din de bunları özür saymış, bu gibi hallerde cemaata ve camiye gitmiyenleri mazur görmüştür. Buna diyerek yok.

6 — Körlük, 7 — İhtiyarlık, 8 — Bir eli, bir ayağı kenik olmak, 9 — Kotürüm olmak, 10 — Meflûç ve inmali bulunmak, 11 — Hasta olmak.

İşte bunlar da cemaatı terk etmek için gayet tabii özürler sayılmıştır. Buna da bir diyecğiniz yok değil mi? Bu vasıfları haiz olanların cemaata faydaları değil bilakis zararları vardır.

12 — Bir yere gitmek için yolculuk hazırlığı yapmak, 13 — Bir hastaya bakmağa mecbur olmak.

Bunlar da gayet tabii, gayet makul özürleridir. Camiye gideceğim diye yolundan kalmak, treni, vapuru kaçırmak elbette doğru olamaz. Ve camiye gideceğim diye his hastayı tehlikeye hatta ölüme maruz bırakmak ise asla terviz edilemez.

15 — Camiye gitmekle yolda birisinin önüne çıkarak canına ve malına kuyacağından korkmak, 16 — Bozcundan dolayı yakalanıp hapse atılacağından korkmak.

Boyle bir özü olanı ne kadar zorlansın dağarı çıkamas ki ibadetle mühellef olsun, öyle değil mi?

17— İlimi bir münakaşayı ve müzakereyi kaçırmak, ondan mahrum olmak korkusu. 18 — Evde istediği bir yemekten camiye gitmekle mahrum kalmak korkusu.

Bu son iki parta da diyeceğiniz olmaz sanırım. İste görüyor ki ruhun gıdası olan her hangi bir münakaşa ve müzakereyi ve bedeninin gıdası olan her hangi bir yemeği kaçırmamak bile cemaata tercih ediliyor. Camiye gitmek, cemaatla namaz kılmak dini bir zaruret olsaydı öteki 16 özürden vaz geçelim bu son ikisi makul özürlerden sayılır mı idi?

Şu saydığım on sekiz madde gösterir ki camilere toplanıp dinden ziyade dünyaya aittir. Çünkü dinin emrettiği ibadetin ne yerlerde ne suretle yapılacağını biraz evvel anlatmıştım.

Camilerde toplanışın yalnız Cuma gününe tesadüf edeni din naşiri tarafından ötekilerden farklı tutularak bu tarz derecesinde gösterilmiş yani o gün namaz vaktinde halkın işini, gücünü terk ederek behemhal camide toplanıp hitabe dinlemesini dini bir mecburiyet olarak kabul etmiştir. Hatta Cuma günü namaz vakti işi; gücü terketmek islâm aleminde o kadar köklemiş bir âdet, o kadar sağlam bir akide haline gelmiştir ki, hemen hepimiz evimizde tam o vakitlerde bir iş yaparken yahut birini bir dikiş dikerken öteden ihtiyar annelerimiz, ninelerimiz «aella vaktidir, işi bırak» diye hatırlatır, cemaat camiden çıkıncıya kadar ipe el sürdürmez.

Münasebeti ve uranı geldiği için söylemeden geçmiyoyim: dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vakti bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaslar ve tacirler yine işlerle, güçlerle meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükümet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükümet istirahat günleri de yoktu.

Tanzimata doğru ve tanzimattan sonra resmî daireler çoğalınca Perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı. Ve bu usul resmî tatil günü pazara çevirilinceye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin aul

mektebi demek olan medreselerde ise salı günü tatil yapılırdı. Ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi.

Salı günü tatil yapmaktaki gaye: talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinâa elzâmî, hususî ihtisâsını görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat Salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akıdenin husulüne sebep oldu. «Salı sallamı» denilerek o gün bir işe bağlanmaz ve sefere çıkılmazdı yani salı, «oğuzuz» sayılırdı. bu fikir Türklerle Rumlardan geçmiştir. Çünkü Rumlar Salı günü matem tutarlar, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi İstanbul'un bir Salı günü Türkler tarafından fetolunmuşudur. Türkler de bilmeyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Türkler böyle salını, faslını bilmeyerek köhne Bizansın birçok kötü adetlerini, manasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adamak ve osalarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans adetlerindendir.

Tanzimattan sonra hükümet daireleri, hükümet mektepleri Cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla san'at ve ticaretle uğraşan her unîf halk o gün dükkanlarını açarak yine işlerle güçlerle san'at ve ticaretlerle uğraşırlardı. Ve azıklânın mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını hristiyanlar dinleri icabı olarak Pazar ve museviler ise Cumastesi günü tatbîk ve talâfi ederlerdi.

Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiyede haftada üç tatil günü vardı demek olur. Bir memlekette haftada üç günü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret alemi için pek âsîhâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumî bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu Cumayı islâm olan, olmıyan yerli ve yabancı bütün halk için - pek az istisnalarla - umumî tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Çarp memleketlerinin tatil günü ile Türklerinki arasında yine bir ayrılık vardı.

Bunun zararları en çok ticaret aleminde, banka muamelelerinde, gümrük işlerinde göze çarpyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 de çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiye de hafta tatili günü Cumadan Pazara çevrildi. Ve Cumartesi günü saat 13 den başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelade günlerde de bir kısım cenazalar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hatta işçilerin yapma, işine ve cinsine göre kadın, erkek çalışma ve dinlenme saatleri tayinine mecburiyet hâsıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburi tatilleri asıl hükümetler red değil bilâkis tezyit ve teqmil ediyorlar ve bir buçuk saat bir buçuk güne kadar çıkıyorlar. Bu son tatil şeklini gaspte ilk önce İngilizler tatbik etmişlerdir.

Cumhuriyet hükümeti tatil gününü Cumadan Pazara çevirmekle bunun dinl bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedeni ve ruhl bir ihtiyaç olduğunu göstermiş hatta o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi ve yemesi, içmesi için lâzım gelen tedbirlerin alınmasını belediyelere teklif ve tahmil etmiştir.

Biz de dinler tatil yapmayanları günahla, manevl cezalarla tehdit ederken hükümetler daha ileri giderek dünyaya ait olan bu işte maddi cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ tatil günü dükkân açanlardan beş liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve bu cezanın belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak münhasıran tatil günü halkın istifade edeceği bir işe, bir yere sarfedilmesini de şart koşmuşlardır.

İşte bu tatil keyfiyeti gösteriyor ki Cuma toplantısı dinden ziyade dünyaya ve halkın ruhen ve bodenen istifadesine tâallük etmektedir.

Cuma namazının ibadetten ziyade dünyaya ait olan idari, içtimai bir toplantı olduğunu gösteren delillerden birisi onunla mukellaf tutulanların şahsiyetleri, diğeri namazın kılınacağı yer ve kâabe, üçüncüsü izniam keyfiyetidir.

A — Beş vakit toplantı için yukarıda saydığımız 18 özür

Cuma toplanışı için de aynen makbul ve muteber olmakla beraber kadınların, kölelerin yani yakın zamana kadar medenî haklarına sahip olmıyanların yahut başka türlü bir anlatıyla memleketin idaresinde sözü ve reyî bulunmıyanların, siyasete ve idareye akılları ermiyen köylülerin, on beş günden az müddetle bir şehirde oturacak misafirlerin ve yabancıların ve tabiidir ki çocukların Cuma toplantısına iştirakten istisna edilmiş olduklarını görüyoruz.

Cuma toplantısı umumî ve vicdanî bir ibadet olsaydı diğer insanlar gibi Allahın kulu olan köleler ve bir milletin onda sekinini teşkil eden köylüler ve yine bir milletin yasasını teşkil eden kadınlar bundan istisna edilir miydi?

Türkiyenin 16 milyon nüfusundan 11 milyonu köylüdür, kalan beş milyonun dörtte üçü kadın, çocuk ve on sekiz özüriden (7 ilâ 12) ye kadar özürlü haiz olan kimselerdir. Bunlar da çıkarılırsa Cuma ile mükellef olanlar 16 milyonda bir milyon bile tutmaz.

Şu halde fakihlerin yani islâm hukukçularının koydukları kaidelere göre; ancak ııhatı yerinde, genç, dinç, akli haqında, iyi yolunda, karnı tok, sırtı pek ve vakti bol olan kimseler mahza dünyaya ve ahrete ait bilgilerini artırmak, ruhlarına gıda bulmak için Cuma toplantısına gitmekle mükelleftirler. Yalnız bu türlü adamlardır ki öğrendiklerini hayatta tatbik edebilirler ve başkalarına da ettirebilirler. Bugün her hangi bir serbest konferansa gitmek isteyenlerden de bunlardan başka evsaf aranır mı? Bu evsafı haiz adamlar ise 1/16 ya vardır ya yoktur.

B — Cuma namazı haftada bir umumî toplantı olduğu için bu ancak şehirlerde ve şehirlerinde çok halk alabilecek büyük camilerinde yapılabilir, onun için Cuma namazı şehir- lere ve büyük camilere hasredilip şehirlerdeki küçük camiler ve meacidlerle köy camileri bundan hariç tutulmuştur. Şu halde islâm hukukuna göre şehir nereye denilir, orvelâ onu bilmek lâzımgelir.

Fakihler yani eski hukukçular şehsi şöyle tarif ederler:

eğhir; içinde emiri, müftüsü ve tenfizi ahkâma kadir kadını olan yerdire. Bu tarifi bugünkü ilmi dile çevirecek olursak: eğhir; içinde hükûmetin emrini ve nehyini tatbik edecek yahut namına emirler verecek, nehyilerde bulunacak vali veya kaymakamı gibi büyük bir mülkiye memuru; halkın intihabile onların dinî işlerini görmeğe memur bir müftüsü ve halk arasındaki nizaları hal ve fasl, ahlâketi tatbik edecek mahkemesi, mahkeme icrası olan kadı aynı zamanda belediyenin de amiri olduğu için bittabi - belediyesi bulunan yerdir.» diyebiliriz. Bilmem hocunuza gitti mi? Ben şehrin bu türlü tarifini fena bulmuyorum. Şehrin niçin böyle tarif edildiğini ve ne için ancak bu türlü teşkilâtı olan kasabalarda toplantı yapıldığını uzun uzadıya izaha hacet görmüyorum. Yüzlerce, binlerce halkın her hangi bir maksatla bir yere toplanışı bir inzibat işidir, bir adliye işidir. Köylere varıncaya kadar zabıta ve adliye teşkilâtını teşmil eden hükûmet henüz dünyaya gelmemiştir sanırım. Şu halde toplantıları her zaman göz önünde tutmak, ona göre tedbir almak hakkını haiz olan bir hükûmet bunu ancak zabıtası ve adliyesi bulunan, teftişi ve musakabesi kolay olan şehirlerde haizlemiştir diyebiliriz.

C — İzniam: Hitabe söylenecek, hutbe irad edilecek ve bugünkü manasile konferansı verilecek yerin kapısının her ke ve açık olması yani her kevin oraya serbestçe girmeye mezun bulunmadır. Kapısı kapalı bir camide, dışarıdan kimseyi kabul etmeyen bir evde, bir konakta, bir mektepte, bir kıyıda hatta bir sarayda mahdud ve muayyen şahıslara söylenen hitabeler, okunan hutbeler fakihlerce makbul değildir, caiz değildir. Dikkat ediniz fakihler yasaktır demiyorlar, caiz değildir diyorlar. O zaman ancak böyle söylenebilirdi, bunun ne demek olduğunu iyi anlıyabilmeyiz için bugünkü mevzuat ve usullerle mukayese edeyim: Bugün de hükûmetten izin almadan ve toplanacak yer haberi verilmeden hiç bir toplantı yapılabiliyor mu? Miting gibi şehrin umumi meydanlarında göz önünde yapılacak toplantıları bile halk vukuundan 24 saat önce en büyük mülkiye memuruna haber vermek mecburiyetinde değil

midir? İzin almadan gizli yapılan toplantıları hükümet takip edip onları dağıtmıyor, onları cezalandırmıyor mu? İşte din naşirinin de yahut ona izafeten bu usulleri koyan fakihlerin de Cumadan kasıtları ve Cuma hutbesini söylediği kayıtlar ve yazılar altına koyuğları bundan başka bir şey değildir.

Görülüyor ki gerek Cuma toplantıları, gerek hutbe okunması gerekse bunlar için konulan qarılar ve usuller eski ve yeni bütün medenî alemden kabul ve tatbik olunan şeylerdir. Bundan dolayı dinî muabazeye hakkımız yoktur. Fakat acaba bundan hakkile istifade edilmiş midir? Edilmemiştir diyeceğim edilmemesinin de sebebi ikidir:

Birisi, söylenen hitabelerin halk diline değil, yabancı bir dile olması, diğeri bu yabancı sözlerinde bir kaç yüz sene evvel söylenmiş kelimelerden ibaret bulunmasıdır. Bunun ne demek olduğunu şöyle bir misalle izah edebiliriz:

Günün birinde üniversite konferans salonunda meselâ bir Macar aliminin Türkiye hakkında bir konferans vereceğini gazetelerde okursunuz. Sıhhatınız yerinde hiç bir özrünüz yok, vaktiniz de müsait, istifade edeyim diye o gün evinizden kalkar, salona gelirsiniz.

Macar alimi konferansa bağlar, kendi diline bir saat kadar bir şeyler söyler, dikkat edersiniz hiç bir şey anlamazsınız. Ancak söz arasında beş on Türk şehri ile beş on Türk adı geçer. Bunların ne için ve ne münasebetle geçtiğini bir türlü kestiremezsiniz. Çünkü macarca bilmiyorsunuz. Konferansı şöyle böyle dinler gibi olursunuz. Bu sırada macarca ile türkçe arasında iğittığınız veya okuduğunuz yakınlığı ve Macarların 150 sene Türk hakimiyeti altında bulunduğunu düşünerek kendi kendinize bazı kelimeler arasında müşâbehet ve münasebetler de ararsınız. Meselâ söz arasında (Hetu) kelimesi geçmiş bunu türkçe (yedi) ye benzetirsiniz. (Kapi) (alma) (çok) gibi sözler iğitirsiniz bunları da öylece türkçedeki (kapı) ya, (elma) ya ve (çok) a benzetirsiniz. İşte o kadar. Derken konferans biter siz de geniş bir nefes alırsınız. Bir iki dakika sonra bir Türk tarafından o konferans türkçe olarak aynen tekrar edil-

meğe bağlar. O zaman mealine muttali olursunuz. Meğer konferansa Türkiyenin Ticari, sanai ve iktisadi inkişafına dairmiş. Sayılan şehir adları orada yeni yapılan fabrikalar dolayısıyla geçiyormuş. İpttığınız beş on Türk adı da Türkiyede sanayi ve iktisadiyatın ilerlemesine hizmet edenlerin adı imiş. Hietu, hakikaten yedi, kapı hakikaten birdeki kapı, ve dolayısıyla hükümet konağı, alma da bizdeki elma imiş. Amaşya, gümrükhane ve malatya elmalarının çokluğundan fakat bunlardan bakkile istifade edilemediğinden bahsediliyormuş. Tahii bir yabancı Ali minin memleketimizde yaptığı tetkikat neticesinde elde ettiği malûmatın istifade edersiniz. Fakat kendi kendinize mademki bu konferansa türkçeye tercüme edilecekmış ne diye bir anı anlamadığım bir dilde bunu dinledim, durdum dersiniz ve geçen vaktinize acırsınız öyle değil mi?

İşte eskiden camilerde okunan hutbeler yani verilen konferanslar da hemen hemen böyle idi. Motip, Türkün anlamadığı bir dille arapça bir şeyler söyler. Mekke, Medine gibi bir kaç mukadder şehir adı ile islâmlığın yayılmasında ve yüceltmesinde hizmetleri dokunmuş beş on şahsın adını söyler. Ve teganni ile yani şarkı söyler gibi bir makamla bir şeyler daha okuduktan sonra minberden inerdi. Bundan ne anlıyorsunuz? Ve ne istifade ederdiniz? Hiç. Halbuki bu hutbe kendi dilimizde olsaydı ve günün ihtiyaçlarına ve meselcelerine temas eder mevzularda bulunmıyaydı elbette istifade ederdiniz.

Hemen şunu söylemek lazım gelir ki islâm aleminde bu tarzda hutbe okunusu yalnız Türklerin bulunduğu yerlere münhasırdı. Meselâ ahalisi arapça bilmeyen Hindistan gibi kıtalarda hutbeler halkın anlayacağı dille söylenirdi.

HHutbelerin milli dil ile, türkçe söylenmesini Cumhuriyet devrine ve Cumhuriyet rejimine medyunuz. Lâyük bir hükûmetin din işine karışıp karışmayacağı ötedenberi söylenip durur. Hutbenin bir din işi olmayıp bilâkiri dünya işi olduğunu şimdiye kadar verdiğim izahlarla isbat ettim sanıyorum. Fakat öyle de olsa yani lâyük hükûmet din işine karışıyor denilse bile bunun en mukni, en güzel cevabını ezanın türkçe mi.

arapça mı olmasa meselesinde Atatürk vermiştir ve demiştir ki: «Cumhuriyet rejimi dine değil düle kanır» ne kadar doğru değil mi? Evet Türkiyede hutbeler yani konferanslar ve o konferansa davet demek olan ezanlar Türkün öz dilile olur. İşte o kadar.

Buraya kadar verdiğim izahatın takassup ve muhafaza-kârlar üzerinde kâfi derecede tesir yapmadığına kailim. Onlar bu sözlerle camiden, cemaatten halkın soğutulmak istenildiğinden bahsedeceklerdir. Bunun cevabını Türkiye Cumhuriyeti diyanet işleri reisliği heyeti müzavere azasından Akcekkili Ahmet Hamdinin vermesi onları iskât edecektir. Çünkü on salâhiyetler zattır, ve bu gün de resmî vazifecî budur. Ahmet Hamdi «Askere din dersleri» adile yazıp bastırıldığı eserde diyor ki:

«Beğ vakit namaz farzdır. Amma onları her halde cemaatla kılmak farz değildir. SSünattır. İnsan beğ vakit namazı evde de kılar, dağda da, yalnız da kılar, cemaatla da kılar, boyi de kılar, paçası da, uşağı da kılar, efendisi de hepsine borçtur. Lâkin Cuma namazı böyle değil, onu mutlaka cemaatla kılmak farzdır. Hem de başka cemaata benzemez. Namazdan evvel bir hutbe okumak ta farzdır. Demek oluyor ki Cuma çok ehemiyatlı, çok mübarek bir gündür. Bir müslüman hiç olmazsa bu mübarek günde olsun camii perife gidip cemaatla namaz kılmalı, kuran ve hutbe dinlemelidir. Bu her müslüman için borçtur. Her müslüman Cuma gününü bayram geliyor gibi karşılamalı, o gün yıkanıp temizlenmeli, temiz esvaplarını giymeli, başkalennı rahatız edecek kokulu şeyler yememeli tertemiz gül gibi olup camiye koymalı, insan böyle yaparsa hiç olmazsa haftadan haftaya yüreğinin pası silinir. Bir mahalle, bir köy beğ köy halkı haftada bir kerre birbirleriyle konuşup görüşürler.»

Acaba bu sözler de bahsettiğim adamları ikna edemez mi? Yalnız şunu ilâve edeyim ki: garp lisanslarından birisini bilen, bir çok kıymatlı kitaplar yazmış olan bu değerli alimimiz Cuma namazı ve hutbe hakkında benim burada deri sürdüğüm

bugünkü telâkkiyi ve görüşü de anlatsaydı her halde derin ilminden daha çok istifade etmiş olurduk.

Celâlim mahallelerin ve imamların idari hürmetlerine imamlar dini bir vazifeyi ifaya memur oldukları kadar idari işleri de gördükleri için her iki kuvvet ve kudretten istifade ederek halk üzerinde idâpdatlarını yürütmüşlerdir.

Hükûmet azıklara papaslarına vermiş olduğu hakların ve saltâhiyetlerin bir kısmını mahalle imamlarına da vermişti. Imamlar; doğum, ölüm, evlenme, boğanma ve nakli mekân gibi nüfus muamelelerini takip ederler, medeni hal kayıtlarını ve sicillerini tutarlar ve 1254 senesine gelinceye kadar ölü gömme iznnameyi verirlerdi. Yani eskiden imamlar belediyelerin nüfus ve evlendirme memurlukları vazifelerini ve defni emvat işlerini yaparlardı.

Imamlar zabıta işine de katılırlar mahalleri içinde olup bitenden mesul tutulurlar, hele ahlâk zabıtasına çok ehemmiyet verirlerdi. Meskenlerin taarruzdan masuniyetinin tanınmasını sağladığı o devirlerde imamlar ahlâk zabıtası memuru sıfatıyla evleri bazarlar mahallelerinde fuhuşla mücadele ederlerdi. Mahalle halkı arasındaki ufak tefek nizaları ve gürültüleri sulhen hal ve faaliyetmek işi de imamlara verilmişti. Imamlar mahallelerinde adeta bir sulh hakimi rolünü oynıyorlardı.

Ne hükûmet ve ne de belediye bu işleri göndürmek için imamlara bir şey vermezlerdi. Imamlar mahalle halkının vermeleri ilmühâber harçlarıyla, cenaze ücretleriyle, inkat paralarıyla ve nihayet camiye yapanın bırakmış olduğu tahsisatla geçinirlerdi. Imamların halktan alacakları paranın muayyen bir haddi, bir tarifi yoktu. Bu mahallelinin servetine, ictimai mevkiine göre değişir, artar ve eksilirdi.

Halkın bütün işleri camilerde ve onun harımındaki binalarla görüldüğü için ne hükûmet ne de belediye bina kirası da vermezlerdi.

Hulâsa imamlar mahallelerinde birer münferit hakim, birer mütebbit amir idiler. Halkı itedikleri gibi idare ve idare ederlerdi. Ve çok kere de zulüm ve şiddet gösterirlerdi.

Tanzimata doğru imamların zulmünden ve istibdadından halkı kurtarmak ve istigare ile iç gördürmek için yanlarına birer, ikişer muhtar verildi, ve muhtarlar da yalnız bırakılmadı, biraz sonra bunların yanına üç, beş kişilik ihtiyar heyetleri katıldı. Muhtar ve ihtiyar heyetlerini ahalî seçerdi. Bu usul daha önce islâmı olmıyan aslıkların mahalle işlerinde rasi idi. Onların ihtiyar heyeti reisine "Koca bağı" denilirdi. Bu münasebetle Lûtfü tarihinde denilir ki: 1245 (1829) da Dersaadet ve Bilkâdî selâse ahali zükûru septe aicil edilerek müsür ve ubur için tatbiki icabeden usulün tamamı keram zımnında her mahaleye evvel ve soni olarak ikişer muhtar tayin kılınmıştı. İstanbul ahalisi mahallelere koy kâhyası dikildi. Yakında salıyan defterleri de gelecek dayü gâstüğü etmişlerdir."

İşte 1245 (1829) da bağliyan bu teşkilâtı Türkiyedeki bir kaç asırlık ferdî mahalle idaresi sistemini cemiyetleştirmiş oluyordu.

Türkiyede hükûmat tekli meşrutiyete geçtikten sonra imamlar yavaş, yavaş ve cumhuriyet devrinde hüabittün mahalle işlerine bakmaktan uzaklaştırılmakla beraber yine muhtar ve ihtiyar heyeti vasıtasile mahalle işlerine karışmaktan vaz geçiyorlardı.

1933 de çıkarılan üç maddelik bir kanunla belediye teşkilâtı olan yerlerde mahalle muhtasılıkları ve ihtiyar heyetleri kaldırıldı. Bu kanunun bir maddesinde "muhtarlarla ihtiyar heyetlerinin görecekleri işlerin ve işlerinde bulunan hakların ve salâhiyetlerin yesine ve içine göre belediyeye, za bitaya ve diğer dairelere verileceği" gösterilmiş olduğu için bunun tatbikatını ihtiva etmek üzere yine aynı sene içinde 97 maddelik bir nizamname yapılarak orada muhtasılara görülen işlerin nezelere verileceği ve kimler tarafından görüleceği lazımgeleceği birer birer gösterilmiş ve bu suretle mahalle teşkilâtı da tarihin karanlık sahifelerine gömülmüştür.

II

Türkiyede Garp tarzında belediye teşkilatı

1854 (1271) den 1930 senesine kadar 1836 da teşkil olunan Evkaf Nezareti görmekte olduğu belediye işlerini oldukça intizam altına almış, fakat esnaf işlerine bakmağa memur edilen ve 1826 (1242) tarihinde teşkil olunan (İhtisap Nezareti) zaman geçtikçe âdeta bir Maliye Nezareti halini alarak esnaf işlerini ihmal etmeğe başlamıştı. Ekmeten başka şeylerden narlı hemen hemen kaldırılmış olduğu için yalnız uah işlerine bakkan kadıhk teşkilatı da âdeta diğer belediye işleriyle alakasını kesmişti.

Belediyenin hiç görülmiyen ve sahipsiz kalan işleri temizlik, tenvizat, kaldırım ve lâğım işleri idi. İşte garp tarzında yeni belediye usulünün kabul ve tatbik edilmesine de bu dört esnaf belediye işinin yokluğu ve ihmal ediliği sebep olmuştu. Şöyle ki 1852 (1269) - 1853 (1270) senelerinde ve Kırım muharebesi zamanında İstanbul müttelik sıfatile İngiliz, Fransız ve İtalyan askerleriyle zabıtları gelerek burada bir müddet oturmuş olmaları İstanbulun evveke garpla bağlanmış olan ihtilâl ve temasını bir kat daha arttırmış ve kısmen de mütteliklerin gösterdikleri lüzum ve yaptıkları tasfiye üzerine garp memleketlerinde olduğu gibi belediye teşkiline heves ve teşebbüs olunmuştu.

İstanbulun ve dolayısıyla bütün Türkiye şehir ve kasabalarının o tarihlerde, hattâ daha sonraları belediyecilik itibarıyla ne halde bulunduğunu izah etmek uzun sürecektir. Buna hacet de yok. Şimdi söyleyeceğim cümle bir kaç yüz sahife yazının yerini tutacak kadar mühimdir. 1864 (1284) te yani bundan 70 sene evvel İstanbul gelmiş olan Teofil Gotye isiminde bir Fransız seyyahının o zaman (Deba) gazetesine yazdığı bir mektupta görülen: «Yürüycek kaldırım, binecek araba, rahat edecek otel, yemek yenilecek lokanta, muhtarsız gezilecek sokak olsa tabiatın vermiş olduğu güzel manzara ve iyi havadan bir seyyah istifade edebilir.» cümlesi o zamanki vaziyeti izaha kâfidir. 1876 (1293) te İstanbul gelmiş olan Markus Salzsör o zaman ahşap

olan Karakoy köprüsünü araba ile geçerken ve köprüdeki tah-
haların çürüklüğünü, bunların azalarından denizin görüldüğünü
hissettiği zaman : «Bu köprüye tahammül eden bir halk her türlü
seyyiatı idareye mütehammil bulunur.» sözünü söylemekten
kendini alamamıştır.

İşte garbin mütemeddin ve mamur şehirlerinden kalkıp İs-
tanbula ve Türkiye'ye gelenler burada kendi memleketleri dâve-
cesinde olmasa bile az çok bir umran eseri görmeyince, yahut
gezecek, yatacak ve yiyecek yerleri bulamayınca bu halleri
Türklerin kabiliyetsizliğine ve hissizliğine veriyorlar ve bu tarz-
da mütalعات yürütüyorlar. Şu halde belediyelerin mevcudiyeti,
şehirlerin imarı ve konfor denilen her türlü istislahat teşahplerinin
ihzası edilmiş bulunması hükümeti de, belediyeyi de ve binnetice
Türk milletini de yabancılara karşı yükseltecek işlerdendir. Bi-
naenaleyh belediyeleri kuvvetlendirmek, onları himaye ederek
imara teşvik etmek hükümetin en güzel bir icraatı olabilir.

İstanbul 1864 ve 1876 denberi bu noksanların çoğunu te-
lâfi etmiş olduğu için bu seyyahların sözlerini şimdi mübalâğa
sayarsınız. Fakat bugün Türkiyenin bazı büyük şehirleri bile
aşağı yukarı İstanbulun 1864 ve 1876 daki variyetlerine ben-
zer mi?

Seyyahın 70 sene önce zammettiği köprü bugün bile Un-
kapanı ile Azapkapı arasında halâ duruyor mu? İstanbul şeh-
ri üzerinden bu lekoyı kaldıracak ancak Atatürk köprüsünün
yapılmasıdır. Nihayet bir sene içinde İstanbul Belediyesi buna
da muvaffak olacak ve bu kara lekoyı silecektir.

1920 (1336) da hükümet merkezi ittihaz olunan Ankara-
nın o zamanki beledi variyeti de böyle değil miydi? Yani An-
karada ne otel, ne lokanta, ne yol, ne hükümet binaları, ne de
oturulacak bir ev hulâsa konfor namına hiç bir şey olmadığını
biliyorsunuz. Cumhuriyet hükümetinin 1920 denberi yorulmaz
bilmez bir çalışmakla ve milyonlar sarfıla Ankarayı herhangi bir
garp hükümet merkezi haline getirmesi sayesinde bugün Ankara
umran ve konfor ve bilhassa kârgır, muntazam ve büyük hükü-
met daireleri hususunda İstanbulu çok geçmiştir diyebiliriz.

Fakat o devirlerde İstanbulda garp belediyeleri usulünü bilip tatbik edecek münervver Türkler yok gibi idi. Hükümet -tebahi devleti âliyeden kimselerle İstanbulda ailecile mukun olup yerli ahaliden sayılan ecnebilerin vukuf ve mahûmat erbabından- mürekkep olmak üzere bir (Komisyon münisipal) teşkil etmiş ve bu komisyona türkçe (İntizâmı şehir komisyonu) adı verilmiştir.

1789 ihtilâlinde sonra İstanbula hicret ve iltica etmiş olan bir Fransız ailesinden (Alyon) isminde birisile Revelâki, Kamanto, Cezayirli oğlu Mıgırdıç, Ohannes Çamış ve Harmanos isimlerinde gayri müslim Türk tebaası ve bir de Tıbbiye mektebinin ilk mezunlarından Hekimbaşı Salih Efendi bu komisyona memur edilmişti. Komisyon arzu belediyenin garp belediyeleri tarzında teşkilâtını, kanun, nizam ve talimatlarını yapıp hükûmete takdim edeceklerdi. Dört sene çalışan komisyonun belediye teşkilâtında ilk iş olarak hükûmete tavsiye ettikleri şunlar idi:

- 1— Kaldırımların, lâğım ve su yollarının yapılması.
- 2— Sokakların temizlenmesi.
- 3— Sokakların tenvir.
- 4— Sokakların mümkün olduğu kadar genişletilmesi.
- 5— Bir muhasebe teşkilâtı yapılması.
- 6— Bu işleri görmek üzere halktan belediye için bir vergi alınması.
- 7— Belediye kanun ve nizamlarını tatbika komisyonun memur edilmesi.

Bu komisyon toplandığı zaman İstanbulda bir de (Şehremaneti) teşkil olunmuştu. Şehremanetinin vazifesi: Ecnas igeine bakmak ve bazı şeylere nash koymak idi. Şehremanetinde ecnas ve ahalinin ilesi gelenlerinden mürekkep bir (Şehir Meclisi) bulunacaktı.

1854 (1271) den 1857 (1274) senesine kadar ne Şehremaneti, ne de komisyon esaslı hiç bir iş görmeğe muvaffak olmadı. Esasen değil bütün Türkiyenin, hattâ İstanbulun bile her tarafında birden garpta olduğu şekilde yeni bir belediye teşkilâtı yapmağa imkân yoktu. Buna bir çare ve teşkilâta bir mu-kaddime olmak üzere 1857 (1274) senesinde İstanbulun Galata

ve Beyoğlu cihetlerinde bir (Nümune daire) açıldı. Bu dairenin kanununu ve teşkilâtını yine İstanbulda bulunan ecnebler, yahut ecnebler gibi Avrupada yaşamış, gaip lianlarını öğrenmiş gayri müslimler yapmışlardı. Hattâ on sene kadar dairenin muhaberat ve mütaleatı Türkçe ile birlikte Fransızca cereyan etmiştir. İşte Türkiye belediyelerinin Fransız usulünü taklit etmeleri bu zamanda bu suretle başlamıştır. Bu işte de aslen Fransız olan (Alyon) un tesiri olduğu şüphesizdir.

O zamanki hükûmeti bu yolda belediye teşkiline serke- den mecburiyet bir dereceye kadar ecneblere hoş görünmek ve bir iş, bir yenilik yapıyor gibi göstermekten ileri geldiği şu ifadelerinden de anlaşılıyor: «çünkü Devleti Aliye bedîhahla- nı; Saltanatı Seniye bir şey yapmıyor ve paytahtın tezyin ve ıslahı hakkında bile himmet olunmıyor yollu bir takım ekâzıp neşretmekte ve devairi belâdiyenin fiile gelmeyeceği lâkindi- larını dahi meydana almakta olduklarından şu aralık bu yolda gayreti filiye gösterilmesi...» Evvelâ niçin Beyoğlundan bağla- nıldığını ve gayri müslimlerle ecneblerin neden dolayı belediye işlerine karıştırıldığını tanzimat dairesinin mazbatasında görü- len şu fıkralardan öğreniyoruz: «yapılacak şey her ne ise bü- tün İstanbulda birden yapılmak muğalata, ve tekelîlû oluca- ğından (altıncı daire) istihaz olunan Beyoğlu ve Galatada akur- ratı kreire ve ebniyei mutena bulunduğu misillû sahip ve mu- kim olanların ekserisi dahi böyle husumâtı memaliki sairede görmüş ve anlamış ve o cibete alınacak masrafa mukabil ken- dilerinden alınacak akçenin itan bir vazifei sahha olduğunu bi- len adamlardan olduklarından bu iş oradan bağlanılıp oraca hüsnü nümunesi her tarafa anlatıldıktan sonra tamim edilmesi münasip gibi mütalea olunduğu...»

Yine o mazbatada belediye işlerine ecneblerin iştiraki de şöyle izah edilmektedir: «bir de her memlekette böyle işlerde bulunmak hukuku belediye iktizasından olarak bu dahi sahîbi memleket olan devlet tehaasına mahsus iş de han ticaretgâh olan yerlerde umuru belediyede sekunel pehinden olan ec- neblerin dahi müşareketi kabul kılındığı muhakkak olduğun- dan...» Ve Beyoğlu ve Galata dairesinde mukim alanların el-

risi dahi tebai ecnebiyeden bulunduklarından kendileri bütün bütün maslahata vukulsuz bırakılmak namünasip olmaması için cemiyetin yapıp ve edipte devletin kabul ve tasdiki alisine muallâk olacak nizamâtı cemaîyesi müzakeresinde bulunmak üzere anlardan dahi bir kaç kişi tayin edilmesi münasip olup...”

Bizde ilk defa belediye teşkilinde dikakte değer bir cihaz de belediye reisi ve azasının intihapla mı, naspla mı olduğunu bilmektir. Bahsettigim mazbatada bunun hakkında da şu fıkraları okuyoruz:

“... Mesalihi belediye için teşkil olunan idare; mahallât ahaliisinin intihabile tayin olunmak kaidet umumiyet itkzasından olup en doğru yol dahi bu ise de bizce usulen birden bira buralara gidilmek münasip olamayacağından bundan sarfınazarla yalnız bir dairesinin içinde bulunacak meclis azasının ve müdürünün el daire ahalisinden olmak üzere devletçe intihap ve tayin olunması sureti daha muvafık hal görüldüğünden nizamnamesi mezkûr ile tayin olunan idareyi belediyede bu kaidet cema tutularak saltanatı seniyenin usulü âliyesine tevfiği maslahat edilmigtir...”

Mutlakıyetle idare olunan bir hükûmetçe bundan başka türlü bir şey de yapılamazdı.

Nümune dairesinin bir meclisi, bir müdürü ve lüzumuna kadar memuru vardı. On senedenberi İstanbulda oturan ve daire dahilinde 1000 liralık emlakı bulunan sekiz kişi hükûmetçe üç sene müddetle belediye meclisine aza tayin olunurdu. Bunlardan başka yine on senedenberi İstanbulda oturan ve daire dahilinde karısının veya yakın akrabasının üzerinde 5.000 liralık emlak bulunan ecnebilardan dört kişi de belediye meclisine müvavis aza tayin edilirdi. Dairenin mimarı, mühendisi ve doktoru meclisin tabii azasından idiler. Müdür de hükûmetçe tayin olunurdu. Daireye müdür olacak zatın aza derecesinde emlak sahibi olması lâzım idi ve müdürün Fransızca bilmesi şarttı. İstanbulda ilk belediye müdürü hariciye teşkilâtçısı Kâmil Beydir.

Nümune dairesi o zaman mevcut olan Şehremanetine deâil.

resî on sene devam eden tecrübe devresinde bir çok iyi ve güzel işler yaptı: Meclîs dairesinin kudsîyesini yaptırttı. Şehrin içindeki gayri müslim mezarlıklarını kısmen olsun şehir haricine kaldırttı. Orada gayri müslimler için mihl ve sarf mezarlıklar yaptırttı. İki belediye bahçesi tesis etti. Frangili hastahanelerle sokaklarda birbirini yatahyanlar veya kazaya düşer olanları tedavi için iki hastahane açtı. Yolları genişletti, kaldırım döşedi, lügümler yaptırttı, sokakları havagazi ile tenvir etti. Kârgir bir belediye binası yaptırttı, ve daire dahilinde kârgir inşaatı teşvik etti.

Türkiyede ilk defa garp tarzında belediye teşkilinin devletin resmî tarihçisi ve bittabî zamanın en münevver ve en vukufu bir adamı demek olan vak'antüvis Lutfî Efendi tarafından ne tarzda telâkki edilmig ve tarihe ne suretle geçirilmig olduğunu merak ederek bu zatın henüz basılmamış olan tarihînin dokuzuncu cildini arattım, buldum. Orada şu sözleri yazmaktadır:

«İstanbul ile bilâdi selâse devair belediyeye tahsis olundu. Galata ile Beyoğlu altıncı daire ittihaz olunarak ol havalinin ekser ahaliyi devairi belediyenin lüzum ve muhasanatına ve Avrupa usulüne vâkıf olduklarından devairi saireye emsal olmak doğrudan doğruya Sadaret makamına merbuttu. Nümune dairesi iptida oradan bağlanılarak icabı hale gurlu olundu. Hariciye teşrifatçısı Fuat Paşa kaynı Kâhîl bey bu altıncı daireye müdür oldu. Hamdolsun devairi saire ahaliinde o kadar malûmat olmadığından daireleri dahilinde fuhuşhaneler ve kumarhaneler gibi menhiyatın itiyadile altıncı daireden örnek almalıdır.»

Resmî tarihçinin medenî ve asîl bir müessese olan belediyeyi bu tarzda anlaması ve tarihe böyle geçirmesi hayrete gâyan değil midir?

Ayrıca uğrağıldığı halde bir türlü men'î mümkün olmayı fuhuş muayyen bir yere hasrederik ve salıklesini sık sık muayene ettirerek bu yüzden frangının önüne geçmek istiyen belediyeyi fuhuşhane ve kumarhane açıyor veya teşvik ediyor diye tarihe yazmak en hafif bir tâbir ile yalancılıktan ve iftirden başka bir şey değildir.

Fakat daha ziyade hayret ve tessaüf etmemelidir. Azadan 60 senelik bir zaman geçmiş olduğu halde bugün bile zavallı belediyeye iyi bir gözle bakmıyan, fakat münavev geçinen zamanımızın pek çok Lûtfi Efendilerine razıgeldim. Belediye idaresine kıymet vermıyenlerden ve bu müesseseyi elden geldiği kadar yükseltmıyenlerden belediyelerin doğuşduğu Cümhuriyet için de bir fayda beklenmemelidir.

Beyoğlunda tecrübe edilen yeni belediye usulü 1868 (1285) senesinde İstanbülün her tarafında tatbik edilmek istenildi ve İstanbül on dört belediye dairesine taksim olunarak Şehremaneti - Numune dairesi de dahil olduğu halde - bu dairelere merci gösterildi ise de hiç bir yerde esaslı bir iş yapılamadı.

1285 (1868) belediye nizamnamesine göre teşkil olunacak on dört dairede ahali tarafından intihap edilmiş 8-12 azadan mürekkep bir belediye meclisi bulunacak ve her dairenin aza arasından seçilmiş bir de reisi olacaktı. Belediyelerin yani dairelerin merkezi ve merici olan Şehremanetinde dahi bu belediyelerden gönderilecek bir reis ile üç azadan ve on dört daire için ceman 56 kişiden mürekkep bir (Cemiyeti Umumiye) bulunacaktı. Bu Cemiyeti Umumiyeden başka yine Şehremanetinde azası hükümet tarafından meclis haricinden intihap ve tayin edilmiş altı kişilik Bir (Meclisi Emanet) olacaktı.

Belediye meclisine aza olabilmek için senede 5000 kuruş vergi verecek emlak sahibi ve malik bulunmak lazımdı. Yani şehrin idaresinde yalnız emlak sahipleri söz söyleyebilişlerdi. Emlaklı olmıyan vatandaşlar bu haktan mahrum idiler.

1868 (1285) ten 1876 (1293) senesine kadar bu teşkilâtın da istifade edilemedi ve İstanbülde Beyoğlundan başka bir yerde esaslı belediye teşkilâtı yapılamadı ve yapılamadı. Bittahi bu belediyelerden üçer aza gelmediği için Şehremanetinde de (Cemiyeti Umumiye) toplanamadı.

1876 (1293) da hükümetin tekli Mevzuatıya tahvil ve ilk defa Meclisi meb. ussan toplandığı zaman o meclisten yine ilk defa birisi yalnız İstanbula değil İstanbül'den başka Türkiye çetisi ve kazaalarına mahsus olmak üzere iki belediye kanunu çıktı.

1876 (1293) kanunu ile 1868 (1285) nizamnamesi arasında pek az fark vardır. Yalnız 1868 nizamnamesi İstanbulu on dört belediye dairesine tahsis etmiş iken 1876 kanunu Parisi takli ederek şehri yirmi daireye ayırmıştır. Bu da belediyeye az olacakların vergileri miktarını 250 kuruşa indirmişti. Yani hükûmete senede 250 kuruş vergi verecek, emlaklı olmayan kimsa şehrin idaresinde söz sahibi değildi.

Bu kanunların Türkiyenin teqini hayatında büyük kıymet ve ehemmiyeti vardır. Yani Türkiyede mülkiyet rejimi kaldırılarak ilk defa Millet Meclisi toplandığı zaman her poyden önce bir belediye kanunu yapılmak düşünülmüş ve ilk teqini mecliste dört ay çalışılarak ancak bu kanunlar ortaya çıkarılmıştır. Belediye tashihinde ehemmiyeti olduğu kadar Türk teqini ve idare sahalarında da değeri bulunan bu hadise hakkında Osmanlı Meb'usen Meclisinin zabıt ceridesinin 20 Teşrinisavvel 1325 sayısında görülen şu izahat bilhassa huzurunuzda okunmaya değer:

«1293 senesi haziranının yedinci günü tatili müzakerat etmiş olan ilk Millet Meclisi Umuminin dört aylık measline dair meb'usanda kıraet edilen nutha nazaran o vakit Meclisi Umuminin gördüğü işler (18) e balığ oluyorsa da bunlar meyanında memleketçe payanı istifade olan ve merkkii tashika vazolunan netayici mesai Derisadet ile vilayat belediye kanunlarına münhasır olup mevadi saire arizai teçekkürkiye ve emali müzakerat ve muhaberattan ibaset idi.»

Kanunun negredildiği sene içinde Osmanlı - Rus harbinin çıkması üzerine bu kanun da tashik edilemedi. Üç sene tereddütten sonra nihayet 1878 (1296) da İstanbul on belediye dairesine tahsis edildi. Dairelerden müntahap belediye meclisi, müntahap reisler, Şehremanetinden de müntahap azadan mürekkep (Cemiyeti Umumiye Belediye) kaldırıldı. Cemiyeti Umumiye Belediyenin ilmi görmek üzere azam hükûmet tarafından mansup (Meclisi Emanet) bırakıldı. On belediyeyi hükûmet tarafından maaşlı hırz müdür tayin olundu.

1908 (1324) senesine kadar İstanbulda belediyeler bu tarzda idare edildi.

1908 (1324) de ikinci defa meclutiyyet ilân olunduğu zaman 1876 (1293) belediye kanunu tekrar tatbik edilmeğe bağlandı. İstanbul belediye kanununun tarifi dairesinde yirmi belediye dairesine ayrıldı. Her dairedede on iki azadan mürekkep ve müntahap bir meclis toplandı. Bu meclis azasından birisi o daireye reis tayin edildi. Her dairenin reisi ile iki azası Şehremanetinde toplanarak 64 azadan ibaret olan (Cemiyeti Umumiyei Belediye) yi teşkil ettiler.

Fakat işler yine arzu edildiği gibi yürümüyordu. Her daire kendisini hududu dahilinde müstakil bir belediye telâkki ediyor, varidatı as olan belediye diğerinden muavenet göremiyordu. Hallâ daireler mercileri olan Şehremanetine hile muavenet etmemeye, verilen emirleri dinlememeğe başladılar. Esasen bu tarzda bir belediye teşkilâtı - şimdiki Berlin teşkilâtı müstesna olmak üzere - dünyanın hiç bir yerinde yoktu. Paris nümune ittihaz edilmiş olduğu ve Pariste de yirmi belediye qubesi bulunduğu halde o belediyelerin İstanbuldaki gibi ayrı meclisleri ve müntahap idareleri yoktur.

1912 (1328) de negrolunan bir kanun ile bu faydasız teşkilât kaldırıldı. İstanbul (Şehremaneti) namı altında bir tek belediye dairesi add edildi ve bu bir tek belediye dairesi dokuz qubeye ayrıldı. Her qubeye hükümet tarafından maaşlı birer müdür tayin olundu. Dokuz qube dahilinde halk tarafından intihap olunan altıyar azadan ceman 54 kişi Şehremanetinde toplanarak (Cemiyeti Umumiyei Belediye) yi teşkil ettiler ve bu suretle 1876 (1293) kanunundaki ademî merkeziyet yerine bu defa da aynı bir merkeziyet usulü tatbik edilmeğe bağlandı.

İkte 3 Nisan 1930 tarihli şimdiki belediye kanunu tatbik mevkiline kondogu zaman İstanbul belediyesi bu şekilde idare olunuyordu.

Bu bahsi tamamlamak için biraz da İstanbuldan başka diğer Türkiye şehirleri belediyelerinden bahset lüzum vardır. Tetkikatımin bu konferansta takip ettiğimiz usule göre birisi Şark diğeri Carp tarzı olmak üzere iki sathıya ayıracağız.

Tanzimattan evvelki Osmanlı teşkilâtında İstanbulda oldu-

şu gibi vilâyetlerde de belediye işleri birinci derecede kadılarla muhtesipler tarafından görülmüş. Yine İstanbulda olduğu gibi Türkiyenin bazı şehirlerinde (Şehremini) mevcut olmakla beraber bir kısmında da şehir nâibi, şehir kâhyası, Şeyhülbelet (Mısırda) kizir (muhtar), çöplük subaşı (temizlik memuru) gibi memurlar da vardı.

Şehir kâhyaları - ki bunlara âyan ve egraf ta denilir - hüyük ve diğerleri küçük şehirlerde bulunurdu. Bu memuriyetler ilk başlangıçta vergi tahsilâtında, ahali ile hükûmet arasında bu vasıta olmaktan başka bir şey değildi. Hükûmet memurları halktan alacağı vergiyi ve memleket nizamalarını halka tevzi ve tehdid defterlerini tanzim eylemek için bunlarla münasebette bulunmaya mecbur idiler. Kâhyalar ve kizirler ise bu işleri memleketin ileri gelenleri ile görüşerek onlarla birlikte yaparlardı. Binaenaleyh bu memurlar bu gibi işlerde halkın vekili ve müntahabı ve hükûmetle halk arasında biricik vasıta idiler. Kâhyalar ve kizirler memleketlerinin en zenginlerinden ve nüfuz ve hayaset sahibi olduklarından sonraları bulundukları yerlerde valilere ve müsellimlere büyük menfaatlara temin etmişler ve aynı zamanda da kendilerine voyvodalık ve mütesellimlik gibi memuriyetler edinmişlerdi. Bu suretle kuvvet ve nüfuzları çoğalınca ve reamî salâhiyetleri artınca halka zulüm ve cefaları ve hükûmet işlerine karışmaları da o nisbette artmıştır. Bundan dolayıdır ki hükûmet vakit vakit kanunlar, nizamlar ve tenbihler negri ile bunların intihabı suretlerini, memuriyetlerinin tasdikî tarzlarını ve salâhiyetlerinin derecesini tayin ve tahdide mecbur olmuştur. Velhâsıl şehir kâhyalığı veya âyanlık, yahut egraflik şehir ve bilhassa halk ile münasebati bulunan bir hizmet, hattâ ahalinin müdahale ve intihabı ile tayin olunan ilk memuriyet olduğunu tarihlerimizden anlıyoruz. Her ne kadar başka işleri hükûmetin (ancakların) yani toplan ve bir kalem olarak istediği vergiyi halkın sorvalarının derecesine ve ıktimali muvakkilâna göre onlara edalet dairesinde dağıtıp toplamaktan ibaret ise de hükûmet bu hakkı ve bu salâhiyeti şehir kâhyalarına vermekle daha doğrusu ahali bu hakkı hükûmetten almakla hürriyete ve intihap usulüne doğru büyük bir adım atılmış oldu. Zaten şerh memleketlerinde

bürriyetle meşrutiyet ve cümhuriyetin başlangıcı ve halının uyanması bu gibi beledi salâhiyetlerin alınmasıyla başlamış olduğunu gördüğümüz cihetle şehir kâhyalarına şimdiki telâkkiye göre birer müntahap (belediye reisi) gözüle bakarsak hata etmemiş oluruz. Şehir kâhyalarının halktan aylık veya ücret almadığını söylemeğe lüzum yoktur. Güya bu işleri parasız görürler ve öylece halka ve hükûmete karşı bóbürlenirlerdi. Halbuki bugün bile Türkiyenin ötesinde berisinde bulunan ve âyan, eşraf yahut ağa adını taşıyan bu türlü adamların halka hizmet görüyorlar diye nasıl kendi menfaatlerini temin ettiklerini ve ne derece soygunculuk ve zulüm yaptıklarını biliyoruz. Cümhuriyet hükûmeti bilhassa garp vilâyetlerinde ahaliyi bunların zulmünden kurtarmak için çok ciddi tedbirler almış, hattâ bir çoklarını yerlerinden, yurtlarından kaldırıp garp vilâyetlerine getirmiştir.

1870 (1287) senesine gelinceye kadar İstanbul'dan başka Türkiyenin şehir ve kasabalarında garp tarzında belediye teşkil edildiğine dair kayıt ve malûmata tesadüf edemiyoruz. Bu tarichte negrolunan Idare-i Umumiye-i Vilâyet nizamnamesinin yedinci faslında «vali, mutasarrıf ve kaymakam makâmı olan her şehir ve kasabada umuru belediye için bir meclisi beledi bulunacak ve bu meclis bir reis ve bir muavinle altı azadan terekkip edecektir. Mühendis ve memleket tabibi meclisin azayı tabiiyesindendir» denilmekte ise de hükûmet merkezi olan İstanbul'da bile Beyoğlundan başka yerde belediye teşkil edilmediğine göre tağrada da buna muvaffak olunamadığı şüphesizdir. Binaenaleyh İstanbul'dan başka Türkiye şehir ve kasabalarında dahi asıl belediye teşkilâtı 1876 (1293) ten sonra yapılmıştır.

1876 (1293) ta vilâyet belediyeleri için bir kanun neşredilerek bu kanuna göre her şehir ve kasabada nüfusa ve şehrin ve kasabasının büyüklüğüne göre dört sene için müntahap ve altıdan on ikiye kadar azadan mürekkep bir belediye meclisi buluncak ve her iki senede azanın yarısı değişecekti. Memleket tabibi ile mühendisi ve baytan meclisin müavir azasındandı. Senede hükûmete 100 kuruş vergi veren belediyeğe ara olurdu ve ara

de (Cemiyeti Belediye) vardı. Cemiyeti Belediye İstanbul'daki gibi olmayıp hükümet işlerine bakan meclisi idare azası ile belediye meclisi azasının birleşmesinden teşekkül eder ve senede iki defa toplanırdı. Cemiyeti Belediyenin birinci toplantısında geçen senenin hesabı tetkik ve tasdik edilir, ikincisiyle belediyenin gelecek seneki bütçesi yapılır. İstanbul belediye teşkilâtı ile Türkiye'nin diğer şehir ve kasabalarının belediye teşkilâtı arasındaki bağları fark azanın intihap usulünde ve Cemiyeti Belediyenin teşekkülündedir. Bir de vilâyetlerde Cemiyeti Belediyelerin mercii Meclisi Umumî Vilâyet idi. 1909 (1325) senesine kadar İstanbul'da vilâyet ve meclisi umumî teşkilâtı yapılmış olmadığı için burada Cemiyeti Umumiye Belediye daha müstakil ve bilhassa bütçe tanziminde ve sarfiyatta daha serbest idi.

1930 dan evvelki belediyelerden bahsederken Ankara şehrinin Cümhuriyet hükûmetine merkez olduktan sonra orada tatbik olunan yeni belediye usulünü de zikretmek lazımdır.

16 Şubat 1924 (1340) tarihinde meşrûlunan bir kanun ile Ankarada İstanbul Şehremanetinin vazife ve salâhiyetlerini haiz ve İstanbul Şehremanetince tatbik edilmekte olan kanunlar, nizamlar, talimatlar ve kararlardan Ankaraya uygun olanları tatbik etmek üzere bir (Şehremaneti) teşkil olunmuştur. Ankara belediyesi hükûmetçe mansup bir Şehremini ve 24 azadan mürekkep bir (Cemiyeti Umumiye Belediye) tarafından idare edilirdi. Ankarada müntahiplik vasfını haiz herkes belediye azasına rey verebilirdi. Ankara belediye teşkilâtı için İstanbul belediyesi ve İstanbul belediye kanunu örnek alınmakla beraber bazı hususiyetler ve farklar da gösterilmikti. Meselâ:

A) İstanbul'da Cemiyeti Umumiye Belediyeye aza intihap edenlerin 100 ve aza intihap olunacakların 250 kuruş vergi vermeleri İstanbul belediye kanunu icabından olduğu halde Ankara için vergi kaydı kaldırılmıştı.

B) İstanbul Şehremaneti bütçesi; Cemiyeti Umumiye Belediyenin kabulü ve Şehremininin tasdiği ile kat'iyet keshbederek derhal icra mevkiline konulabildiği halde Ankara Şehremaneti

bütçesini Dahiliye Vekâletinin tasdikına arzı mecbur tutulmuştur.

C) İstanbul Cemiyeti Umumiyesi Belediyesi Şehremini de dahil olduğu halde büyük, küçük bütün memurların kadrosunu tanzime, maaşlarını tayine salâhiyetler bulunduğu halde Ankara Şehreminile Şehremaneti eskâninin maaşını tayin hakkı bu kanunla Dahiliye Vekâletine verilmiştir.

Ç) İstanbul belediye kanunundaki intihap müddeti Ankara için yarıya indirilmiştir.

D) İstanbul Şehremaneti kanunen hususî bir zabıta teşkilâtı yapmak hakkını haiz idi. 1912 (1328) de belediye zabıtasının İstanbulda polise de dahil edileceğine dair bir kanun çıkarıldı ise de bir türlü tatbik edilememiştir. Halhukî Ankara belediye kanununda Ankara belediye zabıtası vazifesinin polise ita olunacağı tasrih edilmiş ve tatbik olunmuştur.

İşte Ankara Şehremaneti yani Belediyeside İstanbul belediyecisinin ve diğer Türkiye Belediyelerinin teşkilâtları arasındaki esaslı farklar bunlardır.

Görüldüğü ki Ankarada yeni teşkil olunan şehremaneti daha ziyade merkeziyete doğru gitmiş Dahiliye Vekâletinin sulhası altına daha çok düşmüştür.

Türkiyede belediyenin en son aldığı şekil 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 numaralı kanunda gösterilmiştir. Bu kanun; eski Osmanlı hükûmetinde meşrutiyetin ikinci defa ilânındanberi yapılması istenilen, fakat bir türlü yapılamayan lüzumlu kanunlardandır. Türkiyede hükûmet şekli Cumhuriyete inkılâp ettikten sonra yine bir an evvel çıkarılması arzu edildiği ve bir çok projeler, lâyhalar ve teklifler yapıldığı halde ancak 1930 senesinde negredilebilmiştir.

Yeni kanunun tanziminde eski teşkilâtlarımız ve bunların eski cihetleri gördün kaçınılmadığı gibi garp belediyelerinin hermen hepsi tetkik edilerek onlardan da istifade olunmuştur.

9 fıkâ ve 165 maddeli ihtiva eden bu kanunun bir konformansın çerçevesine girmesinde laide görülen cihetlerinden hükûmetten bahsedeceğim.

Türkiyede ilk ihdasındanberi kabul edilen belediye sistemi-
nin esas itibarıyla Fransız usulü olduğunu söylemiştim. Mainle-
ketin her tarafının bir tek kanunla idare edilmesinin ve belediye
azalığı ile reisliğin muayyen ve mahdut bir müddetle olmasının
bu usul için en başlı esas olduğunu da biliyoruz. İşte bizim yeni
kanunumuzda bu esaslar dahilinde yapılmış olmakla beraber -
her millet belediyesinde olduğu gibi - tatbikat ve tefarruatta
Fransız usulünden ayrıldığı cihetler de vardır. Bu ayrıklıkların
bir kısmını izah edeceğim.

Yeni belediye kanunu belediyeyi şöyle tarif eder:

„Belediye, beldenin ve belde sakinlerinin mahalli mahi-
yette müşterek ve medeni ihtiyaçlarını tanzim ve tasviye ile mü-
kelles hükmü bir şahsiyettir“. (Madde. 1).

Bu tarifiñ şimdiye kadar bir kaç defa bahsettiğim „e mü-
nisip ve komün için gördüğümüz tarifelerden çok farkı olmadığı
gibi 1789 dan sonra garpta teğekül eden diğer milletlerin beledi-
yelerinin görmekte oldukları mahalli ve beledi vazifeleri ifade
için kullanılan tâbislerden de esas itibarıyla ayrılığı yoktur. Hata-
ta biraz sonra bahsedeceğim köy kanununda (köy) ün tarifi
de hemen hemen böyledir.

Türkiyede her şehir ve kasabada mutlaka belediye teşkil
edilmez. Herhangi bir şehir ve kasabada belediye teşkil edilebil-
mek için nüfusunun 2000 den yukarı olması şarttır. 2000 den
aşağı nüfusu olan yerlerde köy kanunu tatbik edilir. Fakat her-
hangi bir şehir veya kasaba, vilâyet veya kaza merkezi ise nüfusu
2000 e bağığ olmasa bile orada belediye teşkili bu kanuna göre
mecburidir. Yani nerede vali ve kaymakam oturuyorsa nüfusu
velavki bir kaç yüz kişiden ibaret olsun orada belediye teşkilâtı
yapılmak kanunî bir mecburiyettir. Türkiyede bilhasas Şark
vilâyetlerinde kaza merkezi olduğu halde 30 - 40 nüfuslu ve yir-
ne 30 - 40 lîa varidatlı kasabalar bulunmaktadır ve kanun o gibi
yerlerde dahi belediye teşkilini mecburi kılmaktadır. Şayet ara-
nan evnakte belediye reisi olacak kimse bulunmazsa hükûmet bu
vazifeyi ilâve suretile kaymakamlara gürdürür.

Türkiyede her şehir ve kasabada bir tek belediye bulunur. Fakat nüfusu 80.000 i geçen beldelerde yine o bir tek belediye bir takım şubelere ayrılabilir. 740.000 nüfuslu İstanbulun 10 belediye şubesine ayrıldığı gibi. Şubeler müstakil belediye demek değildir. Bunlar o şehrin bir tek müstakil belediyesinin idare parçalarıdır.

Belediyelerin idaresinde o şehirde oturanlar söz sahibidirlər. Yani ancak bu şubeler belediye içine karışır. Başka şehirde oturanlar ve yabancılarla ecebdir, yahut bulunduğu şehre gelmeli henüz altı ay olmanış olanlar belediye idaresine iştirak edemezler. Fakat belde sınıri içinde oturan, bulunan, iliği olan her şahıs belediyenin kanuna, nizam ve talimata müstenit emirlerini, hükümlerini tutmak, yapmak, hatı ve ücret ve aidatlarını vermekle mukellestir. (Madde 14).

Bir şehirde oturup ta o şehir belediyesinin kanunlarını, nizamlarını emirlerini, tenbihlerini dinlememek, istediği vergiyi vermemek olmaz. Yerli, yabancı herkes bu emirleri dinlemeye ve belediye vergisini vermeye mecburdurlar. Yabancılarla ecebiler yalnız intihaba, yani belediyenin idaresine iştirak edemezler. Bunu biraz daha irah için diyebiliriz ki mesela İstanbulda yapılan veya açılan bir hastahaneenin masraflarını İstanbulda oturanlar verdiği için o hastahaneeden yalnız İstanbul halkı istifade eder. Türkiyenin başka bir şehirden gelen bir hasta, yahut Türkiye haricinden gelen bir ecebi bu hastahaneede ancak para ile yatılabilir. Belediye ve idarei hususiyenin parantezde yapılan ve idare edilen mektepler de böyle olduğu gibi İstanbul Darülmeceresi dahil yalnız o şehrin fakirlerle muhaceset suretile gelip İstanbulda yerleşenlere mahsustur. Binaenaleyh her Türk ancak nüfus kütüğüne yerli olarak yazıldığı beldenin hemşehrîsidir. Hemşehrîlerin belediye işlerinde teyye, intihaba, belediye idaresine iştirake ve belediye idaresinin devamlı yardımlarından istifadeye hakları vardır. (Madde 13).

Türkiye belediye makinesini işletenler:

1— Belediye meclisi; 2 - Belediye encümeni; 3 - Belediye reisi; 4 - Belediye teah müavinleri; 5 - Belediye başqarımları; 6 -

İstanbul gibi şubelere ayrılmış olan büyük şehirlerde şube müdürleri.

Şimdi bunlar hakkında ve bühaca belediye intihabatına dair biraz izahat vereceğimi:

1— Belediye meclisi: Belediye meclisine aza olmak veya belediye meclisine aza intihap etmek bir takım şartlara tâbidir.

Evvelâ: Belediye meclisine aza intihap etmek için:

- 1— Türk olmak.
- 2— İntihaptan evvel o şehir veya kasabada en az altı aydanberi oturduğunu isbat etmek.
- 3— 18 yaşını bitirmiş olmak.
- 4— Ağır hapis cezasile mahkûm olmamak.
- 5— Hısmatı âmmeden memnu bulunmamak.
- 6— Hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti sulustimal, iflâs ve haysiyeti bozan suçlarla mahkûm bulunmamak, şarttır.

Saniiyen: Belediye meclisine aza intihap olunmak için:

- 1— Türk olmak.
- 2— İntihaptan evvel bulunduğu şehir veya kasabada en az altı aydanberi oturmuş olduğunu isbat etmek.
- 3— Hısmatı âmmeden mahcur olmamak.
- 4— 25 yaşını bitirmiş olmak.
- 5— Türkçe okur yazar olmak.
- 6— Aza intihap edenlerden aranan ve yukarıda 4, 5 ve 6 ıncı fıkralarda gösterilen suçlardan birisile mahkûm olmamak.
- 7— Belediyeye ait bir iş için onunla mukavele yapmış, yahut taahhûde girmiş veya mukavele yapan ve taahhûde girenlerin kefilî ve şerikî olmamak, ve yahut bu gibi işlerden belediyeye borcu bulunmamak... lâzımdır.

Aza intihap edenlerle aza intihap olunacak olanlarda aranan şartlar arasındaki farklar yukarıdaki fıkraların birbiriyle mukayeseesinden anlaşılr. Türkiye belediyelerinin gasp hükûmetlerinin tatbik atmakte oldukları usullere hangi noktalarda benze-

dişini ve hangi noktalarda ayrıldığını burada izaha kalkışmak uzun sürecektir. Yeni kanunda aza intihap edenlerle aza olacaklar hakkında bazı istisnalar da vardır. Meclîs aîlâh altında bulunan askerler, jandarmalar, zabıtlar, polisler, askeri memurlar, belediye aza intihabına iştirak edemezler ve kendileri de aza olamazlar. Bilûmum devlet memurları ile, bilûmum belediye memur ve müstahdemleri memuriyetleri dairesindeki belediye meclisine intihap olunamazlar. (Madde 25).

Mebuslarla vilâyetlerde encümeni daimi azaları bu vazifeleri üzerlerinde bulundukça belediye aza olamazlar. Yine bunun gibi belediye meclisinde aza iken mebus olan veya daimi encümen azalığına intihap edilen kimse dahi belediye azalığından istifaya mecburdur.

Hır da hıum, akraba, meclîs baba ile oğul, damat ile kayınpeder, ve kardeşler aynı mecliste bulunmazlar. Böyleleri intihap olunmuşlar ise en çok rey alanlar kalır, diğeri çekilir. (Madde: 26-27).

Türkiyede belediye meclislerine aza olacakların adedi şehir ve kasabaların nüfusuna göre tesbit ve tahdit olunmuştur. Ve bunun nisbeti kanunun 21 inci maddesinde yazılıdır. Bu maddeye göre umum nüfusu 3000 e kadar olan kasabalarda 12 ve 100,000 den yukarı nüfuslu kasabalarda aza adedi nihayet 60 olur. Bundan fazla olamaz. Yalnız İstanbulda müstasna olarak aza adedi 68 a çıkabilir.

Belediyenin esaslı işlerini ahalinin intihap ettiği bu meclis görür ve en mühim işi olan belediye bütçesini bu meclis yapar ve belediyenin sarfiyatını yine bu meclis tetkik ve tasdik eder.

Belediye meclisi şubat, nisan ve teğrînisani ayları bağında olmak üzere senede üç defa toplanır. Bu toplanmalardan birisinde gelecek senenin bütçesi yapılır. Ve bu toplanmanın müddeti 30 gündür. Diğerinde geçen senenin masraflı tetkik ve tasdik edilir. Üçüncüsünde diğer belediye işleri görüşülür. Bu sonraki toplantıların müddetleri 15 er gündür. Şayet bütçe, masraf tetkikati ve sair işler bu müddetler içinde bitmezse varlı 15 er günü geçmemek üzere bu müddetleri uzatabilir. Fakat

sebebini de Dahiliye Vekâletine bildirmeye mecburdur. Fevkalâde mühim ve müstacel bir iş çıkarsa belediye reisinin yazılı daveti veya azadan üçte birinin esbabı mucibeli talep ve teklifi üzerine, yahut doğrudan doğruya valinin davatı ile belediye meclisi fevkalâde olarak toplanabilir. Fevkalâde toplanmalarda davate sebep olan iş ne ise o işten başkası görülmemez. Ve bu sebeplerle bu davetlerin hâsılünde belediye azaları kendiliklerinden gelip toplanamazlar. Halbuki Kamutay davet vaki olmadan teşkilâtı esasîye kanununda yazılı günlerde meselâ Tecrîmîsânı iptidâsında kendiliğinden toplanır. Ve Kamutay bir siyaset yeridir. Her mebus istediği tarzda siyasal kanatlarını söyleyebilir. Lâkin belediye meclislerinde ne böyle davet vaki olmadan toplanmak hakkı vardır, ne de siyasal kanatlarını söyleyebilmek salâhiyeti. Yani belediye meclisi açık ve gizli toplanmalarda siyasiyata dair müzakere ile ihtilal veya siyasal temenniler işhar edemez. (Madda 53 — fıkra 4).

Belediye azaları 4 sene için intihap olunurlar.

Belediye reislerinin intihabı: Belediye reisi meclis azası arasından intihap olunabildiği gibi meclis haricinden, fakat aza olmak sıfatını haiz olanlar arasından da yine meclise intihap olunabilir. Bundan başka İcra Vekilleri Hıseyince görülecek lüzum üzerine tesbit olunacak bazı vilâyet merkezlerinin belediye reisleri de oranın belediye meclisince değil, Dahiliye Vekâletince intihap ve tayin olunur. Şimdiki halde bu salâhiyet yalnız Ankara belediye reisi için istimal edilmıştır. Ankara belediye reisini Ankara belediye meclisi değil, Dahiliye Vekâleti intihap etmiştir.

Yine kanunun 94 üncü maddesinin «D» fıkrasına göre hükümet isterse valileri ve kaymakamları da bulundukları şehir ve kasabaların belediye reisiğine tayin edebilir. Şimdi Ankara belediye reisi oranın valisi olduğu gibi, İstanbulda ise burada ayrıca izah edileceği üzere vali aynı zamanda İstanbul belediyesinin reisi ise de Ankara ile İstanbul arasında biraz fark vardır.

Reislik müddeti azalık müddeti gibi 4 senedir. Reisten başka belediye azası yine kendi azalarından bir sene müddetle iki reis vekili intihap ederler Reis bulunmadığı zamanlarda bu vekillerden birisi meclise riyaaset eder. Reislerin memuriyeti vilâyet merkezi olmıyan yerlerde, yani kazalarda valinin tasdikile ve vilâyet merkezlerinde Dahiliye Vekilinin inhaa ve Reisinumhurun tasdikile olur.

Görülüyor ki Türkiye belediyeleri reis intihabı hususunda her millletin belediye teşkilâtından daha geniş tutulmuştur. Carptan intihap edildiği halde Türkiyede kabul edilmemiş olan yalnız bir usul kalmıştır. O da Amerika usulüdür. Amerikada - bilhassa büyük şehirlerde - belediye reisi krayı umumiye ile doğrudan doğruya ehali tarafından intihap olunduğunu biliyoruz. İşte birde ehnik olan yalnız bu usuldür.

Türkiyede belediye meclisi şahsi değildir. Ücretlidir. Hatta 70.000 den ziyade nüfuslu olan şehir ve kasabaların belediye azaları hakkı bizzat dahi alırlar. Diğerlerinde azaya bir şey verilmez.

Belediye meclislerinin müzakereleri açıktır. Herkes dinliyebilir. Fakat gizli müzakere yapmağa da meclisin hakkı vardır. Ancak meclis gizli müzakereyi en büyük mülkiye memuruna bildirmeye mecburdur. En büyük mülkiye memuru gizli toplantılara bizzat gırp dinlemek hakkını haiz olduğu gibi yerine bir memur da gönderebilir. Toplantılar ve müzakereler, açık olsun, gizli olsun, her ikisinde de verilen kararların hulâsalarını belediye reisi en büyük mülkiye memuruna bildirmeye ve belediye kapısına asmak suretile de halkı haberdar etmeye mecburdur. Bunun sebeplerinden birisi belediyelerin kanunlar haricinde işlerle ve bilhassa siyasetle uğraşmamalarını temindir.

Belediye meclisinde ara olduğu halde, o meclisin açık ve gizli toplantılarında bulunamayacak reiser ve azalar da vardır. Meclis mukavele ile alâkadar olduğu işlerde, kendisinin ve yahut akrabasının tasarrufu altında bulunan emlakın istimlakı, kiralannması veya satın alınması müzakere edilirken bu işlerde alâkadar olan ara mecliste bulunamaz. Daimi encümen azaları

da hususî surette alâkadar oldukları meselelerin encümeninde müzakeresinde bulunamazlar. Bir de geçen senenin hesapları müzakere edildiği zaman belediye zılsı müzakereata iştirak edemez. Reis vekili müzakereatı idare eder.

Daimi encümen: Her belediyede meclis iclası etmediği zamanlarda belediye işlerini görmek üzere reis ile intibap olacak azalardan mürekkep bir daimi encümen bulunur. Daimi encümen azalarının müddeti 1 senedir. Encümen azalığı şahsî değildir, ücretlidir. Encümenin göreceği işler belediye kanununun 83 üncü maddesinde yazılıdır. Belediye başkanları kendilerine ait işlerde rey sahibi olmak üzere encümeninde bulundurlur. (Madde 77 - 78).

Şimdiki belediyeler köylerde, nitelerde, münisiplerde ve komünlerde olduğu gibi bir dereceye kadar hükûmet içinde hükûmeti değildirler. Şimdiki belediyeler ancak Kamutayın tanzim ettiği kanun ve hükûmetin yaptığı nizamlarda gösterilen hudud dahilinde kendilerine bırakılan mahallî işleri görürler.

İşte belediyelerin kanunlar ve nizamlara müstenit bazı hakları ve salâhiyetleri olduğu gibi her hakkın karşısında bir de vazife bulunmak esas kaidelerden olduğu için belediyelerin hükûmete ve bulundukları şehir ve kasaba halkına karşı yapmakla mukellef olukları bir çok vazifeleri de vardır.

Kanun ve nizamlarla belediyelere verilen vazifelerin yapılması birinci derecede paraya bağlı olduğu için belediyeler bulundukları şehir ve kasabalar ahalisinden hükûmet vergisinden başka - ya o vergiye zam suretile, yahut yalnız belediyeye mahsus olmak üzere - vergi almak hakkını haiz oldukları gibi belediyeye para getirecek ticarî ve iktisadî teşebbüslere girişmeğe de mezundurlar. Meselâ kendi şehir ve kasabalarında tramvay, otobüs ve sair deniz nakliye vasıtaları işletmek, elektrik, havagazı ve su tesisiatı yapmak, hâî, mezbaha, değirmen, ekmek ve buz fabrikası gibi yiyecek şeyleri hazırlıyacak ve ucuz satacak müesseseleri vücudı getirmek suretile hem şehir halkına hizmet, hem de kendisine bir varidat nienhai bularak halkın vergi yükünü azaltmak belediyelere verilen haklardan ve salâhiyetlerdendir.

Bu sırada en iyi belediye varidatını bu gibi ticarî ve iktisadî teşebbüslerle temin edip halkın vergi yükünü hafifleten belediyelerdir. Hatta bu nokta nazarıdandır ki lokanta ve sinema açan ve bunlarla hem halka, hem kendisine hizmet eden belediyeler de vardır.

Bundan evvel evkaftan bahâderken de söylediğimiz gibi evvelce hususî müteğabbüplerin, yahut vakıfların yaptığı gibi şimdi meccanen yemek vermek suretile halk tenbelliğe alıştırılmaz ve kimseye bedava su içirilmez... ilh. Fakat belediyeler buna mukabil halka ucuz ve temiz yiyecek ve içecekler temin ederler. Asıl ve fennî tesiaat yaparak temiz, bol ve çok ucuz bir suyu yalnız semtine ve mahallesine değil, hattâ evine kadar getirirler. Kara ve deniz nakliye vasıtaları işleterek ahalinin ucuzca ve rahatca şehrin bir tarafından, diğer tarafına geçecek gitmesini temin ederler ve hâttün bu teşebbüsleri kendisi yaparak bunlardan husule gelecek ufak telek kazancı da yine o şehir ve kasabanın diğer ihtiyaçlarına sarfederler.

Bu sayılan şeyleri İstanbulda kuvvetli bir belediye bulmadığı, daha doğrusu belediyenin kıymet ve ehemmiyeti takdir edilmediği zamanlarla hükûmet yabancı şirketlere imtiyaz suretinde varmış ve yaptırmıştır. Fakat şirketlerin imtiyazı bitince bunlar şehre intikal edecektir. Hatta şimdi bile bu şirketler şehir hanırlarından birer hisse vermekteler. İşte her şeyi bedava temin eden vakıfla bu iktisat sıradaki belediyeler arasında görülen farklar bunlardır.

Bunlardan başka belediyelerin diğer bazı hakları daha vardır. Meselâ hükûmetin istediği bir şeyin yapılması, yahut istemediği bir şeyin yapılmaması için Kamutayca kanun ve hükûmetçe nizam ve talimat nehir ve tebliğ edildiği gibi belediyeler de hüküm yalnız kendi şehir ve kasabalarına münhamir olmak üzere belediye tembih ve yasakları koyabilirler. Hükûmet kanun ve nizamına siyaset emniyetleri cezalandırıldığı gibi belediyeler de kendi tembih ve yasaklarını dinlemeyenlerden ceza alırlar, ticaretten menederler, hattâ hapsedtirisirler.

Zaten belediyeler ilk bağılayışta ufak mikyasta bir hükû-

met değil miydi? Şimdi ise ancak bu kadar salâhiyetleri kalınmıştır. Belediye ufak mikyasta bir hükûmet olunca yine hükûmete ait bazı imtiyazlardan, haklardan ve salâhiyetlerden istifade etmeleri tabiidir. Meselâ belediyelerin i-rat getirmiyen ve kendi ıgalleri altında bulunan binaları hükûmet daireleri gibi vergiden istisna edilir. Buna mukabil belediyeler de hükûmete ve umuma ait binalardan temizlik ve tenvirat vergisi almazlar. Belediye vergilerine, belediyenin akar olmıyan emval ve eyyasına hükûmetin emval ve eyyası gibi haciz konmaz.

Bunlara yani halktan aldığı vergilere ve kendisine verilen ticaret haklarına, vergiden ve hacizden istisnaya mukabil belediyelerin yalnız o şehir ve kasaba sâkenesinin istifadesi için yapmağa mecbur olduğu bir çok işler ve vazifeler vardır. Bunları belediye kanununun 15 inci maddesinde 76 fıkrada toplanmıştır. Belediyenin bu 76 fıkrada sayılan yüzlerce vazifesini burada tekrar etmeğe caizin hacmi münasit değildir. Bu vazifeleri kanunun metninden okumak lâzımdır.

Kanun bütün belediyeler için bir ise de bu 76 fıkrada sayılan vazifeleri her belediye tamamen yapmakla mükellef değildir. Bunlar kanunda kısım kısım ayrılmıştır. Bir kısmı mecburidir. Her belediye onları tamamen yapmakla mükelleftir. Bir kısmı ihtiyaridir. Onları da yalnız varidatı çok olan belediyeler yapacaktır. Kanunun 16 inci maddesinde hangi vazifeleri ne kadar bin lira varidatı olan belediyelerin yapmağa mecbur oldukları birer birer gösterilmiştir. Meselâ bunlardan en lüzumlu ve belediyelerin en esaslı vazifeleri olan bir kısmını varidatı az olsun, çok olsun, her belediye behemehal yapmağa, bir kısmını varidatı 50.000 liradan, bir kısmını varidatı 200.000 liradan ve bir kısmını da varidatı 500.000 liradan fazla olan belediyeler yapmağa mecburdurlar. Bununla beraber belediye tiyatrosu ve sineması, belediye oteli ve gazinosu, yapmak ve idare etmek hususunda kanun hiç bir belediyeyi zorlamıyor. Kanunun 500.000 liradan fazla varidatı olan belediyelerden yapılmasını beklediği şeylerden bir kaç tanesini misal olarak söyleyeyim:

Halk için hütüphane ve okuma salonları açmak; belediye fidanlıkları, çocuk bahçeleri, oyun ve spor yerleri, ve stadyum yapmak; belediye koruları yetiştirmek; yetimhane, âcezehane, bimarhane, tebhirhane, maaş ve hayvan hastahaneleri, doğum ve emzirme evleri yaptırmak; eğlence yerleri, plajlar, tiyatro, sinema, otel, garino, halk müzesi, hayvanat ve nebatat bahçeleri, buz fabrikası, küçük hava mahzenleri, süthaneler, fakirler için yatı evleri, halk için gelgel ve tasarruf sandıkları yapmak; belediye memurları, yapı kalfaları ve muhtelif meslek erbabı için kurslar, dersler, mektepler, umumî ve mahallî çamaşırhaneler açmak gibi. Burada bu sayılan vazifeleri tamamen denilecek derecede yapmış olmasından dolayı İstanbulun Türkiye belediyeleri arasındaki müstena mevkisini söylemeden geçemiyceğiz. Hususî ilave de beraber varidatı 10-12 milyon liraya çıkan İstanbul belediyesi kanunda sayılan mecburi vazifeleri hemen tamamen ve ihtiyacı olanları da pek azı müstena olmak üzere koymuş yapmıştır. Şimdiye kadar yapamadığı hayvanat, nebatat bahçeleri, stadyum, umumî çamaşırhane, muhtelif meslek erbabı için kurslar, dersler, ve mektepler gibi şeylerdir. Halbuki bunlar da tamamille yapılmamış sayılabilir. Çünkü İstanbulda otedenberi bunlardan bir çokları hususî teebbüslere ve hususî sermayelerle vücade getirilmişlerdir. Hatta diyebilirsiniz ki İstanbul belediyesi kanunda yazılı olmıyan, şahut pek ehemmiyet atfedilmıyan diğer bir çok şeyleri daha yapmıştır. Mesela Türkün Halâskân Atatürk İstiklâl harbi için Anadoluya geçmeden evvel vatanın kurtuluşunu içinde düşündüğü ev belediyece satın alınarak orada bugünkü büyük inkılâbı gelecek nesle gösterecek bir inkılâb müzesi açmış. İstanbul halkının muhtelif esarlarda yapmış ve kullanmış olduğu her türlü eşya, kıyafet, ve sanat eserlerini ihtiva etmek üzere bir halk müzesi vücade getirmiş; garha ve bilhassa Türkiye ve İstanbul muhtallik her şaandan tarihî, siyasi ve içtimai eserlerle her türlü gazete, mecmua, nakliyat ve emsal eserleri unesinde toplanan bir halk kütüphanesi tesis etmiş; garik musikiinin tasaddile muhafaza ve garip musikiinin memleketimizde terakkisi için konservatuar denilen musiki mektebi ile bir şehir bandosı mektebi açmış, bir şehir tiyat-

rosu tesis etmiş, ve yaptırmış, kimseceşlerin gaceleri barınması için yerler göstermiş, çalışacak yaşıta olan adamlara engel olan çocuklarını basındırmak, ayalamak ve yedirmek için çocuk bakım evleri tesis etmiş, hattâ fidanlık, meyva bahçesi, şehir matbaası yapmış olduğu gibi Türkiyenin ilk belediye mecmuasını da yine İstanbul belediyesi muntazaman çıkarmak ve seneden seneye terakki ettirmek şerafini kazanmıştır.

İstanbulda hususî teşebbüslerle muhtelif yerlerde vücude getirilmiş bir çok plâjlar ve stadyomlar mevcut olmakla beraber İstanbul belediyesinin daha geniş miyasta bu iki sıhhi, terbiyevî ve asri müesseseleri vücude getirmek üzere bulunduğunu da şimdiden söyleyebiliriz.

İstanbulun belediye teşkilâtı bazı noktalarda diğer Türkiye şehir ve kasabalarının belediye teşkilâtından ayrıdır. Ötedenberi İstanbul belediye idaresi Türkiyenin diğer şehir ve kasabalarından ayrı bir idareye, hata ayrı bir kanuna tâbidir. Esasen Carpta her memleketin hükümet merkezleri ve büyük şehirleri belediye teşkilâtı itibarıyla az çok diğerlerinden ayrıdır. İşte gerek Carp belediyelerine, gerek İstanbulun mazisine ve tarihine temas eden bu sebeplerden dolayı yeni belediye kanununa da İstanbul için ayrı bir fasıl ilâve olunarak bu şehrin idare sistemi hükümetçe diğerlerinden başka ahkâma tâbi tutulmuştur. 3 nisan 1930 tarihli belediye kanununun 8 inci maddesinde 5 maddede gösterilmiş olan bu hususiyet şunlardır:

Türkiyede mahallî işlerle uğraşan üç müessese olduğunu biliriz. Bunlardan birisi avkallı O; mevkiini belediyeye terketti. İkincisi hususî idaredir.

Hususî idarelerin ilk mektep ve diapanter yapmak ve idare etmek, bazı icimal muavvenetlerde bulunmak ve nihayet köyler ve kasabalar arasındaki yolları ve köprüleri yapmak gibi işlerle uğraştığını biliriz. Halbuki bu türlü işler bütün dünyada belediyeler varılmıştır.

İşte Türkiyede şimdilik İstanbulda da belediyelerin bu hakkı teslim edilerek hususî idare bazı kayıtlar ve parçaları belediye ile birleştirilmiştir.

Belediyenin tarihi tekdürlüğünden, garbin müterakki memleketlerindeki emsalından istidlâlen öyle görünüyor ki yakın zamanda bütün Türkiyede hususî idareler belediyelerle birleştirilecek ve işte o zaman dünyanın her tarafında olduğu gibi Türkiyede her şehir ve kasabada bir hükümet, bir de mahallî idare yani belediye bulunacaktır.

Evet İstanbulda belediye ile vilâyetin hususî idaresi birleştirilmiştir. Biliyorsunuz ki idare-i umumiye-i vilâyet kanununa göre vilâyetlerde hususî idarenin işini görmek üzere bir umumî vilâyet meclisi, bir de daimî encümen vardır. Bu meclisle bu encümenin başlıca vazifeleri vilâyet dahilindeki - bittabi şehir hariçindeki - yolları, köprüleri yaptırmak; bazı ıslah ve ictimai muavenetlerde bulunmak ve ilk tedrisatı idare etmektir. Halbuki bu gibi vazifelerin garpte belediyelere bırakılmış olduğunu biliyoruz. İşte Türkiyede ilk defa İstanbulda vilâyet umumî meclisi ile cemiyeti umumiye-i belediye birleştirilerek ikisine mukabil bir (İstanbul Umumî Meclisi) teşkil olunmuştur. Gerek bu meclis, gerek bu meclisin daimî encümeni, hem belediye kanununda belediyeye, hem de vilâyetler idaresi kanununda vilâyetin hususî idaresine ait işleri birden görmektedir. İstanbul umumî meclisinin 68 azası vardır. Bu azanın 60 ı belediye hududu dahilindeki şehirden ve 8 i belediye hududu haricinde kalan kazalardan intihap olunur.

Daimî encümenin de 8 azası vardır. Bunun 6 sı belediye hududu dahilindeki şehirden müntehap azadan, ikisi belediye hududu haricindeki kazalardan gelen azalardan intihap olunur. İstanbul belediye teşkilâtı bir dereceye kadar Paris belediye teşkilâtına da benzer ve oradaki fask açıktır. Daha ziyade İstokholm belediyesine benzer. Meselâ İstanbulda da vali aynı zamanda belediye reisi ise de İstanbul valisi umumî meclise riyaaset ve reye iştirak eder. Bir de İstanbul umumî meclisi Paris umumî meclisi gibi şehre ait işlerde ayrı ve vilâyete ait işlerde ayrı olarak toplanamaz. Yani İstanbul umumî meclisine meselâ Şiloden gelen bir azı dahi İstanbul şehrine ve bilfiş şehrin elektrik işlerine dair söz söyleyebilir. İstanbul için belediye ka-

nununda bir hususiyet daha vardır. İstanbul belediyesinde bap-
âmis denilen belediye erkânı, yani yazı, hesap, sıhhat ve fen
işleri müdürleri kendilerine ait hususatta daimi encümenle aza
nisfatile bulunurlar ve rıza ile iştirak ederler.

Biraz evvel Türkiyede belediye reislerinin intihap ve tayin-
lerinden bahsölünürken İstanbul ile Ankara belediye reislikleri
bu şehirlerin valilerine verilmiş ise de yine aralarında fark ol-
duğunu söylemiştim. Evet vassıl kanun Ankarada vilâyetten
başka bir de belediye bulunmasını ve o belediyenin ayrı bir reisi
olmasını kabul etmiş; hususî idareyi de yine diğer vilâyetler
gibi Ankara vilâyetinde ve umumî meclisin mürakabesi altında
bırakmıştır. İstanbulda ise ayrı bir belediye varsa da ayrı bir
belediye reisi yoktur. Hükûmet istese de belediyeye ayrı bir reis
tayin edemez. Çünkü kanunda yeri yoktur. İstanbulda vali olan
hükûmet memuru aynı zamanda bir halk idaresi olan belediye-
nin de reisi dir.

İstanbulun Türkiyenin diğer şehirlerine, hattâ Ankaraya
hiç benzemiyen bir hususiyeti daha vardır. O da bu şehir dahi-
linde kaza teşkilâtının yapılmış olmasıdır.

İstanbul 10 kaymakamlığa ve ayrı zamanda belediye ka-
nununun 10 uncu maddesi ile verilen nahihiyete binaen hudut-
ları bu kaymakamlıkların hududlarına ve isimlerine tatabuk et-
mek üzere 10 belediye şubesine ayrılmıştır. Bu şubeler yahut
kaymakamlıklar nahiyelele ve nahiyelele mahallelele ayrılmış-
lardır.

Nahiyelelerde hükûmet tarafından mansup bir müdür bulu-
nur. Merkez nahiyelelerinin işleri ekseriyetle kaymakamlar tara-
findan görülür. Yalnız Eminönü, Fatih ve Beyoğlu merkez na-
hiyelelerinde ayrıca müdürler vardır. Ve bunlar merkezlerde kay-
makamlara muavenet etmektedirler. Nahiye müdürleri hükû-
met memuru olmakla beraber bulundukları sahada belediye işi-
ni de görürler ve zabitanın âmiridirler, fakat nahiye müdürleri-
nin kaymakamlar gibi hakkı karesi tamınamıştır.

İstanbul bir tek belediye olup vali aynı zamanda beledi-
yenin de reisi olduğu gibi kaymakamlar da belediye kanunu-

nun 94 üncü maddesinin (D) fıkrasına istinaden - bulundu-
ları kazaya iahet eden belediye gubasının reisi, yani müdürü
addedilmişler ve bu suretle hükümet memuru olan kaymakam-
lıkla halk memurluğu olan belediye gubesi müdürlüğü birleştirilmiştir. Kaymakamlar belediye gubesi müdürlüğü vazifesini
yaptıkları için belediyeden de ayrıca ufak bir ücret alırlar. Vali
de böyledir. Hem kaza, hem de belediye bir binada ve bir arada
bulunurlar. Fakat kaza memurları ayrı ve belediye memurları
aynıdır. Yani tam birleştirme değildir. Amir bir ise de hükü-
met teşkilâtı, belediye teşkilâtı birleştirilerek bir tek makine
haline getirilmemiştir. Bugünkü teşkilât bir dereceye kadar Ie-
tanbulun kadılar tarafından idare olunduğu zamanı hatırlatır.
Şimdi belediye gubesi müdürlüğü vazifesini idari ve mülki va-
zifelerine ilâve suretde gören kaymakamların yalnız belediye suç-
larında hakkı kazası dahi kabul edilmiş olmasına göre benzetişte
hata olmasa gerekir.

III

Türkiyede nahiye teşkilâtı

Türkiyedeki bütün belediye teşkilâtlarından bahsedilürken
nahiye denilen ve esasen beledi bir teşkilât olan idari ve mülki
taksimât hakkında da bir kaç söz söylemek icap eder. (Nahiye)
tabirinin bizde yanlış olarak garptaki (Komün) a mukabil alın-
dığını evvelce söylemiştim. 1864 (1281) tarihli teşkilâtı vilâyet
nizamnamesi mülki taksimât kısmında kazadan sonra nahiyeden
bahsetmiş olduğu için 1857 (1292) da yani Osmanlı ülkesinde
mevzuîyetin ilânından ve belediye kanunlarının neçrinden bir
sene evvel bir (Idari Nevahi nizamnamesi) neçrolunmuştu. Bu
nizamnameye göre «her kazanın müfthakatından olan kariye ve
çiftlikler karp ve civar ve münasibetlerine göre nahiye dairesi
namıyla bir kaç daireye tahsis olunarak» 200 kadar evi olan köy
veya mahallenin ve yahut bir kaç köy de bir kaç mahalle bir araya
getirilerek buralarda bulunan her 200 evin bu nahiye dairəsi
addedilmesi münasip görülmüştü. Her nahiyede müntahap bir

müdür ve yine müntahap 4 - 6 azadan mürekkep bir meclis bulunacak ve ayrıca bir de ihtiyar meclisi olacaktı. Fakat bu nizamnamenin tamamen tatbik edilmediği veya edilemediği anlaşıyor. Hele müntahap nahiye meclisi hiç teşkil edilmemiştir diyebiliriz.

Şu halde 1930 belediye kanunu neçredilmeden evvel Türkiye'de 4 kanunla aynı aynı usule ve idareye tâbi 4 türlü belediye vardı demek olur. Halûki eskî Osmanlı hükûmetinin ilk bağlayışta Fransız belediye usulünü kabul etmiş olduğunu ve bu usule göre bütün memleketin bir tek kanunla idare edildiğini evvelce görmüştük. Eğer nahiyeden sonra Türkiye'de bir de nahiye yani köy taksimat ve teşkilâtı mevcut olduğunu söyleyecek o zaman Türkiye'de belediye kanunları adedinin başı başı olduğunu iddia edebilirsiniz.

IV

Türkiyede köy idaresi

Köy idaresi belediyelerin ilk derecesi olduğu için bundan da bahsetme lüzum vardır:

Belediye kanununun nüfusu 2000 den yukarı şehir ve kasabalarda tatbik olunduğunu biliyoruz. Bu miktardan aşağı nüfusa malik olan yerler köy sayılır ve buralarda köy kanunu tatbik olunur. Köy kanunu 18 Mart 1340 tarihinde neçredilmiştir. Bu kanun belediye kanununun ufak bir örneğidir. Şu halde köy idaresi küçük miktarda bir belediye idaresi demektir. Zaten hükûmet ve belediye şeklinin köy idaresinden çıkmış olduğunu ve köy idaresinde başlangıçta belediye ile hükûmetin birleşmiş olduğunu biliyoruz. Köy kanunu (köy) ö şöyle tarif eder:

«Camî, mektep, otlak, yaylak, bahçelik gibi orta malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanlar, bağ, bahçe ve tarlaları birlikte bir köy teşkil ederler. Bu, köyün tarifidir. Köy idaresinin değil Köy idaresini tarif için şimdiye kadar komün ve belediye hakkında söylemiş olduğumuz kelimeleri buna da tatbik edebilirsiniz. Köylerde şehir ve kasabalardaki be-

lediye meclisine mukabil bir (ihtiyar meclisi) ve belediye reisine mukabil bir (muhtar)) bulunur.

İhtiyar meclisinin azası köyün büyüklüğüne küçüklüğüne, nüfusunun azlığına ve çokluğuna göre 8 ile 12 arasında değişir. Muhtar ihtiyar meclisi kendi asalarından iki sene için seçerler. Muhtar paranz hizmet etmez. Geçineceğini köylü verir. Köyün imamı ile muallimi ihtiyar meclisinin tabii azasındadırlar. İhtiyar meclisini seçmek hakkını haiz olan köylülere (Köy derneği) denilir. İhtiyar meclisi ile muhtarın göreceği işler köy kanununda yazılıdır. Bunları kanunun metninden okumak lazımdır. Kanunda yazılı işlerin bir kısmı - belediye kanununda olduğu gibi - mecburidir. Yani bu gibileri hükümet ihtiyar meclisi vasıtasıyla köylüye zorla yaptırılır ve bir kısmı ihtiyardır. Yani köylünün isteğine bağlıdır. Mecbur olan işleri köylü yapamazsa ihtiyar meclisi köylüye ceza verir. İsteğe bağlı olan işlerde ceza yoktur. Fakat isteğe bağlı olan işlerden bazılarının yapılmasını köylünün yanından lazımsı ister ve en büyük mülkiye memurunun yani yerine göre vali ve kaymakamın muvafakatini de alırlarsa o türlü işlerin de köylüler için yapılması mecbur olur ve yapmıyana ihtiyar meclisi ceza verir. Bu işler kasaba ve şehirlerde belediye kanununun yapılmasını istediği şeylerin ufak mikyatta birer örneğidir. Yani yollar, kaldırımlar, temizlik ve tenvirat yapmak; köye su getirmek, muhtar ve ihtiyar meclisi için köy odası ve yolcularla misafirler için konuk odası; cami, mektep yapmak; köy için ortaklama korucu, ağırtmaç ve çoban tutmak gibi şeylerdir. Yapılması köylünün isteğine bağlı olan şeyler de belediye kanununun veridatı 5,000 ile 500,000 liradan yukarı olan belediyelerin yapmaya mecbur oldukları işlere benzer. Mamelâ köyde hamam, çamaşılık, değirmen, pazar ve çarşı yerleri yapmak; sokaklara taç döşemek yani kaldırım yapmak; mezarlığın etrafına duvar çevirmek, yollara ağaç dikmek; köyün tarla ve bahçelerini sulamak için uzaktan su getirmek; ziraat için pulluk ve harman ve ticaret için peynir ve yağ makineleri almak; köy için iyi cinatten boğa, aygır, teke ve keçi getirmek;

evleri ahırlardan ayrı yapmak ve temiz tutmak ve badanalamak... gibi şeylerdir.

Belediyelerin hükûmetten ayrı vergileri olduğu gibi köylerin de yine hükûmetten ayrı yalnız kendilerine mahsus gelirleri vardır. Fakat köylerde işler paradan ziyade bütün köylü emeği ile çalıştırılarak parasız yine kendilerine yaptırılır. Şayet bu işler için paraya ihtiyaç hasıl olursa o para ihtiyar meclisinin kararla köylüden alma suretiyle toplanır. Salma demek zengine ve fakire göre bir nübet dairesinde para almak demektir.

İhtiyar meclisleriyle muhtarlar belediyelere verildiği gibi hakkı kaza da verilmiştir. Köylerde belediye ile hükûmet işleri birleşmiş olduğundan köylüler arasında çıkan ufak tefek niza ve davaları ihtiyar meclisi görür ve ekseriyetle cezadan ziyade köylü arasında sulh ile işi bitirir. 50 liraya kadar para davalarını halletmek de ihtiyar meclisinin mülâhiyeti dâhilindedir. Bundan fazla para davasını ve küçük büyük suçları nahiye ve kaza merkezindeki mahkemeler görürler. İhtiyar meclisince verilen kararlar kat'idir. İstinaf, temyizi yoktur.

Köyün hususi zabıta teşkilâtı da vardır. Bunlara korucu denilir. Korucular köylünün ırzını, canını ve malını korumakla mükelleftirler. Korucuların üniformaları vardır ve silâh taşımağa mezdurlar. Silâhlarının cinsi harp silâhındandır.

Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetinde bulunmayan gerek şahıslar gerek şahıs hükmünde bulunan cemiyetler ve şirketler köylerde arazi ve emlak sahibi olamazlar. (Madde 87)

Ecnabi tabiiyetinde olanlar köyde oturabilmek için Dahiliye Vekâletinden resmi tezkere alacaklardır. Bu tezkerelerin verilip verilmemesi ve oturma müddetlerinin azaltılması veya uzatılması keyfiyeti Dahiliye Vekâletine aittir. (Madde 88)

V

Belediyeler, köyler ve hususi idareler birliği

3 Nisan 1930 tasihli belediye kanunu kendisinden evvelki kanunlarda görülmeyen bir yeniliği ihtiva etmektedir. Türkiye-

deki köyler, belediyeler ve bunlardaki hususi idareler birleşerek kendilerine kanunlarla verilmiş olan vazifelerin bir veya bir kaçını müsterek varidatla ve müsterek tesvifatla idare hakkını haizdirler. Yani 8-10 köy, belediye veya hususi idare bir araya gelerek hepsinin istifade edeceği meselâ bir oân'atlar mektebi, yahut bir hastahane yapılar veya hepsinin birden içine yarınacak bir yol inşa ederler veya kilometrelerce uzaktan bütün köyler ve kasabaların istifade edebileceği bir suyu getirirler. Halbuki böyle bir birlik olmadığı zamanlarda bu köy, belediye veya hususi idareden yalnız birisi bu müesseseleri veya bu işleri tek başına yapamaz. Çünkü bunlara bir değil, bir çok senelerin varidatını tahsis etse yine yetiğemez. Halbuki hepsi bir araya gelse ve masrafları aralarında taksim etseler bu gibi işlere pekâlâ muvaffak olurlar. İşte yeni kanun bu muvaffakiyeti temin için bir taksim ahkâm koymuştur.

Kanuna göre birliğin bir nizamnamesi olacak, bir meclisi, bir encümeni ve bir de reisi bulunacaktır. Bu maksatla birleşen köy, kasaba ve şehirlerin en münasip olan birisi birlik için merkez ittihaz olunur. Birlik meclisi 4 sene için azası arasından birisini reis ihtiyat eder.

Birliğe dahil köy, belediye ve hususi idareler yalnız bir vilâyet dahilinde iseler birlik reisinin memuriyeti o vilâyetin valisi tarafından tasdik edilir. Yerleri bir kaç vilâyete tesadüf ediyorsa reisin memuriyeti Dahiliye Vekilinin tasdikile muteber olur. Birliğin bir de müsterek bütçesi bulunacaktır.

Yeni belediye kanunundaki birlik teşkilî tarzını belediyelerin başlangıcında gördüğümüz köyden hükümet fikrinin nasıl çıktığına benzetebiliriz. Yani evvelâ teşekkül eden bir köy sonraları hakimiyetini etrafa tegmil ederek bu idareden hükümet fikri nasıl çıkmış ve aynı zamanda mahallî işlere bakmak üzere bir de belediye teşkil olunmuş ise bugünkü köy, belediye ve hususi idareler mevcut olmakla beraber bunların içinde daha hususi ve mahallî mahiyette birlik teşkil edilmesi de öyledir. Bunu biraz daha izah edebilmek için diyelim ki: Meselâ İstanbul'da oldukça mükemmel teşkilâtile binası münasit, ikenildiği

kadar müteahhas ve muallim bulunabilir bir san'atlar mektebi vardır. Bunun masraflarını İstanbul belediyesi bütçesinin hususî idare kısmından vermektedir. Bundan dolayıdır ki bu mektebe yalnız İstanbullu olan çocuklar alınabilir. Bir de meselâ Amasyada böyle bir san'atlar mektebi olduğunu arz edelim. Bu mektebe ancak san'at öğrenmek üzere Amasyada 20, yahut 30 çocuk rağbet gösteriyor. 30 çocuk için bir o kadar da muallim ve hademe masrafı ihtiyar olunuyor. Halbuki Amasya belediyesi, yahut hususî idaresi İstanbul belediyesi ve hususî idaresi ile birleşerek ve anlaşarak her sene bütçesinden 30 çocuk için ayıracağı bir parayı İstanbul'a gönderir ve çocukları buradaki san'atlar mektebinde okutursa hem 30 çocuk için büyük bir külfetten ve masraftan kurtulmuş olur, hem de o çocuklar daha iyi bir mektepte daha müteahhas muallimler ve ustalardan okumuş olurlar. Müpterek bir hastahaneyi de san'atlar mektebine kıyas edebilir ve bundaki faydayı takdir edersiniz.

İşte benim Türkiye belediyelerinin tarihî seyrî ve tekmülû hakkında söyleyeceklerim bunlardan ibarettir.



İÇİNDE GEÇEN MESELELER

(Alfabe sırasıyla)

A

Araştırmalar	39
Altıncı daire	125
Ashane (İmarat)	23
Ankara belediyesi ve Şehremaneti	133
Azıkların idaresi	83
Avarız akçası	108
Avarız vakfiyesi	27

B

Belediyenin tarifi	135
Belediyenin vazifeleri	135
Belediye daireleri teşkilatı	128
Belediyeye aza intihabı	137
Belediyelerin hakları ve azâliyetleri	141
Belediye meclislerinin intihabı	139
Belediyeler bankası	28
Belediye meclisi	138
Belediyeler, köyler ve hu- susî idareler birliği	151
Bimarhaneler	30
Büyük çarşı	39

C

Camiler	102
Cemaat ve cemaatla ibadet	110
Cuma tatili	112/115

D

Daimî encümen	141
---------------	-----

E

Ezkafe nezareti teşkilâtı	58
---------------------------	----

F

Faiz meselesi (islâmiyette)	24
Fatih'in Galatalılara eman- namesi	92
Fatih'in Boana papazlarına emannamesi	83
Faiz meselesi (islâmiyette)	29
Fert ve ferdiyet usulü	5/6
Fert mi, cemiyyet mi?	32

H

Hilel şer'iye	28
Husuculuk	33
Hutbe (türkçeden başka dilde)	117

I

İhtiyar heyeti teşkilâtı	120
İhtisap ağası	81
İstanbul belediye teşkilâtı- nın diğerlerinden ayrıldı- ğı noktalar	145
İmamlar ve imamlık	120
İmarat	34/22
İenlam	116

K

Kadılık	77
Kaldırım inşaatı	31
Kahve ve kiraathanenin ilk açılışı	104
Kaza	77
Koca başı (muhtar)	121
Komün teşkilâtı (garpta)	86
Köprü inşaatı	31
Kulhanbeyi İbizi	31

Kütüphaneler
Köy idaresi
Kuş yuvaları

8
149
8

L

Lâzım insanı

31

M

Mahkemelerin idaresi
Mevlânâkuluğın varisleri
Medeniyet
Medeni hakların emni
Medreseler
Mektuplar
Mevaziliklar
Mevkûfîler tekkesi
Mîlîting
Mühimîp
Mühimîp teşkilâtı
Mühimîp

103
43
34
23
8
1
23
13
118
88
128
42

N

Nahiye teşkilâtı
Nihâh meşmûmî (burut)-
yanlıkta)
Nisûnî dairesi (Beyoğ-
lunda)

148
28
123

O

Oğ meydanı
Okçuluk ve okuması tekkesi

17
17

P

Pazar talisi
Pehlivanlar tekkesi

114
18

S

Sabı talisi

112

Sancakı şerif
Sarı kileri

14
7

Ş

Şehremîni
Şehrin şerifi (ulâk,
hukukçularına göre)
Şehremânî
Şehir kâhyası

124/128/131

118
124/128
131

T

Taphaneler (eşki yokanlar
yardı)
Tarîfat (tematik kileri)
Tenzîrî kileri
Tehîr (ulâkîlâk)
Tema (vukîf)
Tekkeler
Toplantı (içtima)

23
10
20
101
48
11
116

U

Umumi hakikat
Umumi meclis (Belediye-
lerde)
Umumculuk
Paizkhaneler imtiyazı

23
128
13
83/94

V

Vakıf
Vakıfiye
Vilâyet ve kasabalar be-
diyesi

48
48
121

Y

Yalâkılar (bayyanların su
tematik için)
Yerleşe inkar etmek

7
24

İÇİNDE GEÇEN ADLAR

(Alfabe sırasıyla)

A

Abdullahım Baki,	75
Ahmet Ef. (Kuşçular çeyhü),	17
Ahmet Paşa (Medik),	94
Ali Paşa,	100
Ali Emiri Ef.,	67
Ali Kuşçu,	101
Alyon,	124/125
Angelhart,	94/95
Atatürk,	81/110

B

Behcet Kamil,	91
Bayazıt (Veli) II,	23/43/39/90
Bayazıt (Yıldırım) I,	21/40

C

Cerdet (Mevlânâ),	17/18
Cerdet Paşa,	96/101
Celâi Nuri,	81

Ç

Çamiç,	124
--------	-----

D

Dehan,	94
--------	----

E

Ehmedhânî,	81
Elîyya Celâbi,	30/31/33
Enîh (Solîmân Mehmed) II,	44
	82/84/87/101/103

F

Fuat Paşa (Keçecizade),	127
-------------------------	-----

G

Gül baba,	94
-----------	----

H

Hâfîz Kâim,	10
Hamade Paşa,	62/64/76
Hamdi Ef. (Zemalî),	88
Hamdi Ef. (Akmalî),	118
Hammet,	91
Harcmanca,	124
Hâşîm Paşa,	84
Hayrî Ef. (Şeyhülî- lâm),	63/65/67/68
Hüseyin Bey (İstanbul kadim),	18
Hürmetçioğlu,	81
Hüner,	29

I

İsmail Efendi Bey,	89/91/76
--------------------	----------

K

Kamil B.	124/127
Kâşîp Celâbi,	10
Karivî,	12
Konadyos (Bâkî paşâ),	93

L

Leman (Evkaf mü- tehammî),	58/57/71
Loîh (vak'ânâme),	21/131/137/139

M

Mahmut Şevket Paşa.	80
Muhammed (Peygamber).	33/78/101/109
Muhittin Ustundağ.	10
Mustafa Paşa (Cobani).	36/37/40/43/48/45
Müridiç.	124
Mirabo	105

N

Namik Kemal.	101
--------------	-----

O

Osmân Salâhattin Ef.	12
----------------------	----

Ö

Omer (Halife).	78/101
Omer Sîmî Ef.	33

P

Pakal	16
-------	----

R

Rızaîki.	124
----------	-----

S

Sâî Paşa (Ayan reis).	83/88/74
Salih Ef. (Hakimhacı).	124

Salimbori.	122
Sedat Çetinas (Mimar).	39
Selim (Yavuz).	94/101
Selimhan (Pari).	35
Sinan (Mimar).	96
Soleyman (Kanuni).	96
Söheyi Unver.	10/19/21

Ş

Şani Zade.	98
------------	----

T

Tahsin (Topkapı müdresi Muduru).	64
Tecelli Gölge.	121

V

Vaşington.	87
------------	----

Y

Yanko Vitinos.	90/91
Yuvakim.	90/91
Yorgi Haralambo (ilk patrik)	22

Z

Zehbîlî Ali Ef.	102
Zihni Ef. (Hacı).	34
Ziya Oskalp.	18/14/32/34/47
	67/68/69/70/71